

ГЕОГРАФСКО ДРУШТВО РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

UDK 911

YU ISSN....0354-9240

ГЛАСНИК

HERALD

СВЕСКА 4

VOLUME IV

БАЊА ЛУКА 1999.

BANJA LUKA 1999.

ГЕОГРАФСКО ДРУШТВО РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
БАЊА ЛУКА, Др М. СТОЈАНОВИЋА 2

Уређивачки одбор

Др Милош Ђеловитић, Др Рајко Гњато, Др Ђуро Марић,
Др Здравко Маријанац, Др Милош Мишковић

Уредник

Едитор

Др Милош Ђеловитић

Технички уредник

Др Рајко Гњато

Штампа

ОДЛП "Глас српски"

Издавач

Географско друштво Републике Српске
Бања Лука, др М. Стојановића 2
Телефон (078) 49-142

Publisher

Geographic Society of the Republic of Srpska
Banja Luka, dr M. Stojanovića 2
Tel. (078) 49-142

Часопис се објављује средствима Друштва и донатора
Решењем Министарства образовања, науке и културе бр. 03-108/96.
од 09. 04. 1996. године, а на основу чл. 17. став 1, тачке 9. Закона о порезу
на промет Републике Српске, ослобађа се пореза и акциза

САДРЖАЈ - CONTENT

Страна - Page

ЧЛАНЦИ - ARTICLES

М. БЈЕЛОВИТИЋ: О ПОТРЕБИ ИЗУЧАВАЊА ГЕОГРАФСКИХ ПОСЉЕДИЦА ГРАЂАНСКОГ РАТА 1991-1995. ГОДИНЕ ПО СРПСКИ НАРОД НА ПРОСТОРУ БИВШЕ СФРЈ.....	5
M. BJELOVITIĆ: THERE HAVE BEEN DISCUSSED THE GEOGRAPHICAL CONSEQUENCES OF THE CIVIL WAR 1991-1995 FOR THE SERB PEOPLE IN THE TERRITORY OF THE FORMER YUGOSLAVIE	11
М. ГРЧИЋ: АНТРОПОГЕОГРАФСКИ И ГЕОПОЛИТИЧКИ ПРОБЛЕМИ БАЛКАНСКОГ ПОЛУОСТРВА	13
М. РАДОВАНОВИЋ: ШАРПЛАНИНА И ЈЕНЕ ЖУПЕ У КОСОВСКО-МЕТОХИЈСКОЈ ОБЛАСТИ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ.....	29
Д. ТОШИЋ: ГРАД У РЕГИЈИ.....	47
D. TOŠIĆ: CITY IN REGION	58
М. ЖИВКОВИЋ-МАНДИЋ: НОДАЛНО-ФУНКЦИОНАЛНА РЕГИОНАЛИЗАЦИЈА ПРОСТОРА ОПШТИНЕ ГРАДИШКА	61
M. ŽIVKOVIĆ-MANDIĆ: THE JUNCTION-FUNCTIONAL REGIONALISM IN THE SPACE OF COMMUNE GRADISKA	70

МАЊИ ПРИЛОЗИ - SUPPLEMENTS

М. СТОЈАНОВИЋ, Д. СТОЈАНОВИЋ: САВРЕМЕНА ТЕХНОЛОГИЈА И ПОЛИТИКА.....	71
Б. КРИВОКАПИЋ: УПОТРЕБА ТЕРМИНА КРШ И СИНОНИМА У НАУЦИ И НАСТАВИ	77
THE USE OF THE TERM "KRŠ" IN SCIENCE AND TEACHING.....	81
М. САВАНОВИЋ: БОСНА КАО ГЕОГРАФСКИ ПОЈАМ И ИСТОРИЈСКА КАТЕГОРИЈА	83
Р. РАКИТА: ПРИРОДНИ ФЛОРИСТИЧКИ ЈАЊСКИ РАРИТЕТ - ПРАШУМА "ЈАЊ"	93
М. СТЕФАНОВСКИ и други: ЗДРАВСТВЕНО ТУРИСТИЧКИ ПОТЕНЦИЈАЛ БАЊЕ МЉЕЧАНИЦЕ	99
Д. ТОДИЋ: НОВИ ГРАД - ЗАПАДНА ВРАТА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ	107
М. БЈЕЛОВИТИЋ: ГОРЊЕ СРЕДИЦЕ - Средиште српског народа западне Билогоре	115
Д. НИКИЋ: ЧИЛИ ЈЕ ЛИВАЊСКИ КРАЈ У Х ВИЈЕКУ?	125
Д. ДРЉАЧА: О ЗАВИЧАЈУ И ЉУДИМА. Бруцоши етнологије на Одсеку за географију Природноматематичког факултета у Бања Луци.....	129
М. ВАСОВИЋ: ЕКСКУРЗИЈЕ У НАСТАВИ ГЕОГРАФИЈЕ.....	133
Д. КОВАЧЕВИЋ: ЕКСКУРЗИЈЕ У НАСТАВИ ГЕОГРАФИЈЕ - циљеви, задаци и извођење	139

ПРЕГЛЕД ГЕОГРАФСКЕ ЛИТЕРАТУРЕ - REVIEW

Др Живадин ЈОВИЧИЋ: НАША ПЛАНЕТА ЗЕМЉА - СТВАРНОСТ И ВИЗИЈЕ. (М. Бјеловитић)	143
Р. ГЊАТО, Ђ. МАРИЋ: ГЕОГРАФИЈА за осми разред основне школе. (М. Живковић).....	144
ГЛОБУС БРОЈ 23. Српско географско друштво, Београд 1998. (М. Живковић-Мандић)	147
ГРАДИШКИ ЗБОРНИК. Часопис за друштвена питања I, бр. 1. Грађанска 1999. (М. Живковић)	148
ГОРАЗД. ГЛАСНИК ЊЕГОВАЊА ДУХА И ПОИМАЊА. Грађанска 1999. Година I, број 1. (М. Бјеловитић).....	149
ДЕМОГРАФСКА СТАТИСТИКА. Година I, број 2. Бања Лука, 1999. (Д. Маринковић)	150
 ГЕОГРАФСКА ХРОНИКА И БИЉЕШКЕ - INFORMATION	
Р. РАКИТА: ПОВОДОМ 70 ГОДИНА ЖИВОТА И 45 ГОДИНА РАДА У НАУЦИ И И НАСТАВИ ПРОФ. Др БАЈЕ КРИВОКАПИЋA.....	153
М. БЈЕЛОВИТИЋ: ПОВОДОМ 30. ГОДИШЊИЦЕ СМРТИ АКАДЕМИКА МИЛЕНКА С. ФИЛИПОВИЋА (1969-1999)	161
М. БЈЕЛОВИТИЋ: IN MEMORIAM ПРОФЕСОР Др ЈОВАН ТРИФУНОСКИ	165
 ВИЈЕСТИ СА ОДСЈЕКА ЗА ГЕОГРАФИЈУ	
ДРАШКО МАРИНКОВИЋ: ТЕРЕНСКА НАСТАВА У ШКОЛСКОЈ 1998/1999. ГОДИНИ	167
СПИСАК ДИПЛОМИРАНИХ СТУДЕНТА ГЕОГРАФИЈЕ ШКОЛСКЕ 1998-1999. ГОДИНЕ	169
СПИСАК НАСТАВНИКА ГЕОГРАФИЈЕ КОЈИ СУ ПОЛОЖИЛИ ДРЖАВНИ ИСПИТ НА ПРИРОДНО-МАТЕМАТИЧКОМ ФАКУЛТЕТУ БАЊА ЛУКА У ШКОЛСКОЈ 1998-1999. ГОДИНИ.....	171
МИЛОШ БЈЕЛОВИТИЋ: О РАДУ ПОСТДИПЛОМСКОГ СТУДИЈА - РЕГИОНАЛНА ГЕОГРАФИЈА НА ОДСЈЕКУ ЗА ГЕОГРАФИЈУ ПМФ БАЊА ЛУКА	172
РАЈКО ГЊАТО: ПРВИ ДОКТОРАТ НА ОДСЈЕКУ ЗА ГЕОГРАФИЈУ ПМФ.....	174
МИЛЕНКО ЖИВКОВИЋ: ДОБИТНИЦИ НАГРАДЕ ФОНДА ПРОФ. МИЛЕНКА С. ФИЛИПОВИЋА.....	175
ИЗ РАДА ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ	176
СПИСАК РЕЦЕНЗЕНАТА ЧЕТВРТЕ СВЕСКЕ ГЛАСНИКА ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РС.....	177

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 1999.
YEAR 1999.

Свеска 4
Volume 4

UDK: 911.3:32(497.1)"1991/1995"

Оригиналан научни рад
МИЛОШ БЈЕЛОВИТИЋ

О ПОТРЕБИ ИЗУЧАВАЊА ГЕОГРАФСКИХ ПОСЉЕДИЦА
ГРАЂАНСКОГ РАТА 1991-1995. ГОДИНЕ ПО СРПСКИ НАРОД НА
ПРОСТОРУ БИВШЕ СФРЈ¹

Извод: Српски народ је разарање друге Југославије и грађански рат на простору Хрватске и Босне и Херцеговине 1991-1995. године платио највећим географским поразом од времена турских освајања. Изгубио је око 21000 km² свог етничког простора или 45% тог простора изван СР Југославије. Истовремено са тих простора протјерано је преко један милион српског становништва (400 000 из Хрватске и преко 600 000 у Босни и Херцеговини). Потребно је одмах прићи систематском географском и другим истраживањима посљедица тог рата.

Кључне ријечи: рушење СФРЈ, сецесија, грађански рат, геноцид, етничко чишћење, ентитет Република Српска, географске посљедице рата.

Abstract: Serb people paid the destruction of the second Yugoslavia and civil war on the territory of the Croatia and Bosnia and Herzegovina 1991-1995, by the greatest geographical defeat from the times of the Turkish conquest. Serb people lost about 21000 km² of his SER or 45% of the SER out of SR Yugoslavia. At the same time more than one milion Serbs expelled from these territories (400 000 from Croatia and over 600 000 in B and H). It is necessary to make the systematic geographical researching of the civil war consequences very soon.

Key words: disintegration of SFRJ, secession, civil war, genocide, ethnic cleaning, entity of the Republic of Srpska, sanctions, geographical consequences of the war.

Српски народ је разарање друге Југославије изнутра и извана у грађанском рату 1991-1995. године, платио највећим географским поразом послије турских освајања. Катастрофалан пораз од бројних домаћих и страних противника, у рату наметнутом српском народу, огледа се двоструко: 1. у губитку вјековног српског етничког простора (СЕП) од око 21000 km² у Хрватској и бившој Босни и Херцеговини и 2. у протјеривању око једног милиона српског становништва.

¹ Редовни професор у пензији, Бањалука. Рад примљен 27. 09.1999.

¹ Неизмјењен текст саопштења на научном склупу ПЕРСПЕКТИВЕ И ПРАВЦИ РАЗВОЈА ГЕОГРАФСКЕ НАУКЕ, који су организовали Географски факултет и Географски институт Јован Цвијић из Београда 13. и 14. новембра 1997. године у Брезовици.

Због тога постоји хитна и неопходна потреба за систематским организовањем географских и других истраживања бројних посљедица грађанског рата по српски народ на простору бивше СФР Југославије.

Ниједан велики пораз народа током историје није дошао изненада, он се може предвиђати и мора се одговарајућом политиком, ако не спријечити, а оно барем ублажити. Узроци посљедијег пораза српског народа су наравно веома сложени и није их лагано рангирати, што у овом случају није ни битно.

Главни узрок садашњег пораза српског народа лежи у чињеници усвајања почетком овог вијека идеје **југословенства** од стране водећих интелектуалаца и политичких вођа Краљевине Србије. Међу њима, видно мјесто заузима највећи географ Јужних Словена Јован Цвијић, који, као и друге водеће личности није у тој идеји сагледавао и њене погубне могућности за српски народ. Идеја југословенства, претвара се у идеју уједињења трију главних јужнословенских народа („једног са три имена“ по тадашњој терминологији) у првој држави Јужних Словена. Краљ Александар, један од главних реализатора идеје југословенства, платио је својом главом ову заблуду. Друга Југославија, настала такође на милионским српским жртвама и идеологији комунизма у виду „братства и јединства“ као и са „неважним“ републичким границама, али зато веома важним приликом разарања друге Југославије. Сви народи Југославије друге, изузев Срба, много су добили резултатима величанствене НОБ. Тако су Словенци добили излазак на Јадран, Хрвати Истру са дијелом јадранских острва и први пута Барању. Црногорци, Македонци и на крају Муслимани - народност и нацију, док су само Срби географски остали тамо где су били и прије тог рата, изван своје матичне државе, Срби у Босни и Херцеговини и Хрватској.

Тако је српски народ кроз готово цијели XX вијек био изложен процесу денационализације, и што је најгоре, и из властитих редова. Док су се други народи на простору Југославије припремали за стварање својих националних држава - српски је народ усвојио идеју југословенства са лажним уједињењем, братством и јединством и интернационализмом. Побједнички народ у I и II свјетском рату, великородушно и наивно, заслугом својих политичких и интелектуалних вођа, пружио је могућност пораженима у I и II свјетском рату, да припремају стварање својих националних држава, а да сам при том остане са милионским становништвом изван матичне републике! Као награду, он је једини добио двије покрајине у својој републичкој држави!

Прихватање идеје југословенства види се и у чињеници, да су Срби и Црногорци једини прихватили обје Југославије као своје државе, док су сви остали народи ту државу најприје прихватили као свој спас, а затим се у њој спремали за стварање својих националних држава. Они су користили прилике у свјетском рату као и у протеклом грађанском рату, да што прије и лакше остваре своје независне националне државе и то уз помоћ међународне заједнице, која је послије слома СССР, оцијенила да јој држава као што је Југославија, није више потребна! Као парадокс остаје чињеница, да се остатак друге Југославије и даље назива истим именом, иако у тој држави живе само два словенска народа, уствари само један, српски народ. Зар није

боље и сврсисходније, да се та држава назива именом тог или тих народа - Србија и Црна Гора? Тако смо остали као једина европска држава, која нема свој национални назив у имену државе!

Како стварање тако и рушење прве Југославије, српски је народ платио милионским жртвама, рушење друге милионом прогтераних становника са својих вјековних огњишта, од Славоније, преко Баније, Кордуна, Лике, Далмације, Босанске крајине до Озрена, српског Сарајева, Мостара и других територија српског етничког простора (СЕП).

Географски чиниоци најтежег пораза српског народа крајем XX вијека, могу се свести на неколико важнијих, као што су:

1. веома развучена и некомпактна територија СЕП, од Куманова и Трећиња на југу до Сомбора, Пакраца, Карловца, Задра, Гламоча и Купреса на сјеверу и западу, као и веома изломљена линија СЕП на простору бивше Босне и Херцеговине.

2. велика измјешаност са другим народима и слаба повезаност СЕП на простору сјеверне Босне.

3. СЕП је вјековима на границама великих држава (Турска, Аустрија, Венеција) са различитим религијама и културама на којима се додирују и мијешају православље, католичанство и ислам.

4. смањивање наталитета српског становништва почев од XX вијека, почев од сјевера и сјеверозапада, постепено се проширило од Војводине на централну Србију, која је данас у процесу демографског изумирања.

5. посљедице ратних страдања и смањивања наталитета се виде у слабљењу унутрашњих миграција, које су освјежавале становништво Славоније и Војводине.

Далеко су сложенији други чиниоци који су били подлога за катастрофалан пораз српског народа у протеклом грађанском рату на простору бивше СФР Југославије.

1. Српски народ једини на простору бивше СФРЈ није имао свој национални програм, није знао шта хоће, може и треба да ради. Инострана помоћ сецесионистичким снагама у Словенији и Хрватској, а затим и у Босни и Херцеговини и Македонији, имала је одлучујућу улогу у разбијању СФРЈ, која је послије слома СССР изгубила *raison d'être* постојања.

2. Улазак у сукоб са бројним унутрашњим и страним противницима, а да се при том није осигурао ниједан савезник за такву борбу, можда је и посљедица непостојања националног програма српског народа, односно његова инкорпорација у СФРЈ. Спаšавање вјештачке државе против воље већине њених народа није се могло извести. А тежак положај српског народа изван СР Југославије, дошао је до пуног изражaja при kraју грађанског рата, у 1995. години.

3. Денационализован изнутра југословенством, уједињењем, братством и јединством, притиснут извана јаким силама старих непријатеља - Њемачка, Аустрија, Ватикан, а касније и некадашњих савезника из два свјетска рата - Француска, Енглеска и САД и посебно медијски сатанизован, српски народ је стекао нужне предуслове да буде тешко поражен. Лице, које га је позвало паролом: „Сви Срби у једној држави“, на борбу за очување Југославије, иза неколико година напушта овај позив, савјетујући прилагођавање јачим противницима.

4. Новоформиране и ни од кога признате државе - Република Српска Крајина и Република Српска Босна и Херцеговина (која се касније одрекла назива БиХ) са веома издуженим и непогодним географским и војним положајем, али и војном надмоћи, захваљујући резервама ЈНА, војнички су се добро држале до пред крај грађанског рата. Тад су биле изложене истовременом дјеловању модернизоване хрватске војске, муслиманске војске, снага за брза дејства и по први пута војних снага НАТО пакта. Концентричним дјеловањем хрватска је војска муњевито скршила отпор РСК, а концентричним дјеловањем наведених ратних снага разбијена је војска Републике Српске у јужном дијелу Крајине. Ипак, Република Српска се успјела одржати захваљујући свјетској дипломатији и отпору своје војске.

Уједињавање Републике Српске Крајине и Републике Српске била је само једна од парола за обману свог народа, јер кад је требало Република Српска Крајина је напуштена без испаљеног метка, како од стране СР Југославије тако и од стране Републике Српске!

Према досадашњим искуствима ратних миграција становништва, враћа се мање од половине покренутог. Од око 400 000 протjerаног српског становништва из Хрватске (Република Српска Крајина и градови) моћи се и хтјети вратити евентуално 10-20%, углавном старијег становништва, да може умријети у својим кућама и сахранити се поред својих предака. Мишљења смо, да би све стране требале омогућити повратак свим лицима старијим од 50 година. У садашњим околностима то неће бити могуће, јер је политика још јача од хуманости.

Српско питање у Хрватској, по нама, решено је заувијек поразом и протеривањем српског народа са његових вјековних огњишта у Славонији, Банији, Кордуну, Лици и Далмацији. Оно што је преостало или ће се вратити, биће само скупина осуђена како на брзо изумирање тако и на још бржи процес асимилације.

Другачије су околности протјераника са простора Босне и Херцеговине, који су нашли смјештај у Републици Српској. Према попису од марта 1996. године таквих је лица било 460 000. Свега неколико процената од њих је изразило жељу да се врати у МХ Федерацију и то старијег становништва. Други је случај са око 250 000 изbjеглица из Босне и Херцеговине, који су нашли смјештај у СР Југославији, углавном у Војводини и Београду. Мишљења смо, да се од ове групације може вратити највише до једне четвртине. Млади су се снашли, а најспремнији су већ у иностранству. Тврдимо да и данас постоје стамбени објекти, који могу примити таква лица, наравно не према њиховим жељама. Један дио таквог становништва не жели се више враћати на просторе географске и друге несигурности.

Шта сада да ради српски народ на свом трагичном путу националног уједињења, прецизније на очувању свог преосталог етничког простора послије тешког пораза у грађанском рату? Још увијек има политичара који говоре о побједи српског народа у протеклом рату! Погледати истини у очи је веома тешко, али и нужно. Паметном политиком СР Југославија је сачувана од директних ратних уништења, иако је много страдала од до тада невиђених санкција и много помагала српски народ с оне стране Дрине. Можда је она и сачувана на рачун губитка половине СЕП западно од Дрине?

Потребно је изградити национални програм српског народа узетог у његовој целини. Треба почети од ширења свијести да је потребно имати више од двоје дјече у породици, што се може обезбиједити правилном популационом политиком. Нужно је јачати националну свијест српског народа, данас прије свега потискивањем идеје југословенства. Своје националне ознаке - језик, писмо, обичаји и религија - не смију се ни по коју цијену жртвовати свјетским новотаријама. Битне ознаке српског народа његовала је и његује и данас најбоље Српска православна црква. Освјешћивање народа треба истовремено кренути одоздо, из породице и основне школе, као и одозго, из интелектуалних кругова, који су нажалост веома поларизовани. Мало ће бити користи од интелектуалаца који стоје иза југословенства, које разводњава националну свијест српског народа, већ иначе добро уздрману.

Нужно је изграђивати стратегију одбране остатка СЕП изван СР Југославије, док је одбрана таквог простора на југу СР Југославије, већ давно угрожена, до нивоа пропasti првом повољном приликом!

Залажемо се за просторно, географско окупљање и концентрацију српског народа. Мишљења смо да је велик дио изгубљеног српског етничког простора у посљедњем рату, добрим дијелом и посљедица његове некомпактности.

У Републици Српској, тој јединој и великој побједи српског народа у грађанском рату, треба плански насељавати рубне општине према МХ Федерацији, јер су оне прва брана. Својим малобројним становништвом и великим пространством, оне су биле изложене снажном притиску непријатеља (од Гламоча до Крупе на Уни).

У грађанском рату преломљено западно крило српског етничког простора, изгубљено за српски народ заувијек или привремено, остаје за садашњу и будуће генерације тешка трагедија и незаборав српске нације. Очito је, да сами нисмо могли одбранити те просторе пред удруженим снагама противника.

Потребно је одмах прићи организованом, систематском истраживању бројних и сложених географских посљедица ратних збивања 1991-1995. године по српски народ на простору бивше СФР Југославије. Најлакше се може урадити евидентија стотине хиљада протjerаника са српског етничког простора, који се данас готово подједнако налазе смештени у СР Југославији и Републици Српској. Ова истраживања требају стећи јаку подршку не само географске него и шире друштвене јавности и државе. Иницијативу за таква истраживања требају покренути све географске институције српског народа као што су: Географски институт Јован Цвијић САН из Београда, Географски факултет и Српско географско друштво из Београда, Одсјек за географију Природноматематичког факултета и Географско друштво Републике Српске из Бањалуке, Географски институт Природноматематичког факултета из Новог Сада и Одсјек за географију Природноматематичког факултета из Приштине.

Запрепашћујућа је незаинтересованост географске и друге јавности за историји невиђен егзодус српског народа у 1995. години. У Београду није било јавно израженог саосјећања за протjerанike!!!

Велике тешкоће налазе се у садашњем и блијем развоју српског народа. Његово западно крило, заправо његов остатак из посљедњег

рата, оличен у Републици Српској, повија се пред јаким бурама извана, али и унутрашњом неслогом. Његово очување представља императивни задатак целокупног српског народа. На другој страни, српски народ у Србији зашао је у процес демографског изумирања, ломљен бременом санкција извана, али и разривањем изнутра идејама југословенства и социјализма, изгледа потребних само српском народу, иако их је два пута за редом платио милионским жртвама и губитком половине српског етничког простора изван треће Југославије.

Па ипак, и упркос такве садашњости и блиске перспективе, надамо се, да у српском народу има довољно отпорности и снаге, да заустави своју демографску низбрдицу, да се унутрашњим снагама оспособи да свој географски простор може и мора сачувати за себе и будуће генерације. Вјерујемо да ће то генерације које долазе хтјети, знати и моћи урадити боље, него што су то урадиле генерације у овом крвавом и трагичном по српски народ XX вијеку. Уколико то оне не буду могле онда је нужност губљења и садашњег српског етничког простора само питање времена.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Гњато Р. (1995); Република Српска - Географске детерминанте интегралног и регионалног развоја. Зборник радова симпозијума Ресурси Републике Српске. Бања Лука, 5-18.
2. Илић Ј. (1993); Срби у Хрватској - Насељавање, број и територијални размештај. Едиција Етнички простор Срба, књ. 3. Београд, 7-172.
3. Рудић В. (1993); Југословенство, бивша Југославија и њене друштвено-географске карактеристике. Зборник Географског факултета, св. 42, Београд, 17-25.
4. Спасовска М.
- Живковић Д. (1992);
Степић М. Етнички састав становништва Босне и Херцеговине.
Едиција Етнички простор Срба, књ. 2. Београд, 1-104.
5. Бјеловитић М. (1996); Географске посљедице грађанског рата 1991-1995. по српски народ на простору бивше СФРЈ. Гласник Географског друштва Републике Српске, св. 1. Бања Лука, 49-65.
6. Јакшић Д. (1995); Република Српска, становништво, ресурси. Бања Лука, 1-247.
7. Попис избеглих и расељених лица у Републици Српској, март 1996. Сарајево. Републички завод за статистику. Бања Лука, 1-189.
8. СР Босна и Херцеговина, Просторна карта према националној припадности. Р 1:700 000. Геодетски завод БиХ, Сарајево 1991.

Miloš Bjelovitić

SUMMARY

THERE HAVE BEEN DISCUSSED THE GEOGRAPHICAL CONSEQUENCES OF THE CIVIL WAR 1991-1995 FOR THE SERB PEOPLE IN THE TERRITORY OF THE FORMER YUGOSLAVIE

In his near history the Serb people had greatest defeat by disintegration of SFRY and by the civil war 1991-1995. Due to that the old SER of about 21 000 km² (Western Slavonia, Banja, Kordun, Lika, Northern Dalmatia, half of Bosnian Kraina and Ozren, most part of Sarajevo, Neretva valley etc) were lost.

At the same time about one million people or half of a Serb outside the SR Yugoslavia were expelled. The expelled people (about 400 000 from Croatia and over 600 000 people from former Bosnia and Hercegovina) were settled down almost equally on the territory of SR Yugoslavia (9/10 from those from Croatia and about 250 000 from Bosnia and Hercegovina) and Republic of Srpska, the only great success of the Serb people in the civil war (about 500 000 mostly from former Bosnia and Hercegovina).

It is necessary to make a systematical geographical and other researching of war consequences, first of all of over a million of the expelled Serb people. Because of that, the united efforts of the geographical institutions and the support of the state were needed for that task.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 1999.
YEAR 1999.

Свеска 4
Volume 4

UDK 327::911.3(497)

Мирко Грчић^{*}

ГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ И ГЕОПОЛИТИЧКИ ПРОБЛЕМИ БАЛКАНСКОГ ПОЛУОСТРВА

Садржај: Обрађујући утицај географских фактора на развој и размештај балканских народа, наилази се увек на врло замршене и осетљиве проблеме. Сви савремени балкански народи, плод су дугог историјског развитка и сплета разноврсних, често дијаметрално супротних чинилаца географског, етнографског, привредног, друштвеног, културно-политичког карактера. Код балканских народа је ово питање врло осетљиво, зато што им је по свом положају и геоморфолошком склопу терена, њихова географска средина наметала бурну историју и променљиву судбину. Циљ овога рада је да истакне неке географске детерминанте развоја и размештаја балканских народа.

О пореклу назива Балканско полуострво

Назив Балканско полуострво (Balkanhalbinsel) увео је немачки географ Johan August Zeune 1808. г. желећи тиме да истакне његову геополитичку индивидуалност у време кад је Први српски устанак (1804. г.) наговестио отварање тзв. "Источног питања" односно питање наследства "Европске Турске" и привукао пажњу дипломатских кругова Европе. Велики географ Carl Ritter преферирао је назив Грчко полуострво (Halbinsel Greichland) за одређивање простора између Дунава и Пелопонеза. На старим картама сусрећу се називи Византјско полуострво и Illyicum (због тезе да су Словени западног полуострва потомци Илира). Зеуне је овај назив одабрао на основу географских и картографских представа, мислећи да је Стара Планина у Бугарској централно било Полуострва. Турци су ту планину називали Коџа Балкан, употребивши персијску реч Балхана, што значи здање које се уздиже изнад равнице, а не турску реч даг која означава планину уопште. Европљани су прихватили назив Балкан за све европске поседе Отоманске империје, разликујући их од остатка Европе.

Касније се испоставило да Стара планина није централно било Балканског полуострва, те да оно и не постоји. Такође, регион Балкана као симбол груног идентитета није никад функционисао. Појам припростог етнокултурног типа "балканског човека" (*Homo balcanicus*) плод је геополитичких предрасуда и књижевне маште (Цацић, 1994). Чак и у време Турске окупације поједине балканске регије имале су властити групни

^{*} Проф. др. Географски факултет, Београд, рад примљен 7.12.1999. године.

идентитет, који је произилазио из система милета (Millet) - верске заједнице којом је управљао црквени поглавар, што је омогућавало етно-лингвистичким и етнокултурним групама да опстану "захваљујући спорој еволуцији заснованој на језику и религији и да развијају пренационални идентитет чији се први знаци јављају у XVIII веку" (Castellan, 1991). Дефиниција Балкана као економски периферног, геополитички подељеног и правно несигурног ("варварског") простора с ону страну европског "лимеса" оправдавала је освајачке "цивилизаторске" или "миротворачке" аспирације - наравно, праћене територијалним освајањима и агресијама. "И хисторијска и сувремена германска компонента у томе нам је исувише добро позната (Павић, 1966). Економска еволуција (европеизација, модернизација живота и рада) и геополитичка транзиција (стварање националних држава) упућију на могућност и сврхисходност "да се термин Балкан замени термином Југоисточна Европа" (Foucher, 1994).

Границе Балканског полуострва

Балканско полуострво је више субконтинент него полуострво Европе. Основица којом се веже за континентални блок, између Трста и Одесе (1300 км) шира је него основица којом се Европа веже за Азију, између Одесе и Калињинграда (1 160 км). Европа се ипак не третира као полуострво Азије, него као континент. Балканско полуострво окружено је са шест мора и три реке (Дунав-Сава-Соча). У тим границама има површину око 505 578 km², од којих острва заузимају 21 500 km². На њему живи око 45 мил. становника (1990. г.).

Продор Турака узроковао је сеобе и метанастазичка кретања православног становништва у Војну крајину (frontier) у Хабзбуршкој монархији, која је имала улогу одбрамбене зоне Европе и западног хришћанства (антемурале црхтистијанитатис). Војна крајина померила је културну границу Балкана. Она се пружа на линији Ријечки залив-Купа-Сава-Дунав до Ђердапа-Карпати-висораван Билард-Прут-Дунав-Црно море. У тим границама површина Балкана износи око 565 000 km² а број становника око 50 мил.

Настанак националних држава померио је геополитичке границе Балкана до граница балканских држава. Укупно 10 држава југоисточне Европе које територијално партиципирају на Балканском полуострву (Албанија, Босна и Херцеговина, Бугарска, Грчка, СР Југославија, Македонија, Словенија, Хрватска, Румунија и Турска) има површину 1 545 484 km², око 138 мил. становника и значајан економски потенцијал. Ако се узме само европски део Турске (23 764 km²) а искључују турска Мала Азија, онда је овај геопростор упола мањи - има 788 672 km² и око 71 мил. становника. Молдова и Кипар не партиципирају на Балканском полуострву.

Географски положај Балканског полуострва

Балканско полуострво има то преимућство над Апенинским и Иберијским полуострвом, што чини спону између два континента старог света - Европе и Азије. Балканско полуострво широко је повезано Дунавом и Савом са средњом Европом. Преко Егејског мора, Босфора (660 м,

премошћен 1973) и Дарданела (1,3 км) воде копнени путеви између Европе у Азије и поморски путеви између Медитерана и Црног мора. Уздушне долине река (Моравско-вардарска, Моравско-маричка и друге) и ниски превоји служили су као веза између средње Европе и предње Азије. Преко Влашке низије и руских степа вековима је Балканско полуострво имало везе са централном Азијом. Преко Јадранског мора оно је повезано са Апенинским полуострвом (Отрантска врата 57 км), а преко острва Крита приближило се северној Африци.

Отвореност Балканског полуострва према суседним областима и прелазни европски положај, вековима су утицали на историјску судбину његових народа. Положај на раскрсници између Истока и Запада, између Севера и Југа, утицао је на честе историјске прекретнице, трагичну напетост и имовинску несигурност на овом простору, не без разлога названом у прошлости "буџетом барута" Европе, "споном светова" (чатена муниди) или "мостом народа". Иако је на мостовском положају, Балкан није могао да буде централни регион у смислу развоја и интеграције. Он је историјски дуго био периферија, прелаз на којем се сукобљавало, прожимало и преплитало толико много различитих цивилизација, етничких група, култура, вера, социјалних организација, које су тежиле последњих две хиљаде година да завладају Европом и предњом Азијом. Нодалитет конвергенције имају две важне тачке - Београд у средњем Подунављу, преко којег воде везе ка Европи, и Истанбул као прелаз и пролаз према малој Азији. Око та два града често се решавала судбина целог Балкана.

Изложен разним утицајима споља, Балкан је свој евроазијски карактер задржао и у етничком саставу, културном и политичком развитку. На Балканском полуострву се формирала прва цивилизација у Европи (античка Грчка), прва империја (Македонска) а за њом су долазиле и пропадале друге европске империје (Византија, затим Турска, Хабсбуршка) и интересне сфере великих сила. Успони и падови империја, народа и култура током последња два миленијума, то је последица евроазијских карактеристика Балкана.

Физичко-географске карактеристике

Рељеф Балканског полуострва је дисециран, мозаичан, могло би се рећи и хаотичан. Већи облици рељефа су планински системи и простране равнице а мањи облици су питоме котлине (жупе) повезане долинама и превојима, дуж којих воде лонгитудинални и трансверзални путеви. Западни део полуострва више заузимају планине и крашки терени, док источни део заузимају равнице и низије. Просечна надморска висина Балканског полуострва је 540 м, тј. за 200 м виша од европске. На полуострву се налазе два млада набрана планинска система: Динарско-Пиндски и Карпатско-Балкански (Старопланински), између којих је стари Родопски масив. Велике равнице на полуострву су Дунавска низија - северно од Старе планине, Тракијска низија, Албанска низија - западно од Динарида, низија Тесалија у Грчкој и друге. Највиши врхови Балканског полуострва су Мусала на Рили (2 925 м), Олимп (2 917 м) и Шар планина (2 764 м).

Из рељефа проистичу две моћне историјске компоненте Балкана. Прва, у планинским областима погодним за одбрану и за партиципацију на саобраћајницама ширег значаја, била су историјска језгра већине средњовековних балканских држава и колевка патријархалне балканске културе и цивилизације. Друга, из планинских области су се кретале метанасазничке миграционе струје које су биле важне за етничко освежавање у ратовима и епидемијама опустошених жупних области у низијама, речним долинама и котлинама. Ове две компоненте су снажно утицале на етнички састав, културни и политички развој Балкана.

Ј. Цвијић (Цвијиц, 1918) је издвојио следеће велике природне области на Балканском полуострву као морфолошке целине појачане етнографијом и историјом:

1. Егејску област са трачко-македонским приморјем (Грчка);

2. Континентални блок, који је поделио на: а) Источну или балканску област коју сачињавају Доњодунавска плоча између планине Балкана и Дунава и марички слив (Бугарска), б) Централну или моравско-вардарску област у коју спадају моравска област или Шумадија, централна област или Рашка и вардарска област или Македонија, и ц) Пиндско-динарску област у којој се разликују динарска област (планина, Загора и приморје) и пиндска област.

Обалска линија је јако разуђена, са бројним полуострвима (Истра, Пелопонез, Халкидичко, Галиполјско, Истамбулско), заливима (Трошћански, Дримски, Коринтски, Солунски, Саронски, Бургаски) и острвима (Крит, Крк, Брач, Хвар, Корчула, Крф, Еубеја, Киклади, Самотраки, Тасос, Закинт и друга). Острва на западној обали су паралелна са обалом и чине посебан далматински тип обале. Троугласт облик полуострва, распоред копна и мора, издиференцираност рељефа, утицали су на разноврсност климе. Разликује се пет климатских области: медитеранска, субмедитеранска, субконтинентална, умерено континентална и област планинске климе. Медитерански утицаји сведени су на приобални појас због планина. Балканско полуострво је знатно хладније од Пиренејског и Апенинског полуострва, због отворености ка северу. Средња јануарска температура на северу је око минус 3°C а на југу плус 12°C. Средња јулска температура је око 23°C а на југу 28°C. Падавине се смањују од запада на исток. Највише падавина годишње добија јадранско приморје - (Црквице преко 5 000 мм) а најмање Добрача и јужна Грчка (око 300 mm).

Речна мрежа Балканског полуострва је дивергентна и у горњим токовима сиромашна водом. На Косову се истичу три хидролошка куриозитета: први, бифуркација речице Неродимке, други, морско развође у котлини и трећи, "хидрографски чвр" на планини Црнољеви (врх Дрманска глава) од којег се воде разилазе у три слива. Најбогатији водом је Црноморски слив, у који спадају велике реке Дунав, Сава, Морава, Дрина, Искар и друге. У Егејско море се уливају реке Марица, Струма, Места, Вардар, Бистрица. Највећа језера су Скадарско, Охридско и Преспанско, која су тектонског порекла. У динарским, пиндским и старопланинским областима сусрећу се карстна језера која су мала али дубока, а на Рили, Пирину и Шар планини су бројна глацијална језера. На више места има термоминералних извора.

Педолошки покривач Балканског полуострва је такође мозаичан. Сусрећу се пет врста земљишта, која се распостиру зависно од климатских обlastи и биљног покривача. Балканска флора је најбогатија у јужноевропском простору (преко 6,5 хиљ. врста биљака). Карактеристична за јужни део је средоземноморска флора, посебно зимзелени храст и четинарске шуме. На северу и у планинама централног дела полуострва преовлађују листопадне а на вишим теренима четинарске шуме. На североистоку се сусреће степска вегетација. У равничарским областима (посебно на северу и истоку) се гаје пшеница, кукуруз, дуван, грожђе, шљиве и јабуке. На југу се култивишу маслине, нарви, цитрусово воће. Богатство руда и шума, разуђеност његових обала и лаке везе са суседним земљама кроз векове помагале су развитак трговине и промета. На тој основи изграђивала се привреда, а кроз њу и друштво на Балкану све до наших дана.

Антропогеографске карактеристике

Културно-географски Балканско полуострво има евразијске особине, за разлику од "евроатлантских особина" западне Европе. Балкан представља "стару Европу", колевку хеленске цивилизације, византијске империје и православне религије, за разлику од "нове индустријске Европе", која баштини културне тековине Римске империје, католичке цркве и културно-историјске епохе ренесансе.

У Цвијићевој антропогеографској школи добро су познате и проучене две групе географских особина Балканског полуострва: 1. "Особине изоловања и одвајања", које проистичу из структуре рељефа, биле су узрок политичко територијалне уситњености и етно-културне мозаичности; 2. "Особине спајања и прожимања", које стоје у вези с евразијским положајем и отвореношћу за спољашње утицаје. Ове друге су биле узрок стражних продора и "балканског комплекса" великих сила ("powder keg of Europe"). Византија је симболизовала евразијско јединство (Catena mundi), све док је Мехмед други Освајач (1452-1481) није уништио и укључио у Османску империју. Византијске интриге и неслоге, затим проблеми везани за турску окупацију, утицали су да је Балкан постао метафора за социјалну неразвијеност и заосталост, политичко-територијалну, етничку и културно-религијску уситњеност и контрадикторност познату под називом "балканизација".

Крајње хаотичан распоред планина био је делимично узрок мозаичног распореда племена и народа на Балканском полуострву. "На географски распоред балканских народа били су од утицаја рељеф и средњовековни историјски догађаји почевши од сеобе народа, затим у великој мери метанастазичка кретања за време Турака, као и доцније" (Cvijić, 1918). Метанастазичка кретања била су један од најважнијих чинилаца не само у етнографији него и у историји балканских народа. Захваљујући овом сталном освежавању са планина, мали балкански народи успели су да се одрже као издвојене етничке целине у оквиру њима туђих великих држава. Планински предели су били не само извор етничког освежавања у виду колонизације, већ и чувар патријархалних културних и националних особености појединачних народа. У долине и низије лакше су продирали културни утицаји

споља - европски и турско источњачки. Распоред народа и културних појасева на Балканском полуострву се мењао под утицајем ратова, политичких и економских фактора. Ипак у основним цртама он је остао сличан као на почтку XX века, како га је описао француски географ Elise Reclus. "Сва територија полуострва, иако је насељена мноштвом различитих племена, ипак може бити подељена на четири етнолошка појаса, и то: јужни део полуострва, од Солуна, Олимпа и Пинда заузимају Грци; земља Албанаца се простира између Јадранског мора и планина Пинда. Словени, под различитим називима: Срби, Хрвати, Бошњаци, Херцеговци, Црногорци, заузимају области Динарских Алпа. Коначно Бугарима припадају обе стране Балкана, Родопске планине и равнице источне Румелије. Турци су се расејали у више или мање значајним групама међу наведеним народима" (Reclus, 1908; 1915).

Грци су староседеоци који су асимиловали трачко и илирско становништво а касније знатне масе аромунског (цинцарског) и словенског становништва. Турско становништво је одсељено после турско-грчког рата (1923), тако да је Грчка данас у етничком погледу компактна земља и осим Грка (9 мил.) има још око 500 000 негрчког становништва, претежно Албанаца, Турака, Македонаца, Бугара. Грци живе и на Кипру (око 500 000) а у мањем броју у Албанији.

Албанци тврде да су потомци Илира. Ислам су примили почетком Турске владавине, а мањи број их исповеда католицизам или православље. "Између Скадра и Призрена су две области Пилот и Река, у којима је у средњем веку живело мешовито српско-арбанашко становништво. У Скадру и у равницама око Бојане и Дрима, као и у Метохији и на Косову, живели су у већини Срби. После турске најезде, Арбанаси су силазили са планина, један део Срба се иселио, остали су исламизовани и поарбанашени" (Cvijic, 1918). Албанци живе у Албанији (преко 3 мил.), а затим у Србији, Македонији и Црној Гори (око 2 мил.) и незнатно у Грчкој и Хрватској.

Јужни Словени, као што истиче Цвијић, нису компактно становништво, иако говоре сличним или истим језиком. Срби су најбројнији међу Јужним Словенима (око 9 мил.) а осим у Србији и Републици Српској (БиХ), живе као националне мањине у Хрватској и у другим суседним земљама. После Срба најбројнији су Бугари (близу 9 мил.), а затим Хрвати (4,7 мил.), Мусимани и Бошњаци (око 2,2 мил.), Словенци (око 2 мил.), Македонци (1,5 мил.), "Југословени" и Црногорци.

Почев од XIV века на Балканском полуострву живе Турци; до XVIII века када почиње њихово повлачење, Турци су чинили већину скоро у свим варошима дуж путева. Данас су настањени у источној Тракији, Истамбулу (европски део Турске) а у мањим групама и у другим балканским земљама (Јовичић, 1994).

У распореду народа треба уважавати и административно-политичке границе које се не поклапају са природним границама полуострва. Тако словенски народи живе у Панонској низији на чијим се деловима простиру три државе - Словенија, Хрватска и Србија. С друге стране, Румуни и Турци нису балкански народи иако Румунија и Турска партиципирају на Балканском полуострву.

Геополитичке карактеристике Балкана

Упркос евидентним обележјима континуитета, нарочито у процесу формирања нација и утврђивања политичких граница, целина Балкана данас одражава недовољно јасне и противуречне геополитичке и економске карактеристике. Иако географски припада Европи, Балкан није интегрални део ни прагматичког (економског) ни политичког простора Европе. Иако сама географија намеће међузависност (на пример, улога саобраћајних осовина), ипак нема заједничких политичких и економских институција, те се не може сматрати организованим регионалним ентитетом.

Шта је суштина балканализације?

У представама Европљана "балканализација" је метафора етничких и религиозних сукоба, изолационистичког државног, културног и религиозног национализма, који је био довео до пада Европе у два светска рата. Насупрот моделу средње Европе, који је оличење религијске толеранције, етничког заједништва, мултикултуралности, полилингвизма - dakле идеала и смисла "европског дома", модел "балканализације" има негативно значење у смислу "политичко-територијалне уситњености, етничке и међудржавне нетрпељивости, завађености, страног мешања и доминације" (Илић, Спасовски, 1994). Модел "балканализације" представља "группу малих, нестабилних, слабих држава, које се базирају на идеји нације, у једном региону у којем се држава и нација територијално не подударају; све са међусобно конфликтним територијалним претензијама и са етничким мањинама, које су требале да буду асимиловане или потиснуте, које стварају нестабилне и промењиве међусобне савезе, тражећи подршку од спољних сила, да би заштитиле национални опстанак, и на свој начин коришћене од тих сила за њихове сопствене стратешке циљеве" (Campbell, 1963).

Основне геополитичке детерминанте Балкана су хетерогеност и транзитност. Последица хетерогености је политичко-територијална уситњеност а транзитности - присуство интереса великих сила. Стога се говори о "јужном крилу" да би се одредила геостратешка ситуација земаља чланица НАТО. Специфичне геополитичке карактеристике Балкана су следеће:

1. Балкански етнички мозаик. Централно место артикулације националних осећања већине или мањине, има основу у мозаику народа који су раздељени религијама, што чини овај проблем посебно сложеним. Колико год да су релативни постојећи подаци, кренућемо од оних, који дају националне статистике поједињих држава.

По попису 1992. г. у Румунији 89,4% становништва су Румуни, 7,1% Мађари, 1,8% Роми. У Бугарској 85,3% су Бугари, 8,5% Турци, 2,6% Роми. Према званичним подацима у Албанији 97,2% су Албанци, 1,8% Грци, 1% остали. У Грчкој 98% су Грци и 2% остали. У Турској 83% су Турци, 14% Курди, 1,7% Арапи, 1,3% остали. У СР Југославији 62,3% су Срби, 16,6% Албанци, 5% Црногорци, 3,3% Муслимани, 3,1% Мађари, 1,3% Роми, 1,1% Хрвати (у АП Војводини Срби чине 57% а Мађари 17% становништва; у АП Косову и Метохији Срби су 1953. године чинили 23,5% а по процени 1991. само 10% становништва). Становништво Босне и Херцеговине састављено је од три националне групе словенског порекла и истог језика - 43,7% су Бошњаци (ранији назив Муслимани), 31,4% Срби, 17,3% Хрвати и 5,5% Југословени - често деца из мешовитих бракова. У Македонији Албанци су

чинили 1953. године 12,5% становништва а 1994. године 22,9%, по званичном попису. У Хрватској је удео Срба 1991. г. износио 12%, да би после опрације "Бљесак" (1995) тај удео био смањен на испод 5%. Етнички најхомогеније су Албанија, Грчка и Словенија, а најхетерогеније СР Југославија и Македонија.

2. Економска и социјална криза. Етничка маргинализација у погледу кадровске, регионалне, образовне политике и слично, у односу на регионе насељене мањинама, појачала је конфликте "по хоризонтали" (између етноса, култура, система вредности) и "по вертикални" (између мањина и система власти, држава). Југославија се дезинтегрисала кад је диспаритет регионалног развоја између екстрема (Космет - Словенија) достигао 1 : 7. "Гнезда сиромаштва" су у унутрашњости Балканског полуострва, у планинским областима. Диспаритети дохотка пер цапита међу балканским државама крећу се у распону 1 : 8 (Албанија - Грчка) а међу балканским и суседним државама 1 : 30 (Албанија - Италија).

Отуда потиче криза идентитета као генератор етничких и религиозних конфликтата. Социјално-психолошки субјекти конфликта се јављају у условима кризе и колапса социјалних структура, кад људи напуштају стари идентитет и траже своје ново "ја", као и "непријатеља" који је крив за изгубљену сигурност и нарушену равнотежу. У току распада Југославије "дежурни кривац" био је српски народ. Осим тога, парцијална решења која је нудила међународна заједница и недостатак целовитог програма економске стабилизације региона, не само да није ослабио етничке конфликте него је продубио кризу и постао фактор нестабилности.

Основни правац тражења стабилности је тражење новог идентитета и новог суверенитета у виду нове заједнице или државе. Други правац је бекство од садашњости у прошлост (историју) или будућност и тражење разлога постојања (раисон деётре) државе баш тамо. То је етнопсихолошко објашњење синдрома "враћања у историју" на Балкану последњих година.

3. Присуство страних сила. Претпоставке за ребалканизацију јесу криза индустријског друштва (постиндустријализам) и криза модерне државе (постмодернизам), који појачавају етничку дезинтеграцију и геополитичку деструкцију. Насупрот процесима етничке хомогенизације (типа америчког мелтинг пот-а) и консолидације (типа југословенског "братства и јединства") у први план избијају сепаратизам и мултикултурализам, који потхрањују етничке и религиозне конфликте. То кардинално мења проблем међународне безбедности и поретка, пошто се у овом региону преплићу интереси страних сила ("геополитички чвор"). Међународна заједница се данас бори у интересу властитог мира да "демон балканализације" не изађе из овог региона на међународну сцену, као што је то био случај у време "Источног питања" (Берлински конгрес 1878) и Првог светског рата (1914-18). Велике силе на балканском ветрометини не наступају више као ривали, већ као "међународна заједница". Ривалство је препуштено балканским народима, да се боре за изградњу националних држава или за неповредивост граница.

Међународна заједница је у периоду после "хладног рата" пореметила балканску равнотежу тако што је делегитимисала у одређеном смислу значај принципа територијалне целовитости вишенационалних држава

(принцип територијалног суверенитета) и оснажила принцип самоопредељења народа. Чињеница да основне мањинске заједнице на Балкану налазе подршку за свој идентитет у суседним државама, додатно погодује избијању конфликтата и могућности за њихову интернационализацију. Поремећена равнотежа тешко се поново успоставља. Међународна заједница нема разрађену стратегију ограничавања конфликтата, поготово не за балкански тип конфликтности, за који су карактеристичне тешкоће у дефинисању агресора, спремност на беспоштедну борбу, непридржавање закона и правила традиционалног ратовања, нејасно дефинисани региони ратних дејстава и слично. Стога су акције међународне заједнице (ОУН, НАТО) често биле неуспешне услед несинхронизованих мера (дипломатских, политичких, хуманитарних, војних), непознавања терена, "стављања у позицију стране у сукобу и судије у исти мах" (Фоуџер, 1994).

Етнодемографске карактеристике

Асинхрони етнодемографски процеси не погодују геополитичкој равнотежи на Балкану. Узимајући у обзир податке према неким географијама о бројном стању балканских народа почетком овог века, и податке о њиховом садашњем бројном стању, произилазе следеће промене: турски народ се бројно увећао за 400%, румунски за 45%, бугарски за 38%, грчки за 35% а албански за чак 600%. Истовремено српски народ је отишао у депопулацију заоко 10%. Да су се Срби само удвоstrучили, било би их данас близу 20 милиона. Срби су у периоду 1804-1999. г. водили девет ратова, од којих су 4 узроковала демографске катастрофе (I-II српски устанак, српско-турски и српско-бугарски рат, балкански ратови и Први светски рат, Други светски рат). У њима је Србија губила 20-30% свога становништва. Ратови 1912-1918 (I-II балкански рат и I светски рат) однели су 1 300 000 жртава или 27% целокупног српског становништва, претежно мушких. Други светски рат (1941-45) однео је преко 1 мил. жртава српског порекла. У ратовима 1804-1945 изгинуло је укупно око 3,5 мил. Срба, а то је око 1/4 садашњег броја Срба. То је губитак приближен броју становника Словеније. Демографски губици Србије били су велики и у средњем веку. Ни један балкански народ у историји није имао тако велике демографске губитке као српски народ.

Низак наталитет и смањивање становништва у извесном степену су карактеристични готово за све хришћанске народе на Балкану. Данас Срби чине свега 66% становништва Србије. Од 100 новорођених у Србији, свега 55 су Срби. Становништво Словеније, ако се одржи садашња тенденција, средином ХХІ века ће се преполовити - од 1,8 мил. на 900 000. Хрватска, Бугарска и Грчка такође не обезбеђују просту репродукцију. Смањивање хришћanskог становништва је праћено увећавањем муслиманског становништва. Ради поређења, 1950. г. однос између броја становника Бугарске и Турске износио је 1 : 2,8 а данас тај однос је 1 : 7. Становништво Турске, са годишњим прираштајем од 2 мил., надмашује укупно хришћанско становништво Балкана.

Баш у контексту промена у демографској етничкој и религиозној структури може се претпоставити, да ће албанско питање бити кључно питање

*Преглед територијалне и популационе величине балканских земаља уочи
Првог светског рата, између два светска рата и данас*

Земља	Површина 1914. (км ²)	Станов- ништво 1914. (000)	Повр- шина 1930. (км ²)	Станов- ништво 1930-их (000)	Површ. 1994. (км ²)	Станов- ништво 1990-их (000)
Грчка	120 000	5 000	130 199	6 205	131 944	10 300
Турска (евр.)	17 000	1 890	23 975	1 041	23 764	4 800
Бугарска	120 000	4 800	103 146	5 479	110 912	9 000
Румунија	132 000	7 500	294 967	18 025	237 500	24 000
Србија	87 000	4 500	-	-	88 361	9 700
Црна Гора	16 000	500	-	-	13 812	625
Албанија	30 000	1 000	27 538	1 006	28 748	3 250
Босна и Херц.	-	-	-	-	51 129	4 400
Македонија	-	-	-	-	25 713	2 100
Словенија	-	-	-	-	20 251	2 050
Хрватска	-	-	-	-	56 538	4 800
Југославија	-	-	248 665	13 931	102 173	9 000

Извори: Реклю Э., 1915; Константиновић, 1937; L'Etat du monde, Annuaire, Paris, 1995.
Процењено становништво које већином живи у европском делу Истанбула.

Балкана у XXI веку. Број Албанаца на Балканском полуострву достиже око 5 мил., а очекује се да ће се тај број удвостручити за четврт века. Демографска експанзија праћена геополитичким тежњама стварања "Велике Албаније" задаје много брига суседним земљама - Србији и Македонији. Косово и Метохија су скоро потпуно албанизовани, а на делу је и "косовизација" Македоније где Албанци већ чине преко 23% становништва. Ради поређења, кипарски Турци, који су били повод за турски упад на острво, чинили су само 10% становништва.

Балкан је миленијумска зона контаката између три религије - православља, католицизма и ислама. После више од 500 година османлијске власти на Балкану, као наследство живи око 7 мил. муслимана распршених у различитим балканским државама (Проданов, 1995). Они постају одсјечна даска за активни повратак исламског фактора у геополитику Балкана. Босна и Космет, а потенцијално и Македонија и Бугарска су карике на "зеленој трансверзали", која се добро препознаје на мапи богомоља на Балкану.

Етнополитичке карактеристике

Поставља се питање, која би била ефикасна етничка политика, која би могла да одржи равнотежу и спречи етничке и религиозне конфликте. Четири су основна типа етничке политike, који су до сада примењивани на Балкану.

1. Етничка асимилација. Процеси етноасимилације и етнодивергенције присутни су у цеој балканској историји, као резултат директне присиле, економских подстицаја или културних процеса. Само формирање нација је управо резултат процеса хомогенизације и асимилације. За разлику од Западне Европе, на Балкану процеси редефинисања етничког и националног идентитета су историјска константа. Отуда проистичу противуречности између тзв. објективних карактеристика и самоидентификације етничке припадности, између историјског "родовског корена" и самосазнања, које су најочигледније при исламизацији Словена у Родопима, Босни и Херцеговини, Старој Рашкој, на Косову и Метохији и у Црној Гори.

Балканско полуострво је услед свог прелазног евразијског положаја било историјско поље разноврсних процеса асимилације. Права смеша од романизованих Илира, Грка, Ромеја, Римљана, досељених словенских племена, хорди из централне Азије - почев од Хуна и Авара до османских Турака, који су формирали етнички састав свих народа у југоисточној Европи, вечна је тема спорова о етногенези. Срби и Бугари су се спорили о етногенези Македонаца. Српски географ Јован Цвијић је ударио темеље македонске нације, устврдивши да је то посебан етнос у стању флотантности. Цвијић је проучавао у Македонији и Старој Србији појаве етничке флотантности као специфичан облик етничке и етнокултурне мимикрије. Као примере мимикрије он наводи Србе у долини Дрима и око Скадра - јавно се изјашњавају као Шиптари (Арнаути), а у кући говоре и сматрају се Србима. М. Радовановић (1998) је утврдио да су на Косову и Метохији тим процесима биле изложене масе српског стариначког становништва у условима родовско-племенске анархије и насиља током турске владавине. Процеси јањичарства и арнауташења у неким крајевима Балкана били су толиких размера да доводе у питање тзв. статистичке чињенице о бројностима одређених народа и осталих етничитета (националних мањина, етничких група и флотантних етничких супстрата). Делови православних балканских народа су губљењем православне вере (путем исламизације у Османској империји или унијаћења у Хабсбуршкиј монархији) губили етничку свест и национално се почели опредељивати као други народ. Плански покушаји активне етноасимилационе политике су ипак били осуђени на неуспех. Новији примери у том погледу су методе "процеса препорода" током 1980-их у Бугарској, ситуација с Курдима у Турској и други.

2. Етничко пресељење или трансфер. Тај метод за постизање националне хомогенизације први пут је примењен споразumno после грчко-турског рата (1923). Око 400 000 Турака из Грчке (Егејска Македонија и Тракија) замењено је за 1,3 мил. Грка из Турске (западна Анатолија). Следеће године (1924) исељено је око 100 000 Грка из Бугарске у Грчку а тих година око 250 000 људи (од тога 96 000 Словена) пресељено је из Грчке, Румуније и Турске у Бугарску. Размена становништва између Бугарске и Румуније

извршерна је 1940 г., када је Бугарска поново узела јужну Добруџу (у периоду 1913-1940 г. та област је припадала Румунији и за то време удео румунског становништва повећао се са 3% на око 80%). Из јужне Добруџе и других делова Бугарске отишло је 110 000 Румуна у замену за 70 000 Бугара из северне Добруџе и делте Дунава. Колонизација унутар појединих држава такође је вид пресељења.

При проучавању политичких миграција на Балкану у прошлости и данас, упада у очи: немилосрдност, управо сировост, с којом се хиљаде породица истерује са својих огњишта; слабо поштовање приватне својине, необично за цивилизовану Европу; лакоћа са којом оставља стари завичај и сели се у туђину и хришћанин и муслиман.

3. Етничка померања или "прочишћавања". То је карактеристичан облик "балканализације", који има дугу традицију у сировим облицима популационе политике Рима, Византије и Османске империје. На то су утицали чести ратови и промене граница. Османско царство пет векова је одржавало ову традицију, често у најсировијим облицима. Када су хришћанске земље извојевале независност, узвратиле су истом мером (Стојановић, 1997). Од ослобођења Бугарске (1878) до данас број исељених у Турску износио је 1,2 до 1,3 милиона (Проданов, 1995). Белики таласи исељавања из Бугарске у Турску били су 1950-51 (150 000) и у време тзв. "велике екскурзије" 1989. г. (неколико стотина хиљада). Због високог природног прираштаја број Турака у Бугарској се ипак повећао. На пример, 1934. г. било их је 750 000 а 1992. г. око 822 000. Између два светска рата исељено је око 100 000 Турака из Румуније и Југославије у Турску. У нашој историографији и антропогеографији добро су проучене сеобе "мухаира" из Босне и Херцеговине (Чубриловић, 1983).

На крају Другог светског рата биле су велике сеобе Немаца из Бесарабије (94 000), Буковине (44 000) Војводине (преко 400 000) и Румуније (око 300 000), који су ту били колонизовани у време Хабсбуршке монархије. На почетку II светског рата око 200 000 Румуна је из северне Трансильваније (која је припадала Мађарској) избегло у Румунију, а неколико година касније, приближно исто толико Мађара је избегло из Трансильвасије (која је враћена Румунији). Такође се иселило око 30 000 Италијана са острва Додеканез која су припадала Грчкој.

У првој половини XX века више од три милиона људи пресељено је мање-више присилно из једног дела Балкана у други (рачунајући и Турску) или изван њега, пре свега у циљу неутралисања вековне германске колонизације са севера и запада и турске са југа и истока.

Посебно трагичан вид етничке ревизије је геноцид и етничко "чишћење". У току Другог светског рата депортовано је у концентрационе логоре око 185 000 Јевреја из Бесарабије и Буковине, 62 000 из Грчке, 17 000 из делова бивше Југославије који су били под управом сила Осовине и десетине хиљада са територија под управом НД Хрватске. Такође најмање неколико стотина хиљада Срба је страдало као жртве геноцида који је извршила марионетска држава Хрватска (Китрофф, 1993; Костаницк, 1963). У време ратова за југословенско наслеђе 1990-их, са територија Хрватске и Босне и Херцеговине избегло је у Србију око 570 000 људи, а велики је број расељених лица унутар тих држава или пресељених у треће

земље. Војне операције на Косову и Метохији (1999) изазвале су егзодус неколико стотина хиљада Албанаца и више десетина хиљада Срба.

4. Етничка толеранција. То је етничка политика која признаје културне посебности етноса. У Румунији и СР Југославији се признају националне мањине с одређеним групним правима, у Бугарској се говори о етничким заједницама (групама), док су групна права јако редукована. Према конституцијама Турске, Грчке, Бугарске и Хрватске, ограничено је испољавање етнорелигиозног идентитета са забраном партија на етничкој и религиозној основи (Проданов, 1995). Држава не треба да решава мањинска питања путем притисака, а мањина не треба да своја мањинска права претвара у право доминантне етничке групе (као што су то учинили Албанци на Космету уз помоћ међународне заједнице). Држава има тежак задатак јер мора да обезбеди права која мањине траже, али да то учини тако да саму себе не дезинтегрише. Та права морају бити у неким толерантним границама, без фаворизовања једних и дискриминације других. При том мора да води рачуна да не гуши језик или обичаје појединих мањина, али тако да то буде економски и социјално остварљиво (Мацура, 1995).

Велики проблем данас на Балкану је унификација етничких политика различитих држава и превазилажење двојних стандарда према одређеним етносима. У том односу процеси "дебалканизације" су могући само ако се етнички проблеми деетатизују и деполитизују и остану само као карактеристике грађанског друштва. Преобраћајући се у геополитичке карактеристике, оне врло лако воде ка "балканизацији" путем аутономаштва, сепаратизма и иредентизма.

Закључак

На крају желим да истакнем два фактора, који имају фундаментални значај за "дебалканизацију" Балкана и зависе од глобалних тенденција и посебно од тзв. "великих сила".

Први је помоћ за економску "европеизацију" Балкана и за превазилажење социјално-економске заосталости, која је претпоставка одређених социјалних напетости које прете да се претворе у етничке конфликте.

Други је да се превазиђу постојеће противуречности између истовременог деловања два супротстављена принципа међународног права - принципа територијалног интегритета држава и принципа самоопредељења народа. Они су укључени истовремено у међународно-правне документе и један или други од њих се подржава према политичкој целисходности, односу снага и интереса великих сила. У току XX века услед ратова и кроз примену принципа на самоопредељење, број држава је повећан шест пута. На европском континенту око 54% државних граница је настало у XX веку, на Балкану то је 100%. Ипак још постоји територијални несклад у свету између 200 држава и око 5 000 етничких заједница које претендују на сопствени идентитет. Ренесанса националистичких идеологија и сепаратистичких покрета не води ка уједињавању, већ ка дезинтеграцији држава света. Стога принцип самоопредељења до отцепљења народа се претвара у апсурд а Балкан је један од јасних примера у том односу.

ЛИТЕРАТУРА

- Ancel J.**, Peuples et Nations des Balkans. Paris, 1926.
Balkan krajem 80-tih (Naučni skup Balkan krajem 80-ih godina), CMU, Beograd, 1987.
- Blanc A.**, Géographie des Balkans, Presses Universitaires de France, Paris, 1965.
- Борисов А. Б. (ред.), Население Мира. Демографический справочник, "Мысль", 1989.
- Campell J.**, The Balkans: Heritage and Community, in: The Balkans in Transition. Eds. Univ. of California Press, 1963.
- Carter W. F. & Norris H. T.** (ed.), The Changing Shape of the Balkans, UCL Press, London, 1996.
- Castellan G.**, Historie des Balkans: XIVe – XIXe Siecle. Fayard, Paris, 1991.
- Cvijic J.**, La Peninsule Balkanique, Paris, 1918.
- Чубриловић В., Одабрани историјски списи, "Народна књига", Београд, 1983.
- Foucher M.**, The Geopolitics of Southeastern Europe, "Eurobalkans", Number 15, Summer 1994, Athens, 1994.
- Георгиев Л., Балканите между конфликта и мира, Филвест, София, 1997.
- Грчић М., Крајина као велика граница и етноконтактна зона. "Гласник" Српско географско друштво, бр. 1, 1995, Београд.
- Грчић М., Геополитички положај Југославије у прошлости и данас. "Зборник радова", Институт за географију, св. 31, Београд, 1984.
- Гречић В., Стојчевић М., Етнички и мањински конфликти на Балкану, "Међународни односи", Но. 5, 1994, Београд.
- Gellner E., Nations and nationalism. Oxford: Blackwell, 1983.
- Ilić J., Spasovski M., Geopolityczna specyfika Balkanów i Etniczne terytorium Serbów, "Sprawy narodowościami", Tom III, zeszyt 2(5) 1994, PAN, Poznan, 1994.
- Илић Ј., Геополитичке особености Балканског полуострва и српско питање - историјско географски преглед, Зборник радова научног скупа "Принципи разграничења држава", Војно-географски институт, Београд, 1994.
- Јовићић Ж., Балканско полуострво - политичко-географски погледи и перспективе. "Глобус", Но. 18-19, Српско географско друштво, Београд, 1994.
- Kitroeff A.**, Approaches to the Study of the Holocaust in the Balkans. In: Friedman S. S. (red.): Holocaust Literature – A Handbook of critical Historical, and Literary Writings, Westport, conn.: Greenwood pres, 1993.
- Књига о Балкану I-II, Балкански институт, Београд, 1936-1937.
- Константиновић Б., Становништво у балканским државама, Књига о Балкану II, Београд, 1937.
- Kostanick H. L.**, The Geopolitics of the Balkans. In: Jelavich and Jelavich (ed.): The Balkans in Transition, California Press, 1963.
- Мацура М., После конференције о мањинама, Интервју "Политика", 8. ИИ 1995.
- Pavić R., Geografski u geopolitički položaj Jugoslavije u Evropi – historijski aspekti i suvremeno značenje. "Naše teme", No 9-10, Zagreb, 1969.

- Prevelakis G.**, *Les Balkans – Cultures et geopolitique*. Nathan Universite, Paris, 1994.
- Проданов Б., Етнички и религиозни конфликти в югоизточна Европа.
"Военен журнал" 5, 1995, София.
- Радовановић М., Десрбизација и албанизација косовско-метохијске старе Србије, Архив за правне и друштвене науке, књ. LIV, бр. 3, Београд, 1998.
- Reclus E., *L'homme sur la Terre*, Paris, Librairie Universelle, 1905-1908.
- Реклю Э., Народы и страны Западной Европы, Том IX-X, преб. С французского на русский Н. К. Лебедева, Москва, 1915.
- Stojanović T., Balkanski svetovi. Prva i poslednja Evropa. "Equilibrium", Beograd, 1997.
- Тиндеманс Л. (ед.), Несъвършеният мир. Доклад на Международната комисия за балканите. София, 1997.
- Džadžić P., *Homo Balcanicus, Homo Heroicus I-II*, "Prosveta", Beograd, 1994.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 1999.

YEAR 1999.

Свеска 4

Volume 4

UDK 911.3:312.95(497.11)

Оригинални научни рад
Др Милован Радовановић*

ШАРПЛАНИНА И ЊЕНЕ ЖУПЕ У КОСОВСКО-МЕТОХИЈСКОЈ
ОБЛАСТИ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ

- Географски положај и мултиетничке карактеристике -

АБСТРАКТ

Шарпланина, позната из историјских античких извора под називом *Scardus*, представља сложену морфотектонску целину која лежи у крајњем ЈЗ делу Републике Србије и СЗ Македоније, између области Љуме и Дукађина у Албанији, Метохијско-призренске, Косовске (Србија) и Полошке котлине (Македонија), у непосредној близини Призrena, Урошевца, Тетова и Скопља. Припада сливовима Јадранског и Егејског мора. На територији Србије шарска планинска група је тектонским линијама рашчлањена на четири планинске котлине (корутине), које су током српског средњовековног доба (друга половина XII-средина XV в.) имале статус жупе као основне географске и управне јединице тадашње феудалне српске државе. Шарпланинске жупе су насељене српско-словенским становништвом још у VI и VII в. и носе типичне словенске називе: **Гора, Опоље, Средска** (Средачка, Сретечка жупа) и **Сиринић**.

Мрежа насеља у овим жупама је највећим делом формирана још пре учвршења српске државне власти у првој половини XIII в., јер се скоро сва насеља са словенским називима помињу у српским законским споменицима средњег века, посебно у даровним повељама српских владара црквеним и манастирским властелинствима. Слично неким другим планинским системима (Алпи, Пиринеји, Карпати, Кавказ итд.), Шарпланина је од праисторијских и античких времена представљала реципијент различитих и сродних етничких и антрополошких група, између којих су се одвијали процеси асимилације и амалгаминације. После периода изразите доминације српског етнокултурног елемента и православља, које потврђује словенска ономастика и велики број православних цркава и манастира (само у Средачкој жупи са свега 13 насеља било је 26 цркава), од XVI в., а нарочито од краја XVII и у првој половини XVIII в., настају етничке промене условљене исламизацијом и арбанашењем Срба староседелаца, исељавањем једног дела православних Срба и досељавањем Арбанаса из Дукађина, Љуме, Хаса, од Скопске Црне Горе, јужног Косова и Качаника. Истовремено

* Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Београд.

се у Средачку и Сиринићку жупу досељавају Срби из Призренске котлине, Црне Горе и западне Македоније. На тај начин се шарпланинске жупе формирају у систем хомогених, сложених и биполарних етничких заједница: у **Гори** живи компактна муслиманска популација српског језика, са очуваном свешћу о својим српско-словенским коренима, која представља посебну етничку групу; **Опоље** је тотално албанизовано још у XIX веку; **Средачка жупа** је етнички трихотомна, јер у њој већину чине муслимани српског језика и порекла, уствари Срби-муслимани, а остало становништво чине Срби православни и Албанци муслимани; **Сиринићка жупа** је етнички поларизована на Србе православне, који чине знатну већину (око 65%) и Албанце муслимане (око 34% почетком 90-тих година). Сиринићки Срби су најкомпактнија српска енклава на Косову и Метохији. Узев у целини, шарпланински регион је данас једина права мултиетничка антропогеографска целина у Косовскометохијској области Јужне Србије, интерно диференцирана на неколико фиксиралих тампон зона између чијих су етничких ентитета одавно успостављени односи међусобне толеранције. Најновији догађаји су иницирали промене које наговештавају разарање ове мултиетничке заједнице и успостављање потпуне поларизације на етничкој (националној) и културној основи.

Кључне речи: Шарпланина, жупа, Гора, Опоље, Средска, Сиринић.

ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ ШАРПЛАНИНЕ И ЊЕНИХ ЖУПА ГОРЕ, ОПОЉА, СРЕДСКЕ И СИРИНИЋА

Шарпланина представља пространу и сложену морфотектонску структуру између јужног дела Косовске котлине, планина Црнољеве и Црне Горе (Скопска Црна Гора и Кумановско-прешевски Карадаг), Тетовске (Горњи и Доњи Полог) и Метохијско-призренске котлине, Кораба (2764 м), Коритника и области Љуме у СИ Албанији.

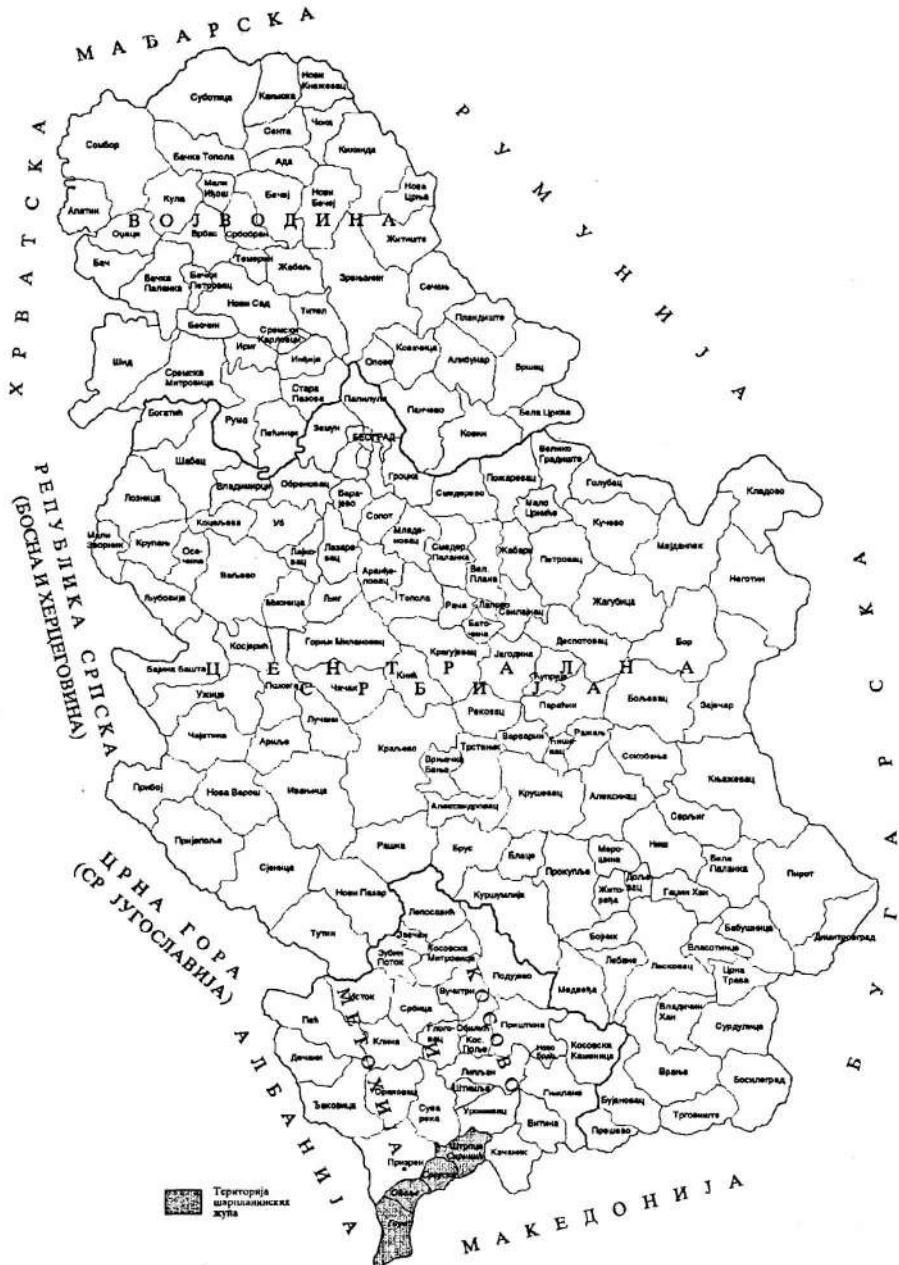
Са Шаром почиње посебна морфотектонска целина Динарида која је позната у класичној геолошкој и геоморфолошкој литератури као Шарско-пиндски планински систем. Његове тектонске линије и венци повијају из правца J-C у J3-СИ, надносећи се над дубоки тектонски пролом између Зетско-скадарско-медовског приморја и метохијско-призренске котлине у басену Белог Дрима, као што на супротној С3 страни, орографски правци Динарских планина у области Комова, Мокре и Проклетија, повијају изнад Зетске равнице, Дрима и Метохије из доминантног "динарског правца" С3-ЈИ, у "метохијски правац" J3-СИ. Тиме је створена "најважнија трансферзална удолина западне половине Балканског полуострва којом је водио Зетски пут, античка *Via de Zenta*, главни трансферзални пут немањићке државе" између динарске и шарско-пиндске области, са утицајима и функцијам "које су допринеле да се диференцира етнографски и историјски развитак становништва"¹.

¹ Ј. Цвијић, **Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије**. Књига Прва, Београд. 1906, стр. 22-26, 27-28; М. В. Радовановић, **Шара - Скардус - Цатена Муниди**, "Лековите сировине", Књ. XIII, Институт за проучавање лековитог биља "Др Јосиф Панчић", Београд, 1994, стр. 11.

Као орографско-хидрографски чвор западне и централне области Балканског полуострва Шарпланину су, под називом *Scardus*, означили још антички географи **Страбон** (63. год. пре Н. е. - 24. год. Н. е.) и **Птоломеј** (II в. Н.е.) у концепцији о Централном Билу, које се од XVI в. наводи као **Цатена Мунди**, односно *Catena del Mondo* - "Верига Света". Погрешно схватање о Централном Билу, које је, наводно, представљало високу планинску баријеру "између дивљих северних области и цивилизованог Југа" одржало се и на Пајтингеровој табли (*Tabula Peutingeriana*) и другим итинерарима римског доба, као и касније, у време Ренесансе, а у неким изворима све до друге половине XIX в. На појединим картама Шарпланина је погрешно означена као *Monte Argentaro* (Копаоник). На Coronelli-јевој карти из XVII в. посебно је обележен шарски врх Љуботен (2499 м), који су аустријски топографи 70-тих година XIX в. представили као највишу тачку Балканског полуострва (3050 м).

Без обзира на заблуду о Централном Билу, која је у европској картографији постепено отклоњена под утицајем **Ami Boue-a** и **H. Kiepert-a**², Шарпланина је у свим изворима увек истицана као доминантни орографски чвор који је кроз све историјске епохе имао специфичну улогу у регионалном склопу српских и суседних балканских земаља као и у етничким процесима на читавом простору између Метохије, Косова, Вардарске и Западне Македоније и Северне Албаније. Та улога је нарочито дошла до изражaja у политичкој, етничкој и културној историји, будући да се шарска планинска група налази у јужној и југозападној прелазној и контактној зони према северноалбанским племенима и територијама етничке симбиозе између Срба и Арбанаса. Током свих историјских епоха у области шарске планинске групе и у њеном непосредном окружењу (Призренски, Љумско-дукаћински, Погошки, Скопско-вардарски и Косовски басен) одвијали су се сложени етнички процеси на које су највећи утицај имале људске миграције и војни походи: насељавање Срба по северној и средњој Албанији још од раног средњег века, које најбоље потврђује широко распрострањена словенско-српска топонимија; турски освајачки походи (од 70-тих и 80-тих година XIV в. до 1455. год.) и аустро-турски и српско-турски ратови и њима условљене масовне емиграције Срба крајем XVII и у првој половини XVIII века; сукcesивно продирање Арбанаса миграционим струјама; етничке симбиозе и етнички амалгами између Срба, флотантне масе Македонских Словена, Арбанаса, старобалканских Влаха, Турака - Јурука и других етничких ентитета и супстрата; за време турске владавине (1455-1912) етнички процеси и промене су такође под снажним утицајем исламизације и арбанашења (арнауташења) Срба и преосталог влашког становништва. Налазећи се посред наведених области у којима су етнички процеси имали нарочито високи интензитет, шарпланински регион, насељаван још од праисторијских, античких и раносредњовековних времена, **задобија карактеристике и функцију реципијента сродних и различитих етничких група и**

² Ami Boue, *La Turquie d'Europe*, Paris, 1840, 1842. - Заслужни француски географ и истраживач Ami Boue је између 1837. и 1842. објавио неколико радова од особитог значаја за познавање природних и антропогеографских карактеристика Косова, Метохије и осталих области Јужне Србије. - H. Kiepert, *Generalkarte von der europ. Turkei nach allen vorhandenen und itinerarischen Hilfsmitteln*, Berlin, 1853.

Положај шарпланинских жупе Горе, Опоља, Средске и Сиринића у Републици Србији према њеној садашњој подели. - Гора и Сиринић- општина Штрпце су посебне општине, а Опоље и Средска су у саставу општине Призрен

слојевитих етнокултурних супстрата, слично неким другим планинским областима (Алпи, Пиринеји, Кавказ, Алтай и др.). Стварању оваквих етничких својстава је нарочито доприносио орографски склоп шарске планинске групе коју одликују заклоњене планинске котлине (корутине) у басенима Плавске реке, Призренске Бистрице (слив Јадранског мора) и Лепенца (слив Егејског мора), са ексклузивном хидрографском појавом бифуркације Неродимке у јужном делу Косова (слив Црног мора). То су шарске планинске котлине *Гора, Опоље, Средска и Сиринић*, које су посејане бројним, археолошки недовољно испитаним, траговима насељености из неолитских, античких и раносредњовековних времена. Ови планински басени су још пре њиховог припајања српској средњовековној држави крајем XII и током XIII века били преплављени српско-словенских етносом, о чему најбоље сведоче словенска ономастика и даровне повеље српских владара црквеним властелинствима у којима се помиње већина данашњих насеља шарпланинског региона. Током српског средњовековног доба *Гора, Опоље, Средска и Сиринић* улазе у систем управно-територијалне и феудалне организације српске државе, када задобијају статус **жупе** као њене основне географске и управне јединице.

Етнокултурне промене које су се у шарпланинском региону одиграле за време дуготрајне турске владавине проузроковале су етничку и културну диференцијацију и етничку консолидацију становништва **шарпланинских жупа** и формирање територијално омеђених аналогних етничких тампон зона. Ове тампон зоне су, са изузетком албанске енклаве у *Опољу*, преградиле и каналисале албанску пенетрацију усмерену из северне Албаније ка средишњим косовско-горњоморавским крајевима Старе Србије и одржале обележја и функцију ексцентричног југозападног стожера српског етничког простора. Истовремено, шарпланинска област, посматрана у целини, је са својим жупним средиштима, задобила **изразита мултиетничка и мултикултурна својства**, која су се столећима одржавала неговањем традиционалних културних вредности и међусобном толеранцијом.

ЕТИМОЛОГИЈА ПОЈМА ЖУПЕ И ИЗВОРНА СЛОВЕНСКА ОСНОВА НАЗИВА ШАРПЛАНИНСКИХ ЖУПА

Појам жупе се јавља код свих словенских народа, осим Руса, још у време њихове племенске организације и стварања првих државних заједница и управно-територијалних јединица. Међу Јужним Словенима, жупа је дубоко укорењена код Срба, Хрвата и Словенаца, те постаје компонента многих обласних, предеоних и локалних назива у свим централно-балканским, панонским, динарским, алпским и приморским јужнословенским земљама, задобивши веома рано (поуздано од IX и X в.) значење посебне географске, управне и етнографске јединице у хијерархији државно-територијалне организације. Под **Жупом** се у првом реду подразумева "природна целина мањег пространства" која се географски диференцира на основу рашиљености рељефа и повољнијих климатских особина: блага клима, заклоњеност од хладних ветрова, већа осунчаност, те и погоднији услови за насељавање и пољопривредну производњу. Истовремено, рашиљеност неких области на жупне природне целине има нарочити значај за етничке и културне процесе. Зато Јован Цвијић напомиње да је "**становништво жупе било донекле**

изложено различитој еволуцији... Изгледа да је раздробљеност рељефа нарочито била узрок обласној етнографској разноврсности која се види у једном истом балканском народу"³. Етнички процеси у шарпланинским жупама потврђују претходне наводе.

Појам жупе се, међутим, вишеструко везује и за управну организацију српских земаља средњег века и представља базну категорију у њеној хијерархији. Средишта жупних јединица су, по правилу, били градови, али "је било жупа у којима није било никаквога града, или, што је још вероватније, у којима је град могао бити само стан старешине, без градског насељења, без вароши"⁴.

Шарпланинске жупе су управо таквог карактера. Оне се изричito помињу у средњовековним српским законским споменицима - даровним повељама (хрисовуљама) српских владара манастирским властелинствима: манастиру Хиландару на Атосу (Светој Гори) из 1276, 1308. итд., Дечанском властелинству из 1330, Призренској епископији из 1336, властелинству манастира Св. Арханђела код Призрена из 1348, 1355. итд., уз навођење већине данашњих насеља под њиховим садашњим именима. Статус, права и обавезе жупе су били посебно санкционисани Закоником српског цара Стефана Душана на државним саборима у Скопљу 1349. и Серезу 1354. године.

Из термина жупа за управну територију изведенено је код Срба, Хрвата и Словенаца неколико појмова који се односе на старешинство, владарски статус, локалну самоуправу и црквену организацију. Петар Скок наводи **жупан** за старешину жупе и владарски положај - **велики жупан** (нпр. Стефан Немања), а за житеља **жупљанин**. У преводу на латински жупа је *comitatus*, из чега следи термин *comes* који се везује за франачке и старофранцуске појмове *comes* - *cuens* - *conte*. Основни појмови (жупа и жупан) се преносе не само у латинску, већ и у грчку терминологију додавањем суфикса **иа**: *juppania* (код Порфириогенета). "Католичка црква - наглашава Петар Скок - преузима жупу као назив за парохију: *parochia* > *парохија*, *пловнија*, *нурија*, *инорија*, *фара*, одакле је изведен **жупљанин**, **фарник**, **жупник**" (Хрватска). "Код алпских Славена (Словенаца) жупан постаје **сеоски кнез**", одакле су изведена презимена **Жупан** (кome код Немаца одговара *Suppan*), **Жупанић**, **Жупанчић** (што би код Срба и Хрвата одговарало презимену **Кнежевић**)". Румуни преузимају термин **жупан** и преносе га на бојаре, са значењем **господин**. Код Мађара је преузимање овог термина изведено "са нижим пријеворним степеном", одакле потиче облик **шпан** за главар жупе и **шпанија** за жупанију, са широким распросрањењем у неким крајевима Хрватске, Славоније и Далмације; код Словенаца је **шпан** "*Schaffner*"⁵.

У Законику српског цара Стефана Душана жупа улази у систем правне регулативе средњовековне Србије чију хијерархију управне поделе чине: **земље, градови, жупе и крајишта**. "Жупе и крајишта су једно исто, јер су се пограничне жупе називале крајишта". Примарне насеобинске јединице су

³ Јован Цвијић, **Балканско полуострво**, "Сабрана дела", Књ. 2, Београд, 1987, стр. 85-87.

⁴ Стојан Новаковић, **Село**, Српска књижевна задруга, Коло LVIII, Књ. 393, Београд, 1965, стр. 22-23, 24, 25-28.

⁵ Петар Скок, **Етимологијски рјечник хрватскога или српскога језика**, Књига Трећа, Југославенска академија знаности и умјетности, Загреб, 1973, стр. 687, 688.

села. Зато је жупа више административни и географски појам, "а све оно што се каже да чини жупа, уствари су чинила села"⁶. Шире значење у административној подели жупа и жупанија задобијају у земљама под аустријском управом (например, жупаније у Хрватској, Славонији и Срему средином XIX века), одакле се преносе са значењем обласних управних јединица у Видовдански устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1921. године. Садашња Република Хрватска је поново увела поделу на жупаније.

Појам жупе се одржао у српским земљама Централне и Јужне Србије, нарочито Косова и Метохије, такође Босне и Херцеговине, кроз географске називе регионалних и историјско-географских целина, са дубоком укорењеношћу у народној традицији. На Косову и Метохији жупе су следеће: Тополница, Летница, Лаб, Лугови, Неродимље, Паунпоље, Ситница, Загорје, Звечанска жупа, Бањска, Ибарски Колашин, Јелци, Дреница, Лапушник, Алтин, Вокш, Дришковина, Хвосно, Патково, Река, Затрнава, Сухогрло, Трнава, Призренски Подгор, Гора, Ополje, Средачка (Сретечка) жупа и Сиринић⁷. Имајући напред речено у виду, у насловима студија које је објавио Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, а које представљају резултат тимског научно-истраживачког рада из периода 1989-1994. посвећеног шарпланинском региону, увек се наглашава термин жупа⁸.

За етимолошку студију о појму жупа од значаја су опсервације Петра Скока који напомиње да постоје углавном два правца у етимолошком тумачењу: према Brückner-у и следбеницима, жупа и жупан су аварског порекла (као каган >кан, бајан >бојан>бан), са потврдама у неким старобугарским натписима; према М. Будимиру жупа је прасловенског порекла, док је жупан изведени појам. Слично тумачење даје и Brugmann, који налази везу са санскритским гуп ("склонити", "штитити") и гопа ("чувар"), надаље са неким грчким и немачким терминима. Занимљиво је да Persson види прасродство жупе са готским gawi, од кога у новонемачком потичу Gau⁹. С. Ристић и Ј. Кангрга исти појам Gau преводе са немачког као жупа, крај, котар или срез, Gaugraf као жупан, кнез, обласни поглавар, а Gaugrafschaft као жупанија, округ¹⁰. Нико Жупанић (псеудоним К. Герсин) у расправи на немачком језику о Старој Србији и албанском питању уводи поменуте немачке термине као аналогне појмовима жупа, жупан и жупанија у српско-хрватској терминологији¹¹. На истом месту Нико Жупанић наводи и описује шарпланинске жупе.

Напомињемо да у француској и енглеској терминологији не постоји појам који би био аналоган жули и њеним изведенцима. У француском ратном приручнику за војне операције у Северној Србији из 1916. године (La Serbie septentrionale), у поглављу о Шарпланини и Црној Гори (Les

⁶ Стојан Новаковић, Ибид., стр. 22-23, 24, 28-29.

⁷ Татомир Вукановић, Срби на Косову, Том I, Врање, 1986, стр. 12-16.

⁸ Види: Општина Штрпце - Сиринићка жупа, Одлике природне средине, Пос. изд. Географског инст. "Јован Цвијић" САНУ, Књ. 37/I, Београд, 1990; Шарпланинске жупе Гора, Ополje и Средска, Пос. изд. Географског инст. "Јован Цвијић" САНУ, Књ. 40/II, Београд, 1995.

⁹ Петар Скок, Ибид., стр. 688.

¹⁰ С. Ристић и Ј. Кангрга, Енциклопедијски немачко-српскохрватски речник, Београд, 1936.

¹¹ Нико Жупанић (К. Герсин), Altserbien und die albanesische Frage, Wien- Leipzig, 1912, стр. 26-27.

Montagnes du Sud - Les massifs Char Planina et Tsrna Gora) **изричито се наводе шарпланинске жупе Гора, Средска и Сиринић** као "les petits bassins" које се одликују "изванредном мешавином муслимана и православних". Овде дословно стоји следеће: "Dans les petits bassins que s'alignent au N. du Char Planina, au dela de la cuvette de Prizren, on observe aussi un melange remarquable de musulmans et d'orthodoxes: celui de **Gora** est exclusivement peuplé par de musulmans qui ne parlent que les Serbes et vivent en hostilité constante avec les Albanais. Au dela du bassin de **Gora**, le bassin de **Sredska** se partage presque également entre musulmans (486 maisons) et orthodoxes (420); puis, toujours vers le Nord, **Sirinitsch** compte 10. villages serbe (741 maisons serbe sur 795) contre 7. villages albanais; beaucoup des paysans serbe de ces petits bassins doivent émigrer"¹². У овом тексту се не помиње Опоље, вероватно из разлога што су француски аутори Опољску жупу сматрали саставним делом Горе, према којој Опоље нема маркантну природну границу. У француским резимеима антропогеографских монографија о **Гори, Опољу и Сиринићу** Милисава Лутовца и Атанасија Урошевића жупа се преводи као "une petite région montagneuse"¹³. Осим тога, у француском приручнику, у одељку о планинама Црнојеви и Чичавици ("Tsmolioéva Planina et Tchitchavitsa Planina") се за **Сиринићку жупу** каже да лежи "у високој долини Лепенца", која "forme un petit canton montagnard, presque formé des tous les côtes et dont les relations se dirigent aussi bien vers Prizren que vers la plaine de Kosovo; il comprend 17 villages dont 9 serbes, 7 albanais, et 1 mixte"¹⁴.

Напред поменута серија монографија о шарпланинским жупама које је објавио Географски институт "Јован Цвијић" САНУ између 1990. и 1995. године садржи и неколико резимеа на енглеском језику. Код превођења термина жупа није пронађен аналогни енглески термин, те се у првој публикацији из ове серије у енглеском тексту само наводи **Сиринићка жупа**, без објашњења о појму жупе¹⁵, док се у монографији о жупама **Гора, Опоље и Средска** у примедби каже следеће: "The geographical concept of župa is practically untranslatable; it is a highly intuitive presentation of an individualized geographical unit with specific geomorphological, climatic and ecological properties, which is widely spread in popular speech, historic sources as well as in scientific geographical

¹² Notice sur la Serbie septentrionale. Ministère de la Guerre, Commissions de Géographie du Service géographique de l'Armée, Imprimerie nationale, Paris, 1916, p. 38. - У овом приручнику се наводе картографски и географски извори који су консултовани при његовој изради: то су: Carte de l'Europe Centrale, publiée par l'Institut géographique militaire de Vienne; Carte en 34. feuilles de la partie méridionale de l'ancien royaume de Serbie et de Vieille Serbie..., Exécutée par l'État Major Serbe et reproduite par le Service géographique de l'Armée à Paris, итд. Од коришћене литературе на француском језику наводе се, између осталих, следећи радови француског географа Гастона Гравијеа (Gaston Gravier): L'émanicipation économique de la Serbie, Soc. de Géogr. commerciale de Paris, XXXVIII, juin 1911, p. 417-432; Le développement économique de la Serbie, Ann. de Géographie, XXI, 1912; p. 50-56; La Nouvelle Serbie, Revue de Paris, 15. nov. 1913; L'Albanie et ses limites, Revue de Paris, 1er et 15. janvier 1913; La Vieille Serbie et les Albanais, Revue de Paris, 1er novembre 1911.

¹³ Милисав Лутовац. **Гора и Опоље - антропогеографска проучавања**. САНУ, Насеља и порекло становништва, Књ. 35. Београд, 1955, стр. 313; Атанасије Урошевић. **Шарпланинска жупа Сиринић**. Годишен зборник на Филозофском факултет на Универзитетот - Скопје, Кн. 1, Скопје, 1948, стр. 175.

¹⁴ Notice sur la Serbie septentrionale, p. 34.

¹⁵ Општина Штрпце - Сиринићка жупа, Одлике природне средине. Пос. изд. Географског инст. "Јован Цвијић" САНУ, Књ. 37/I, Београд, 1990.

literature”¹⁶. Поменућемо још да су у монографији на енглеском језику “The Serbian Question in The Balkans” називи шарпланинских жупа преведени као **Gora principality, Principality of Opolje, Principality of Sredska и Principality of Sirinić**¹⁷.

Називи шарпланинских жупа **Гора, Ополье, Средска и Сиринић** су извornog словенског порекла. Термин *гора* налазимо у свим словенским језицима. “Етимолошки **Гора** не значи само шумовит него и планински крај. Гора и планина су у овом као и у многим другим случајевима исти појмови - наглашава академик Милисав Лутовац у својој антропогеографској монографији о Гори и Ополју¹⁸. Отуда је термин *гора* широко распострањен у јужнословенским земљама, **најчешће као основа за називе пре-деоних целина** (Подгор, Подгорина, Подгорје, Горје, Загора, Загорје итд. и т.сл.). Карактеристично је, међутим, да се у свом извornом значењу појам *гора*, на Косову и Метохији, као и у свим српским земљама, односи у таквом облику **само на истоимену шарпланинску жупу**, што јасно упућује на апсолутну географску уникалност. Стога је уместо претпоставити веома рано преношење и укорењивање типичног словенског појма *Гора* у крајњем ЈЗ делу шарске планинске групе као последицу његовог давно стеченог словенско-српског етничког идентитета, по свој прилици још у време словенског досељавања у VI и VII веку, а према неким схватањима још пре тог уобичајеног датирања. У вези са овим значајним питањем од посебног су интереса опсервације хеленисте Миодрага Стојановића који је недавно, ослањајући се на античке изворе и Шафарика, као и на богату словенску историјску ономастику, указао да су Срби у овим крајевима, и знатно шире, по северој и средњој Албанији, били присутни пре “Велике сеобе” из Пропонтиде и Закавказја¹⁹.

Назив **Ополье** је несумњиво истог, словенско-српског порекла. “Постанак тога имена - наглашава Милисав Лутовац - везан је за насеља која су поређана око поља. Интересантно је поменути да се име **Ополье** јавља и у Пољској, Доња Шлезија²⁰. Бројна опольска и горанска села се помињу у повељама српских владара Стефана Дечанског (1326) и Стефана Душана (1348, 1355), што говори да су постала знатно раније.

Назив **Средска** (**Средачка жупа** и њено истоимено централно насеље Средска које се састоји од 7. заселака) је типично словенски, са широким значајем места или предела средишњег положаја, какав је **Средачка жупа**, у непосредној близини царског Призрена, имала у односу на остале шарпланинске жупе и на караванском путу између Призрена, Тетова и Косова. Зато је овај назив Средачка жупа добила знатно пре него што је са

¹⁶ Gora, Opolje end Sredska - The župas of Šara Mountain. Anthropogeographical, Ethnological, Demographic, Sociological and Cultural Characteristics - Summary (written by Milovan Radovanović, translated by Jovanka Grdović). Пос. изд. Географског института "Јован Цвијић" САНУ, Књ. 40/II. Београд, 1995, стр. 507-522.

¹⁷ The Serbian Question in The Balkans. Faculty of Geography - University of Belgrade. Edited and translated by Dušanka Hadži-Jovančić, translation with the collaboration of Ivanka Grdović, Belgrade, 1995, p. 111-113.

¹⁸ Милисав Лутовац, **Гора и Ополье**, стр. 234.

¹⁹ Миодраг Стојановић, Топономастика Албаније и Јужне Србије. "Обележја", Бр. 203, стр. 26-27.

²⁰ Милисав Лутовац. Ибид., са позивом на саопштење В.С. Радовановића.

својим насељима припада властелинству манастира Св. Арханђела - задужбини цара Стефана Душана у Дувској клисури Призренске Бистрице. Поједина места и имања у Средској су српски владари даривали манастиру Хиландару на Атосу још 1276. и 1308. године, значи знатно раније од Душанових даровних повеља из 1348. и 1455. године. О знатној насељености и развијеном духовном животу у Средачкој жупи сведочи и податак по коме је на овом малом простору са свега 13 насеља саграђено 26 цркава. У турском периоду је највеће средачко село **Љубиње** било средиште Љубињског барјака (са 33 насеља) као посебне јединице у оквиру турске војно-територијалне организације оних области у којима је исламизацијом било захваћено староседелачко српско становништво, што се у средачкој жупи додатком после аустро-турских ратова крајем XVII и у првој половини XVIII в.

Назив **Сиринић** је такође словенско-српске етимологије и односи се на један од главних производа сточарске привреде (сир) који је у овој жупи представљао значајну компоненту традиционалне материјалне културе. Први пут се као жупа помиње 1331. у даровној повељи краља Душана хиландарском пиргу, затим у царским повељама 1348. и 1355; овом задњом повељом Душан је поклонио насеље **Селце** (позније **Севце**) манастиру Хиландару. Археолошка рекогносцирања упућују на досељавање словенско-српског становништва у раном средњем веку²¹. У периоду српско-турског двовлашћа над већим делом Косова и неких суседних крајева (1393-1455) Сиринић је припадао нахији Морава у саставу Области Бранковића, те је био обухваћен турским катастарским пописом 1455. године. Крајем XIX в. у Сиринићкој жупи је откривена руда хрома која је експлоатисана до средине 60-тих година. Лежишта хрома су већим делом иссрпљена за време ратних година 1941-1944. када је под немачком војном управом овде остварена највећа производња (око 100.000 т. годишње) и изграђена ускотрачна железница Врбештица-Качаник за транспорт руде. Тада је, према процени, у рудницима и пратећим делатностима радио преко 3000 људи, углавном сиринићких Срба. Највећи део Сиринићке жупе био је под бугарском цивилном и полицијском управом, док су се села Јажинце и Севце до септембра 1943. налазила под италијанском окупацијом, односно под влашћу профашистичке великоалбанске агенције. Средиште рударске делатности било је у Брезовици која се од 60-тих година развија као туристички центар (Inex Ski centar Brezovica).

ЕТНИЧКИ ПРОЦЕСИ И МУЛТИЈЕТНИЧКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ШАРПЛАНИНСКИХ ЖУПА

Напомене о историјским, антропогеографским и политичким основама етничких процеса

Посматран у целини, шарпланински регион са Призреном, Призренским Подгором и непосредним окружењем у области Подриме (Ораховац) и Косова, има изразите мултијетничке и мултикултурне одлике које су, како

²¹ Ђорђе Јанковић, **Етнички простор Срба на Балкану у средњем веку у светлу археолошких и писаних извора**, Едиција "Етнички простор Срба", Књ. 1, Универзитет у Београду-Географски факултет, 1993, стр. 24-25.

је напред наглашено, условљене историјским процесом, миграцијама становништва и етничким променама. За етничке процесе од суштинског значаја је период турске владавине у трајању од 457. година (1455-1912), не рачунајући фазу српско-турског двовлашћа у области Бранковића (1393-1455).

Миграције Срба имају карактер присилних пресељавања, историјских (1690. и 1737), избегличких (у време ратова и кулминације арбанашке племенске анархије), метанастазичких (сеобе у етапама) и економских кретања (сезонско одлажење на рад у градове Србије и Македоније, у Бугарску, Румунију и Турску, исељавања у САД, Аргентину, Уругвај, Аустралију). Масовне размере емиграција Срба има у време аустро-турских ратова (нарочито 1689/90 и 1737/39), када се на позив бечког двора и под вођством православног свештенства Срби дижу на устанак против турског ропства, да би после повлачења аустријске војске, чији су значајни део чинили српски одреди, били изложени свирепим репресалијама турско-татарске ордије. Ове сеобе су највише захватиле Призрен и рубне крајеве шарског региона. Српско становништво се током XVIII века делимично обнавља досељеницима из Црне Горе, Северне Албаније и западне Македоније. Досељавања Арбанаса из Скадарске Малесије (Малисори) и од Миридита се одвија сукцесивно и етапно од XVII до средине XIX века; при чему арбанашка пенетрација задобија највећи интензитет у Призренској котлини, Косову и Карадагу (Црна Гора) одмах после исељавања Срба. У том процесу албански усељеници прихватањем ислама стичу привилеговани положај у односу на преосталу православну српску рају. Међутим, продирање Арбанаса у шарпланинске жупе, изузимајући **Опоље**, је било заустављено исламизацијом Срба староседелаца у **Гори** и **Средачкој жупи**. Тиме су створене две тампон зоне **Срба муслимана** које су препречиле арбанашко продирање у **Сиринићку жупу** са југозападне и западне стране, са које је надирао главни талас арбанашких сточара и племеника у Стару Србију и Македонију. Зато Арбанаси не долазе у **Сиринић** са југозападне стране, из **Средачке жупе**, већ са севера и североистока, из јужног Косова, од Качаника, Скопске Црне Горе и Скопске котлине, дакле, инверсно у односу на главни правац продирања из Северне Албаније (ЈЗ-СИ и З-И), и то тек од средине XVIII века. Њихова инфилтрација у етнички компактну српску **Сиринићку жупу** била је ограниченог домета (4. чисто албанска и 4. мешовита насеља са већинским српским становништвом у излазном делу жупе ка Косову). Осим српско-муслиманске баријере у **Средачкој жупи** и **Гори**, одржање компактне српске енклаве у **Сиринићу** је било олакшано и одсуством спахијског (читлучког) аграрног режима и чврстом организацијом српских породичних задруга које су се успешно одупирале арбанашкој инфилтрацији и исламизацији. Тако је у **Сиринићкој жупи** настала највећа јужнословенска породична задруга која се са 106 чланова одржала до 1934. године. Ова задруга (Дурлевићи у селу Драјковцу) је привукла пажњу и француског истраживача Емила Сицара (Emile Sicard)²².

²² Emile Sicard, *La Zadruga Sud-Slave dans l'Evolution du Groupe Domestique*, Ed. OPHRYS, Bureau a Paris, 1943.

Албанизација **Опоља** је започела још у првој половини XVI века, када је овом жупом загосподарио турски феудалац и насильник Кукли-бег, пореклом из Бухаре у Централној Азији. Корените етничке промене изведене су насиљно, "потурчавањем" (исламизацијом) Срба и њиховом потпуном културном и социјалном мимикријом, протеривањем преосталих хришћана и насељавањем Арбанаса и арнауташа из Хаса и Љуме. Овој раној појави присилне албанизације и исламизације је посветио посебну пажњу руски конзул у Призрену Иван Степановић Јастребов, један од најзаслужнијих истраживача Старе Србије и Албаније, члан Српског ученог друштва и Српске краљевске академије²³. На значајни удео српске компоненте у етногенези опољских Албанаца, као и код Албанаца у Љуми и читавом Дукађину, указао је и академик Милисав Лутовац, нагласивши, између осталих индикатора, и одсуство свести о фисној (племенској) припадности као појаву карактеристичну за албанизоване популације српског порекла²⁴.

У етничким процесима у области Шарпланине суделовали су и турски сточари Јуруци пореклом из Анадолије, који су од XVI века насељавали део Источне Македоније одакле су са стадима долазили на шарпланинске пашњаке, затим старобалкански Власи (Гоге), познатији код Срба као Цинцири, македонски Словени и ограници појединих монголоидних етничитета. Сви су они асимиловани од муслимана српског порекла, а једним делом и од православних Срба и Албанаца.

О посебном етничком идентитету Горе

Према попису становништва СФР Југославије из 1991. године у 19 насеља горе је живело 17574 становника. Од тога се 16112 изјаснило за муслимане у смислу етничке припадности (91,7%), процењени и делимично пописани број Албанаца износио је 941 (5,3%), свега 70 (0,4%), се изјаснило за Србе, а остатак од 451 (2,6%) отпада на остале. Горанци, као посебна етничка група, чији је етнички идентитет студиозно проучен и утврђен мултидисциплинарним научно-истраживачким пројектом Географског института "Јован Цвијић" САНУ, нису при попису 1991. од државне статистике званично представљени као посебан етнички (национални) модалитет, због чега се огромна већина њих изјаснила за муслиманску националност.

Код пописа становништва 1961. године, када је југословенска државна статистика први пут увела категорију "муслимани у смислу етничке припадности", за муслимане се у Гори изјаснило 3321 становник (28,9% од пописаних 11477), за Албанце 179 (2,6%), за Турке 5260 (45,8%), за Србе 178 (1,6%), а неопредијељених и осталих је било читавих 2539 (22,1%). Наведени подаци показују да су Горанци реаговали на националну политику тадашње југословенске партократије на следећи начин:

а) Фаворизована шиптарска (албанска) опција је од горанског ентитета потпуно одбачена, што потврђује дуготрајни успешни отпор албанизацији којој су, иначе, у широј области шарпланинског и призренског региона подлегли многи етнички Турци, Срби муслимани и Роми (Цигани).

²³ Иван Степанович Јастребов, **Стара Сербия и Албания**. Споменик Српске краљевске академије, XLI, Други разред, Књ. 36. Београд, 1904.

²⁴ Милисав Лутовац, **Гора и Опоље**, стр. 277.

б) Иако свесни својих српско-словенских корена, Горанци се не изјашњавају за Србе, чиме такође испољавају тежњу за етничком посебношћу која је резултирала из дуготрајног и сложеног етногенетског и етнокултурног процеса. У вези с тим треба нагласити да је удаљавање од српске опције, која је имала реалне изгледе после балканских и првог светског, па чак и после другог светског рата, логична последица антисрпске, у основи коминтерновске националне политике комунистичке партократије, одсуства српске националне политике и распрострањене идентификације српства са православљем чиме је напуштена чувена Вукова максима о Србима трију закона: православног, муслиманског и католичког. Зато је представа о Гори и Горанцима као српској муслиманској оази постојала углавном у ужем кругу антропогеографа и етнолога²⁵.

ц) Могућност националног опредељења за "муслимане у смислу етничке припадности" при попису 1961, која претходи озваничењу политичке муслиманске нације у попису становништва СФР Југославије 1971. године, довела је Горанце у недоумицу, не толико у односу на осећање своје етничке посебности, колико у односу на циљеве и последице таквог новог момента тадашње југословенске националне политике. Знатна већина Горанаца није 1961. године прихватила муслиманску националну опцију већ се декларисала за Турке, са којима је, осим религије, постојала извесна оријентална културна близост из времена турске владавине. Осим тога, не треба занемарити ни утицај политичког приближавања Југославије, Турске и Грчке, санкционисана тзв. Балканским пактом из 1953/54; тада се у попису становништва 1953. године апсолутна већина Горанаца определила за турску етничку припадност²⁶. Но турска опција у националном изјашњавању је од Горанаца углавном напуштена већ 1971. године (9,2% од укупно 13497 становника Горе). Од тог времена па до сада Горанци сублимирају свој идентитет као посебна етничка група, чега су они дубоко свесни и што они фактички и јесу. У том смислу је и упућено саопштење Међуодељенског одбора САНУ за проучавање Косова и Метохије Влади Републике Србије 1997. године²⁷, а на Конференцији у Рамбује 1998. горанску етничку групу је званично представљао у саставу југословенске делегације мр Ибро Ваит.

Опоље као тотално хомогенизована албанска енклава

Становништво Опоља, које живи у 19 насеља, представља у оквирима косовско-метохијских парадокса својеврстан куриозитет по тоталној етничкој хомогености. Према попису 1981. године (бојкот пописа 1991. био је тоталан) Албанци су чинили 99,9% становништва (18003 од укупно 18036). Феномен апсолутне етничке хомогенизације наступио је у Опољу

²⁵ У антропогеографској студији о Гори и Опољу Милисав Лутовац каже следеће: "Горани", како становници Горе себе најрадије називају, сачували су се као српска оаза у масиву Шар-планине и Коритника и поред великих етничких поремећаја који су се дододили у околним областима: Љуми, Метохији и Пологу" (стр. 268).

²⁶ Милован Радовановић, *Антропогеографске и етнодемографске особености шарпланинских жупа Горе, Опоља и Средске*, Пос. изд. Географског института "Јован Цвијић" САНУ, Књ. 40/II, Београд, 1995, стр. 37-38, 43-44.

²⁷ Предлог о озваничењу горанске етничке групе Одбор је прихватио на основу писменог образложења својих чланова др Харуна Хасанија и др Милована Радовановића.

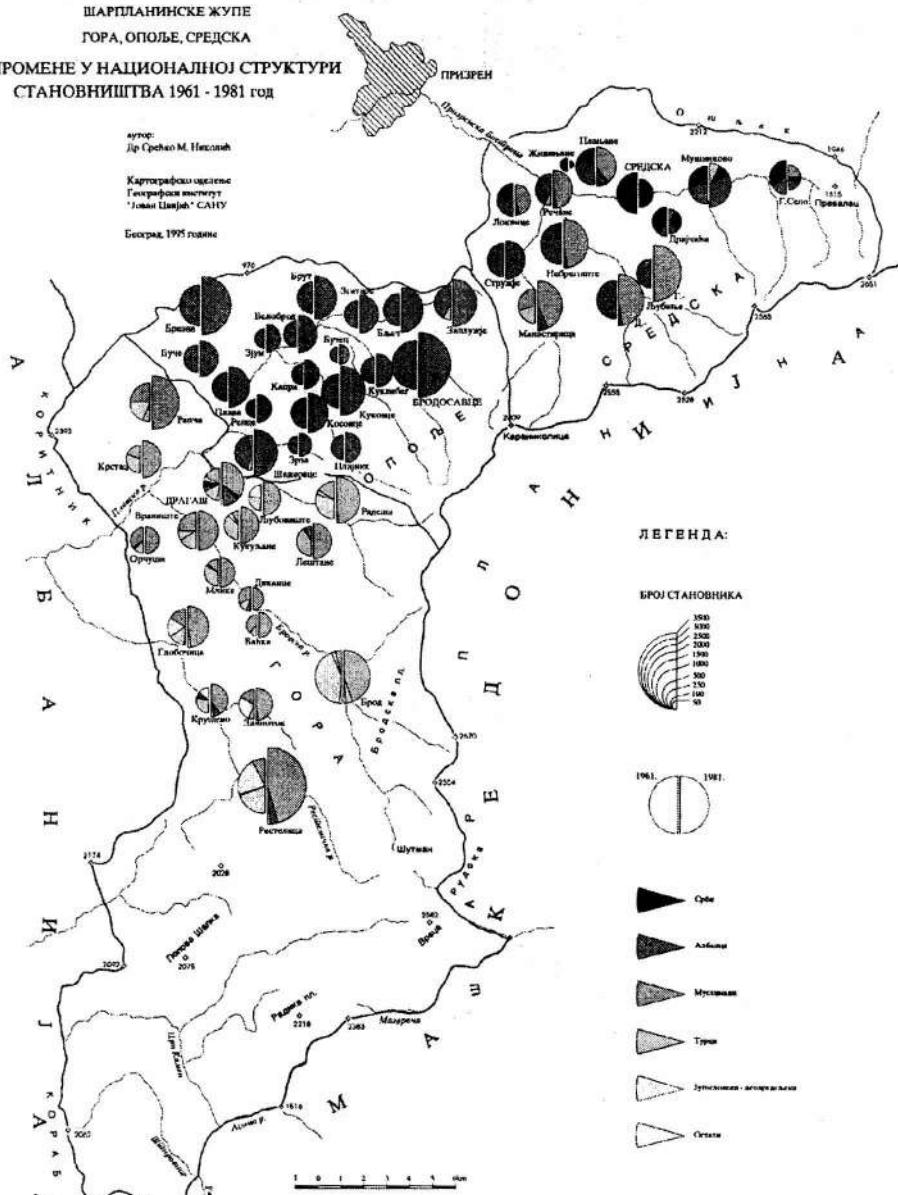
ШАРПЛАНИНСКЕ ЖУПЕ
ГОРА, ОПОЉЕ, СРЕДСКА

ПРОМЕНЕ У НАЦИОНАЛНОЈ СТРУКТУРИ
СТАНОВНИШТВА 1961 - 1981 год

автор:
др Срећко М. Николић

Картографски центар
Географски институт
"Јован Цвијић" САНУ

Београд, 1995. године

Извор: Шарпланинске жупе Гора, Оповој и Средска, САНУ. Писмени подаци
Географског института "Јован Цвијић", ск. 4001, Београд, 1995.

знатно раније, што потврђују пописи из 1948, 1953. и 1961. године када се за Албанце изјаснило 99,8% укупног становништва²⁸.

Опољски Албанци, који у пуној мери партиципирају у укупној демографској експлозији албанског становништва Косова и Метохије (и поред негативног миграционог салда просечан годишњи пораст становништва у периоду 1961-1971. износио је 33 промила, а у периоду 1971-1981. године 29,8 промила) представљају интровертни демографски систем са енормном релативном пренасељеношћу: према процени за 1991. годину 173 ст./км², а у неким селима преко 250 ст./км², и то у условима веома оскудних природних и економских могућности материјалне егзистенције. Опољски Албанци, као и целокупна албанска популација Косова и Метохије, имају обележја типичног експлозивног демографског система високог емиграционог потенцијала који се перманентно генерише. Са овим акутним проблемом суочаваће се неминовно ма које администрација и тај се проблем не може разрешити у локалним оквирима. Он је ван реалне моћи било којег националног политичког програма и његово разрешење се може тражити само у ширим оквирима балканске и европске сарадње.

Мултиетничке карактеристике Средачке жупе

У 13 насеља Средачке жупе пописано је 1991. године 10100 становника. Процењени број становника за исту годину износи 11760 и обухвата Албанце који се нису пописали и мањи број муслимана који су на привременом раду уинострanstву и који нису пописани омашком пописивача. Етничка структура укупног (пописаног и процењеног) становништва изгледала је тада овако: Срби (православни) 707 (7,0%), муслимани (српског језика) 8825 (75,1%), Албанци 1800 (15,3%), остали 428 (3,6%)²⁹. Од kraja XVII века одиграли су се у Средачкој жупи сложени етнички процеси и испољиле специфичне појаве флотантног понашања при националном опредељењу. Исламизовани Срби староседеоци успоставили су ефикасан систем "кружне одbrane" према албанској инфильтрацији са опољске и призренске стране, одржавајући добре суседске односе са православним Србима. Очували су српски језик, обичаје и традиционалне институције сеоске друштвене заједнице и развили су особиту предузимљивост у решавању економских и социјалних питања посредством сезонских и повремених економских миграција ("стара печалба") и савремених економских миграција у земље Западне Европе. Испољили су флотантно понашање у националном изјашњавању, прилагођавајући се сопственој процени политичког тренутка: 1948. године се у већини изјашњавају за Шиптаре (Албанце); 1953. године се диференцирају на Југословене неопределјене (11,2%), Шиптаре (40,8%) и Турке (14,2%); 1961. године нису прихватили могућност изјашњавања за мусимане "у смислу етничке припадности"; 1971. године, када на Косову и Метохији албанска комунистичка партократија спроводи најжешћи притисак на мусимане било којег етничког идентитета, изјашњавају се у знатној већини за Албанце, да би 1981. године, управо у

²⁸ Милован Радовановић, Ибид., стр. 38, 51-52, 53.

²⁹ Ибид., стр. 73-74.

тренутку албанске националистичко-сепаратистичке побуне, масовно прихватили мусиманско национално опредељење (70% од укупног становништва Средачке жупе), које потврђују и код пописа 1991. године (75,1% од укупног становништва)³⁰. Срби православни Средачке жупе, који су крајем турског периода чинили око 40% становништва, показују кроз све послератне пописе константно апсолутно и релативно опадање, осим у кратком периоду 1948-1953; 1948. године било је 3490 Срба (35,6%), 1953. године 3516 (33,4%), 1961. године 2869 (30,9%), 1971. године 2089 (18,6%), 1981. године 1122 (9,7%) и 1991. године 707 (7,0%).

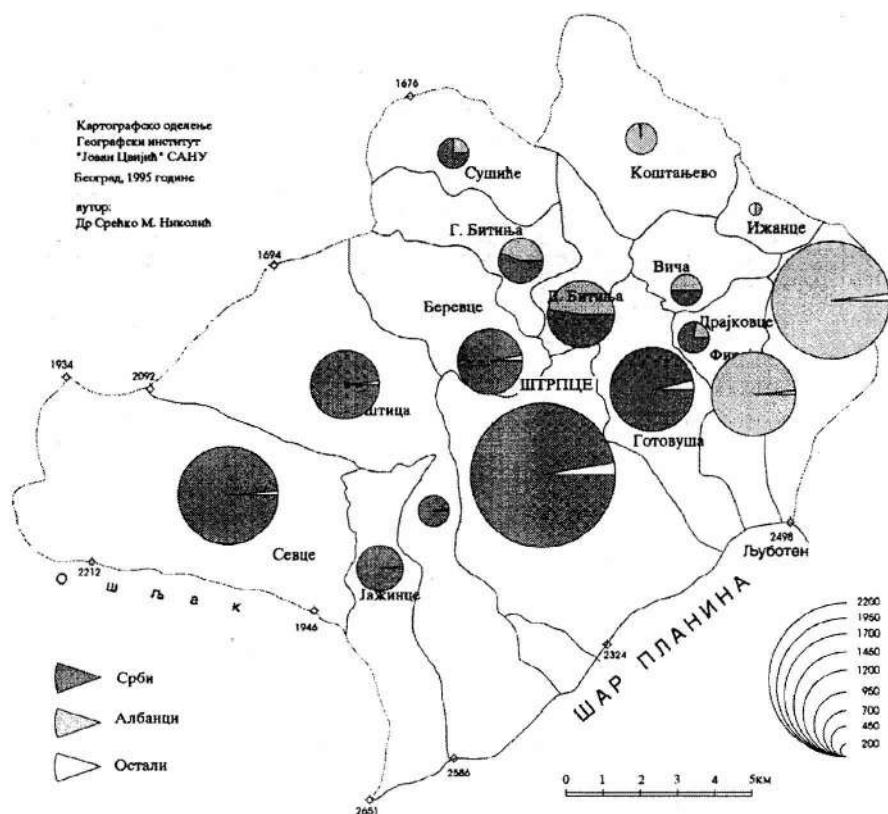
Депопулација Срба је последица емиграције која код средачких Срба има дубоку традицију и континуитет. Њени корени су у емиграцији економског карактера: одлажење на рад ("печалба", "турбет") које се знатним делом трансформише у сталну емиграцију, исељавање у градове Србије (Призрен, Београд, Ниш итд.), али и у прекоморске земље, највише у САД, одакле су се многи Срби враћали као патриоте-добровољци у време балканских и првог светског рата. Иако су економски и социјални мотиви били од примарног значаја, не треба пренебрегнути ни утицај променљивих политичких прилика које су највише допринеле стварању синдрома несигурности и неизвесне будућности.

Срби и Албанци Сиринићке жупе - стабилизована и поларизована етничка структура

За разлику од Горе, Опоља и Средске, **Сиринићка жупа** представља биполарну етничку структуру. Према Ванредном попису становништва од 31. марта 1989. године³¹ у 16 насеља ове жупе је живело укупно 12601 становника, од тога 8332 Срба (66,1%), 4125 Албанаца (32,7%) и 144 осталих (1,2%). Напомињемо да су се и поред узбурканих политичких прилика на Косову и Метохији Албанци одавали овом попису и примерно сарађивали са пописивачима. Редовни попис становништва СФР Југославије 1991. године Албанци Сиринићке жупе су бојкотовали, те су пописни резултати за 1989. и 1991. упоредиви само за Србе и минорне групе осталог неалбанског становништва. Ова околност нема, међутим, скоро никаквог значаја за познавање међунационалних пропорција и етничке процесе у Сиринићкој жупи који су овде углавном стабилизовани још од друге половине XIX века. Наиме, у Сиринићу је још у познијем периоду турске владавине успостављена биполарна етничка структура, која се одржала до данас. Појава исламизације и албанизације Срба је практично занемарљива, што Сиринићку жупу битно разликује не само од осталих шарпланинских жупа, већ и од

³⁰ Ибид., стр. 65, 66, 72-74.

³¹ Ванредни попис становништва општине Штрпце - Сиринићка жупа изведен је по методологији Савезног завода за статистику, а за потребе научно-исраживачког пројекта који је у периоду 1989-1991. реализовао Географски институт "Јован Цвијић" САНУ. Резултати пописа објављени су у посебној публикацији Републичког завода за статистику Србије 1990. године и са резултатима анкетних истраживања фертилитета Српкиња и Албанки (узорак од 10% женског фертилног становништва) искоришћени су у радовима групе аутора: Монографија **Општина Штрпце-Сиринићка жупа, Демографски развој и особености социјалног простора**. Посебна издања Географског института "Јован Цвијић" САНУ Књ. 30/II. Београд.

Ск. 1. Становништво Сиринићке жупе према националној припадности 1989. године

Извор: Општина Штипце - Сиринићка жупа, САНУ, Посебна издања Географског института "Јован Цвијић", књ. 37/ИИ, Београд, 1990.

шириг окружења. Овде је број Срба од 1961. до 1989. године био у благом порасту (1961. год. 7560, 1971. год. 8125, 1981. год. 8253, 1989. год. 8332) и поред значајне емиграције која код Сиринићких Срба представља традиционалну појаву поменуту и у француском ратном приручнику из 1916. године. Учешће Срба у укупној популацији жупе се између 1961. и 1989. релативно смањио са 68,1 на 66,1% не само због емиграције, већ и услед високог природног прирастаја Албанаца, чији се апсолутни број повећао са 3201 у 1961. на 4125 у 1989. години, а њихов удео у националној структури са 29,0% на 32,7%. Међутим, треба посебно нагласити да перманентна емиграција није карактеристична само за Сиринићке Србе, већ и за Албанце, који у свим хомогеним албанским и мешовитим српско-албанским насељима имају изразито негативни миграциони салдо. Тако је у четири највећа српска насеља (Штипце, Севце, Готовуша, Врбештица) апсолутни негативни салдо у периоду 1961-1989. износио -1237, а у четири чисто албанска

насеља (Брод, Фираја, Коштањево, Ижанце) у истом периоду - 1643³². Тиме је емиграцијом знатно ублажен демографски раст албанске популације чији је природни прираштај до почетка 90-тих година био изузетно висок: у периоду 1961-1971. просечно годишње 33,3 промила, 1981-1989. просечно 24,3 промила, са тенденцијом даљег опадања у најновије време. Утолико је на другој страни, због ниског природног прираштаја у српским насељима (4,7 промила у периоду 1981-1989), емиграција Срба условила незнатањ пораст српске популације до 1989, а према попису из 1991. и појаву депопулације (1991. је пописано 8155 Срба, што значи за 177 мање него 1989, индекс 97,9).

На крају треба поменути да су сиринићки Албанци сачували свест о фисној (племенској припадности) и пореклу, по чemu се разликују од свих етничких и декларисаних Албанаца шарпланинских жупа.³³

Преглед етничког састава становништва шарпланинских жупа 1991. године

УКУПНО СТАНОВНИШТВО 1991.	63910	100,0%
СРБИ (православни)	8932	14,0
Од тога: Гора 70, Средска 707, Сиринић 8155		
ГОРАНЦИ (Горани, горански муслимани српског матерњег језика)	16112	25,2
МУСЛИМАНИ (у смислу етничке припадности, матерњи језик је српски)	8861	13,9
АЛБАНЦИ (процена за 1991.)	28885	45,2
Од тога: Гора 941, Опоље 21844, Средска 1800, Сиринић 4300		
ОСТАЛИ (Роми, Југословени, Македонци, неопределjeni)	1120	1,7

³² Гордана Војковић и Милован Радовановић, *Динамика промена броја становника и густине насељености у послератном периоду*, Монографија Општина Штрпце-Сиринићка жупа, Демографски развој и особености социјалног простора, Посебна издања Географског института "Јован Цвијић" САНУ, Књ. 37/II, Београд, 1990, стр. 31, 34.

³³ Светлана Радовановић, *Албанци Сиринићке жупе*, "Становништво", Год. XXXVI, Бр. 1-2, Београд, 1998, стр. 49-80.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 1999.

YEAR 1999.

Свеска 4

Volume 4

UDK 911.375

Драгутин Тошић*

ГРАД У РЕГИЛИ

Извод: У раду је кроз анализу релевантних теоријско методолошких поставки извршена детерминација значаја и улоге града у регионалној интеграцији, диференцијацији и развојном усмерењу географског простора.

Кључне речи: Град, урбанизација, регионализам, регија, регионални развој, просторне и функционалне везе.

Abstract: During research through relatively theoretically methodological scheme realized determination of city significance and role in regional integration, differentiation and development direction of geographical region.

Key words: City, urbanization, regionalization, region, regional development, and spatial and functional relation.

Увод

У теоријским и аналитичким радовима из области урбане, економске и регионалне географије, и из подручја регионалног развоја и регионалног просторног планирања, још није у потпуности разрешено питање бројних и веома важних момената везаних за одређивање просторно-функцијских односа и веза између градова и њиховог регионалног окружења. Већина њихових аутора сматра да је за делимитацију улоге града у регионалној интеграцији простора најпогоднији концепт нодалне или функцијске регионализације.

1.1. Појам и дефиниција нодалне регије

Концепт нодалне регије се заснива на утврђеној чињеници да градска насеља, својим деловањем утичу на регионалну интеграцију и диференцијацију природноеколошки, социоекономски, насеобинско-демографски, физиономски и функцијски хетерогеног простора, стварајући специфичне регионалне целине које се називају нодалне или функцијске регије. Развио се из чињенице да се схемом класичне регионалне географије, засноване на физиономичности и условном јединству природне и друштвеноисторијске регије, садржане у кованици географска регија, не могу пратити нити објаснити брзи процеси и промене у геопростору и времену. То је посебно дошло до изражaja у условима убрзане урбанизације коју одликује изрази-

* Др, асистент Географског факултета Универзитета у Београду.
Рад примљен 7.12.1999. године.

та концентрација становништва и функција у градовима и њиховим ужим околинама, тј. у условима стварања нових регионалних структура - градских регија, чије се просторно устројство заснива на компатибилности, комплементарности и регионалној интегративности града са насељима ближе и даље околине. Главни интегративни фактор конститутивних елемената структуре градских регија су функцијске везе које се међу њима одвијају изражене кретањима људи, материјалних добара, новца и информација. Функцијске везе се одвијају преко одређених чворишта - нодова или нодуса, која чине најчешће градска насеља. На основу територијалног домета њиховог утицаја у усмеравању, привлачењу, трансформацији и даљој дистрибуцији и дифузији веза, нодуси граде поља свог утицаја на једној страни, а тиме и своју позицију у функцијској организацији регије на другој.

Нодалне регије су сложени, динамични и пулзирајући, најчешће полинуклеусни, каскадно-плисадни просторно-функцијски системи сачињени од нодова (нодуса, чворишта) различитих степена централитета и хијерархије, преко којих се врши проток становништва, капитала и информација, а нодалност је збир - резултантна итеракција које се одвијају између нодуса исте или различите позиције у хијерархијској структури регије. Неки аутори при дефинисању нодалних регија, у први план сстављају улогу градова у креирању и артикулисању токова социоекономских процеса па их дефинишу као субпростор социоекономског време-простора, издиференциран на основу интензитета интеракција које се одвијају између града и поља његове инфлуенсе на микрорегионалном плану, и на основу просторно-функцијских интеракција између нодуса различитих величина на мезо и макрорегионалном плану.

Нодалне регије су просторне форме произашле из улога градова у регионалној организацији простора.

1.2. Град - фактор регионалне организације (интеграције и диференцијације) простора

Први покушаји научног сагледавања и објашњавања положаја насеља у просторно-функцијским организацијама држава или мањих и већих територијалних целина јављају се почетком прошлог века, мада је пракса организовања механизама државне управе и усмеравања и контроле привредних токова преко система насеља одређеног простора утемељена у времемену држава полиса. У првој половини деветнаестог века јављају се два теоријско-методолошка правца који објашњавају положај и улогу градова у регионалној интеграцији и диференцијацији простора, Тиненов (J. H. Thunen) из 1826. и Колов (J. G. Kohl) из 1841. године (Н, Bohm, 1986). Тинен детерминише просторно-функцијске односе преиндустријског града и насеља развијених у његовом аграрном окружењу, анализом организовања пољопривредне производње намењене градском тржишту и запажа правилност у начину искориштавања земљишта изражену концентричном зоналноћу коју ремети азонални - функцијски фактор саобраћајница (пут, река, канал). Тиненов модел је временом еволуирао кроз бројне концепције локација и регионалног развоја које су имале директни утицај на делимитацију моноцентричних нодалних регија. Коловим моделом се дефинише

позиција насеља у функцијској хијерархији центара националног територија одређена њиховом територијалном компетенцијом у организацији државне управе, размештају становништва, производње, расподеле и потрошње материјалних добара. То је први покушај дефинисања хипотетичког модела мрежа, хијерархије и комплементарности чворишта - нодова (Knotensystem) односно централних насеља у функцијској организацији простора. По овом моделу треба тежити петостепеној хијерархичности центара, која ће се успоставити у заједничком деловању експулзивно-репулзивних фактора. Такође се овим моделом дефинише значај града у регионалној интеграцији простора, затим у диференцијацији сопственог утицајног подручја као и утицаји градске околине на његову унутрашњу организацију. Колова концепција је исходиште касније теорије централних места и њених бројних примена од којих се истиче и модел полицеентричне нодалне регије.

Са интензивирањем индустријализације и урбанизације, стварају се услови и потреба за новим формама организације државних, или територија одређених регионалних целина, прилагођених индустријском друштву. Почетком овог века, дефинишу се бројни концепти којима се објашњавају улоге градова и градских агломерација у функцијској организацији и интеграцији простора. Већ 1902. године, В. Зомбарт (W.Sombart) у раду *Der moderne Kapitalismus*, функције градова дели, на основу њихове улоге у регионалноекономској интеграцији простора, на "stadegrunder" и "stadefuller" тј. на базне и небазне (регионалне - локалне, градотворне - градоуслужне, спољне - унутрашње, основне - комплементарне и сл.). Улога градова у регионалној организацији простора се све до шездесетих година овог века тумачила са аспекта наведеног функцијског дуализма, што је артикулисano широком лепезом концепција регионалног развоја. Већина их се базира на основним принципима нодалности (хијерархичност, симбиоза, конзистентност, конкурентност и комплементарност). У целини посматрано прву половину овог века карактеришу три концептуална приступа у изучавању ове проблематике у којима до пуног изражаваја долази географско поимање града и урбанизације.

У Сједињеним америчким државама се дефинишу метрополитански дистрикти (1910. године), који представљају урбанизоване регије сачињене од градских центара вишеслојне хијерархије у којима живи од 5 до 30 милиона становника. Такође Патрик Гедес (P. Geddes) 1915. године дефинише конурбације, специфичне форме урбаних регија сачињене од више територијално повезаних милионских градова. На темељу овог гледишта Ж. Готман (J. Gottmann) 1961. дефинише мегалополис, а Константин Доксиадис предвиђа настанак екуменополса - глобалног града¹ (идеја Доксијадиса о екуменополису се у савременој урбаној географији све чешће сматра као утопија, шлагворт, фикција, небулоза, а екстистика, за чије конституисање се он залаже, као квази наука о насељима). Двадесетих година заживљава и чикашка социо-еколошка школа истраживања градова и њихових структуре. У

¹ Термин *глобални град* се све више користи, али не складу са Доксијадисовим концептом. Под њим се подразумевају градови који имају значајна места и улоге у економској и политичкој глобализацији света (Њујорк, Лондон, Берлин, Москва, Токио, Пекинг и сл.), односно на токове економских и политичких процеса.

Европи, односно у Француској, почиње развој урбане географије, која у средиште својих истраживања ставља улогу града у регионалној интеграцији простора, са нагласком на одређивању његове утицајне свере. У пионирске радове спадају рад Раула Бланшара (Raoul Blanchard) *Grenobl, etude de geographie urbaine*, из 1911. године и рад Жана Левенвила (Jean Le-vainville) *Rouen, etude d'une agglomeration urbaine* из 1913 године. Основне идеје Бланшара и Левенвила су се у француској урбаниј географији, а и географији бројних земаља задржале све до шездесетих година. Посебно су афирмисане у радовима Ж.Шабоа (G. Chabot), који су имали велики утицај у прихватање ове методологије у српској географији. У југословенској географији први покушај одређивања зона утицаја града бележи се 1926. године у раду В.Бохинеца (1926) који се бави одређивањем антропогеографске међе Љубљане. Тридесетих година, утицаји градова на функцијску организацију и регионалну диференцијацију простора се посматрају кроз призме теорија локација Алфреда Вебера (A. Weber) и Аугуста Леша (A. Losch) и новонастале теорије централних места Валтера Кристалера (W. Christaller). Вебер и Леш анализирају утицај индустријског града у функцијској организацији простора кроз његов однос према природним ресурсима, тржишту, саобраћајницима и радиој снази, а Кристалер посматра град као фактор повезивања простора путем утицаја на организацију трговине, саобраћаја и управе. Кристалер се води начелом да је централитет у природи организације простора и људског друштва, и под њим подразумева значај једног насеља у концентрацији функција намењених становништву других насеља. Централитет је одређен "вишком" функција насеља на основу кога се детерминише и њихова позиција у просторно-функцијској хијерархији насеобинске структуре дате територије у датом времену. У тежњи за моделом по коме ће се за центре вишег хијерархијског ранга везати што више центара нижег ранга, предлаже и њихов размештај заснован на принципу хексагоналне мреже. У средишту хексагона, налазе се насеља виших степена централитета, а на теменима или пак на странама и у унутрашњем пољу, насеља нижег степена централитета. Главни недостатак ове теорије је у одређивању централитета на основу развијености искључиво терцијарних делатности, затим у тежњи за чврстом хијерархијом центара и у посматрању организације насеља у апстрактованом тополошком, а не географском простору. Ипак, и до данас се одржавају бројни моделитети теорије централних места и имају значајну улогу при дефинисању одређених теоретско-методолошких правца у урбаниј географији, а и при дефинисању стратегија регионалног развоја у регионалном планирању.

Истовремено у друштвеној географији заживљава нова развојна фаза, структурни функционализам, чија потпуна афирмација долази на амстердамском конгресу Међународне географске уније одржаном 1938. године. Посебно су истакнути радови којима се детерминише улога града функцијској структури простора. Кристалер (1938) разрађује теорију централних места, Бобек се залаже за делимитацију градских насеља на основу концентрације урбанизације у њима, а Шабо предлаже модел диференцијације периурбаних зона на основу изохроне удаљености корисника градских услуга. Треба нагласити и врло запажен рад Боривоја Милојевића "Le ville

de Šabac et ses environs" у ком се доводе у везу функције града и развој његовог становништва.

Након Другог светског рата са интензификацијом урбанизације и новим формама њеног територијалног испољавања и све већим утицајем градова на регионалну интеграцију и диференцијацију, јављају се и нови теоријско-методолошки приступи у истраживању ових феномена усклађени са новим циљевима и задацима истраживања простора који се своде на: анализу простора (истрживање законитости у развоју регионалних структура), оцену простора с друштвено корисног гледишта (укључујући и будући развој) и указивање на алтернативне смерове просторног развоја као основе за сврхисходну развојну политику и просторно планирање. Проблем развоја градова и њихове улоге у функцијској организацији простора постаје предмет истраживања бројних наука и научних дисциплина, чијим се методологијама, а и резултатима користе географи. Наиме, то је време уласка друштвених географије у нову "функционално-процесну" фазу развоја, базирану на чињеници да се брзи социо-економски процеси, или пак они који се одвијају на релацији друштво - геопростор, не могу објашњавати старом методологијом, те се сходно и синхроно њима мора изнаћи нова. Тако, у истраживања се све више уводе квантификационе методе и на њима граде егзактни модели, прихватају се, разрађују и примењују основни постулати Bertalanffy-евог системског приступа, логика саморегулацијских кибернетских система Н. Виернерија (N. Wienerija) и Шенонове (Shannon) теорије информација, логика социо-физике и сл. Све се у великој мери одразило и на формирање нових схватања о улози града у регионалној организацији простора.

У англосаксонској географији, под утицајем Дикинсона напушта се стари концепт метрополитанских дистрикта и сукцесивно замењује моделома метрополитанских ареала - нових форми регионалних структура издиференцираних на бази функцијске комплементарности и међузависности централног града и његове насеобинско, функцијски и социо-економски хетерогене окolini. Тако се у САД дефинисани Standard Metropolitan Area (1950), Standard Metropolitan Statistical Area (1960), Daily Urban System (1964), а у Великој Британији Standard Metropolitan Labour Area (1961). Слични модели издвајања урбаних регија су примењивани у скандинавским и средњоевропским земљама (H. Mayer, 1954; 1986). У суштини поступка просторновременског одређења ових регионалних склопова је принцип нодалности односно функционализма.

У еволуцији теоријско-методолошких поступака који се користе при делимитацији урбаних регија велику улогу има и регионална анализа Валтера Ајзарда (W. Isard) којом се теже објединити модели централних места са бихевиористичким моделима и моделима социофизике да би се применили при одређивању улоге града у регионалној организацији простора. Ајзард сматра да се само обједињавањем тополошког, географског, социјалног и економског поимања простора могу вршити комплексна регионална истраживања. Ова схватања су дошла до пуног изражaja у радовима урбаних географа Б. Берија (B. Berry), В. Гарисона (W. Garrison) A. Преда (A. Pred), Ф. Лукермана (F. Lukermann), Ц. Гутенберга (Z. Guttenberg) и представника оксфордске школе хумане географије који нодалност

одређују на основу "прага" минимума функција концентрисаних у насељу и максималне удаљености њихових корисника. Инсистира се, посебно, на корелативности у размештају становништава - корисника функција и размештају центара - давалаца функција. Кроз консталацију постулата системске теорије и кибернетског поимања система, затим теорије иновационих токова у привредном простору, П.Хагет (P.Haggett, 1975), нодалну регију посматра као субпростор социо-економског време-простора, односно као сложен и отворен систем палисадно-каскадне хијерархије сачињен од чвoriшта - нодова и функцијских веза које се одвијају између њих у различитим видовима кретања људи, материјалних добара, капитала, идеја и информација. У развоју нодалних регија Хагет издваја пет сукцесивних етапа: недовољно артикулисаних токова веза; развоја мреже комуникација веза; развоја чвoriшта - нодуса - линкова веза; успостављања хијерархије чвoriшта; успостављање просторних зона утицаја чвoriшта веза.

Прелазак француске урбане географије из фазе структурног функционализма у функцијско-процесну фазу подстичу економисти. Наиме, моделом статичне урбане регије сачињене од града и њему гравитирајуће свере, нису се у потпуности могли објаснити поларизацијски ефекти урбанизације, па их економист Ф.Перу (F. Régoux, 1955) објашњава моделом центара или полова раста, под којима подразумева насеља са развијеним делатностима "моторницама" које стимулишу свеукупни регионални развој². Перу развоју пола раста даје изразито економску конотацију запостављајући улогу конкретног геопростора што касније исправља Ж. Будвил (J. Boudeville, 1966). Он под полом развоја подразумева конкретан град у одређеном времену и простору који сам, или у садејству са себи комплементарним насељима креира и артикулише токове опште развојних процеса који се одвијају у ширем регионалном окружењу. Иако се Будвил не бави регионалном диференцијацијом простора његова подела регија на хомогене, планске и поларизациске је често кориштена при дефинисању доктрина регионалног развоја. Његово поимање поларизациских или функционалних веза се заснива на принципу нодалности. Наиме, он под поларизациском регијом подразумева сложен полицентрични урбани систем чији су центри повезани по хоризонтали (географски) и по вертикални (функцијско-технолошки и тржишно) бројним везама на основу чијих интензитета се утврђује хомогеност структуре система. Будвилов модел је у времену од 1966-1970. био основа планског успостављања просторно-функцијског еквилибријума Француске. Упоредо са заживљавањем концепата регионалног развоја на принципима теорија полова раста и развоја, јавља се концепт осовина раста и развоја - коридора токова функцијских веза који повезују центре различитог нивоа централитета (P. Claval, 1973). Појам осовина раста и развоја је произашао из процеса концентрације становништва, материјалних добара, индустрије, просторно-функцијских јединица разли-

² На значај економске концентрације указује Маркс и каснији заговорници марксистичког поимања економије, затим шведски економиста Мирдал у моделу кружне кумултивне каузалности, Хегерштранд у теорији иновацијских токова, совјетски географи у моделима индустријске концентрацији "ИНДПОЛ", Фридман у моделу "центар - периферија", Берг у моделу транзиције урбанизације, Ричардсон у моделу регионалне децентрализације, заговорници радикалне и постмодерне географије у моделима различитих видова просторноекономских дистрикта...

читих намена, насеља.., у најчешће природно предиспониране, обликом издужене, инфраструктурно добро опремљене и урбанизоване зоне које повезују и регионално интегришу економски јаке градске центре.

У немачкој географији, улога града у функцијској организацији простора и опште регионалном развоју, а у новим условима урбанизације се дефинише на раније успостављеним теоријским методолошким поставкама теорија локација, теорија централних места и теорија о утицајима градова на социоекономску трансформацију простора, којима се додају социјална и функцијско-процесна конотација. На бази тога се инсистира на концепту Stadt Umland Regionen-a, урбаној регионалној форми, чије је устројство основано на функцијској комплементарности средишњег града - језгра регије, односно нодалног центра, поља агломерације дејства сачињеног од зоне агломерирања становништва и функција и зоне градског утицаја у којој се врши позитивна социо-економска и развојна трансформација. Према О.Буштедту (O.Boustedt-u 1953; 1967; 1975), творцу ове концепције развојни токови се из жаришта регије најлакше преносе путем субурбанизације и дневне интеракције. Друга форма урбаних регија у чијој основи су принципи нодалности је Regional Stadt - макрорегионални центар који се налази на врху функцијске пирамиде у мрежи насеља која су повезана управно-административно и бројним функцијским интеракцијама. Оба концепта су, уз одређене модификације, примењивана у бившој Демократској Немачкој Републици где се мање инсистирало на социогеографској компоненти³, а више на планском развоју субурбија (E. Neef, 1950; 1971).

У совјетској географији проблематици учешћа градова у регионалном развоју је поклањана значајна пажња. Традиција планског усмеравања развоја градских центара сеже у време оснивања и ширења руске државе, а прва научна објашњења везана за значај градова у регионалној интеграцији државне територије даје В.Н.Татищев у првој половини осамнаестог века (В.А.Анучин, 1972). До седамдесетих година о. в. велики град се третира као део територијално-производних комплекса, а мањи као део аграрно-индустријских комплекса. Од тада, све чешће се град посматра као део социо-економских комплекса, односно социоекономске регије чија се насеобинска структура трансформише и обликује под дејством у њему концентрисаних и развијених производних и непроизводних делатности. У совјетској географији су при детерминацији улоге града у простору кориштене бројне математичке методе и системски приступ у чијој примени предњаче Б.Гуревич, Г.Саушкин, Ј.Медветков ...

Од седамдесетих година у урбаној географији и у теорији и пракси регионалног развоја, регионалног и просторног планирања западно-европских земаља, заживљава модел функционално урбаног региона (Funktional Urban Regions) произашао из изучавања нових видова територијалног испољавања урбанизације. Често се назива и метрополитанском регијом. Функционално-урбани регион је динамичан регионални склоп сачињен од централног града, затим већег или мањег броја сатамбених и радних субурбија и урбанизованог поља њиховог заједничког утицаја. Просторна, вре-

³ У смислу западноевропског поимања социјалне географије. У географији ДДР се при планирању развоја градских агломерација поклањала пажња социјалној компоненти (социјална егалитарност), прилагођеној марксистичком погледу на друштвеноекономске токове.

менска и функцијска конзистентност овог насеобинског система је заснована на бројним везама (функцијским спрегама), које се одвијају међу његовим елементима и имају улогу кохезионог фактора. Иако су, по структури елемената и веза функционално-урбани системи хетерогени, у социоекономском погледу (у смислу квалитета живљења - друштвеног и стандарда породице и појединца) су хомогени, па их неки аутори називају и социогеографским регијама.⁴ Производ су децентрализације урбанизације засноване на све мањој потреби за концентрацијом становништва и функција у већим градовима, чemu свакако доприноси развој нових производних технологија, саобраћајних средстава и инфраструктуре, односно постиндустријских друштвено-економских односа. У савременој урбано-географској литератури се за најрелевантније индикаторе њихове идентификације и издвајања користи дневна миграција становништва, чија исходишта нису искључиво насеља периферије већ је у истој мери и језгро. Децентрализацијом функција дошло је и до нестанка дихотомије језгрa - периферија, а самим тим и до нестанка класичне хијерархије успостављене у ранијим фазама развоја функционално-урбаних система.

Како су се концепти Stadt-Umland-Regionen-a и Funktional Urban Regions-a развијали у условима зреле индустријске економике и заснивали на развитку индустриских радних и стамбених субурбија или периурбанизацији, половином осамдесетих година упоредо са развитком постиндустријских друштвених и економских односа које карактеришу смањење учешћа секундарних делатности у запошљавању становништва и у структури дохотка, јавља се потреба њиховог просторног, економског и функцијског реструктуирања, које се своди на терцијаризацију периурбаних делова градова-језгара регија и субурбија. Класичне индустриске зоне и индустриски субурбији у условима нових технологија, информатике и менаџмента, постају балести градовима па их се они постепено ослобађају (дислокацијом, смањивањем површина које заузимају), а на њиховом месту развијају се пословне зоне из сектора финансија, услуга и сл. Остају само технолошки високософистициране и еколошки чисте индустрије које запошљавају мало високоствручне радне снаге. Модел новонастале мултифункционалне гарадске регије у чијим периферијама доминирају терцијарне функције J. Gatteau (1991) назива Edge-City. Овај модел предвиђа нестанак раније успостављене хијерархије унутар агломерациских и унутар регионалних центара и настајање мултинодалних регија. Њиме се доводи у питање и

⁴ При дефинисању функцијскоурбаних региона пошло се од схватања урбанизације као процеса у транзицији. Према Van der Bergu (Van der Berg) савремена урбанизација је континуиран процес: Концентрације економских и социјалних активности и становништва у полу раста ради запошљавања у индустрији и услужним делатносима заснованих на научно-технолошком напретку и жељи за задовољавањем личних и породичних интереса социјално економске и научно-културне природе; Просторне и функцијске интеграције града и суседних насеља под утицајем (упливом и потпором) економских интеракција и социјалне мобилности становништва; Развоја комуникационих система (саобраћаја -саобраћајних седстава и инфраструктуре, телекомуникација, кибернетски информациони системи) што доводи до деконцентрације социоекономских активности и повећања акцијског радијуса становника; Развоја субурбија и ексурбија различите функцијске намене; Смањивања разлика у социјалном, економском и културном стандарду становника центра агломерације и периферије; Успостављања просторнофункцијског и социоекономског еклисијума и брисања просторнофункцијске и насеобинске дихотомије село - град.

претпоставка да ће се реурбанизацијом агломерацијских средишта решити проблем њиховог функцијског, економског, социјалног, културног и демографског обнављања. Децентрализација терцијарних делатности, и њихов развој у раније развијеним индустријским субурбијима, према R. Freyу (1997), ће продубити кризу центра агломерације.

Посматрано у целини, концепт регионалног града и регионалне урбанизације, просторно испољен кроз бројне форме и модалитете је обележен сталним колебањем између развојних доктрина полицејтичких регија без изражене хијерархичности центара, и доктрина урбаних регија строге хијерархије центара у којима се функцијске компетенције селективно и плански преносе са центара вишег хијерархијског ранга на центре низег централитета.

Градске регије су производ бројних интеракција које се одвијају између градова и њихових окружења. Степен њиховог утицаја на регионално-функцијску интеграцију и диференцијацију геопростора је у директној зависности са транзиционом фазом урбанизације у којој се дати простор и друштво налазе. Раноиндустријску фазу развоја урбанизације прате поларизацијски ефекти, који се временом смањују кроз етапе постепене децентрализације урбанизације. Градске регије се развијају у условима сталних и сложених процеса концентрације и децентрализације функција, становништва и радних места, односно у условима сукцесивног смењивања поларизацијске урбанизације, субурбанизације, десурбанизације и реурбанизације. Развијају се кроз више еволутивно-развојних фаза синхроних са урбанизацијом и екононским развитком.⁵ Утилитарног модела њиховог развоја нема.

1.3. Просторно-функцијски односи и везе у урбанизацији

Наведени теоријски и методолошки концепти у истраживању улога насеља у регионалној организацији и диференцијацији простора су се рефлексковали у бројним приступима којима су дефинисани просторно-функцијски односи и везе. Све до прихвататања функционализма у географији просторни односи и везе су тумачени са аспекта хорологизма у складу са стереотипом каласичне регионалне географије, кроз анализу размештаја (даљинске и површинске релације, математичко-географски положај, топографски смештај и сл.) елемената структуре датих територија. Појавом функционализма произашлог из изучавања бројних процеса који се одвијају у геопростору, руше се табуи схеме каласичне регионалне географије засноване на хорологизму и конвенционалном схематизму. Класичним регионално-географским приступом базираном на условном и формалном хомогенизму, чија је суштина опис и класификација регија издвојених на основу формалне једнородности једне или више особина, нису се могли детерминисати бројни процеси који су по својој структури најчешће хетерогени. Потреба реалног сагледавања општих трендова развоја хетерогених и динамичних форми регионалног окупљања и диференцијације

⁵ Међузависност стадијума економског развоја са развојним фазама урбанизације је у великој мери објашњена моделима развојних стадијума одређених регионалних целина које су дали Ростов, Фридман, Ловри ...

захтева и нови приступ при њиховом истраживању. С тога се структура простора све више посматра кроз улогу-функцију и значај веза које је хомогенизују. Консеквентно томе, полази се од хипотезе да разнородни елементи структуре простора могу бити уједињени у хомогену регионалну целину. Ово полазиште отступа од класичне регионалне парадигме Vidal de la Blash-а која, истина, у себи садржи одређен вид системског приступа, и од на неокласизму и неопозитивизму темељене регионализације Richarda Hartschot-a (тражење општег у посебном и издвајање и класификација регионалних склопова на темељу стереотипа и клишеа унапред постављене схеме, чиме се запостављају уникалност и индивидуалност - геодиверзитет), на којима се заснивала регионална географија, а у оквиру ње и тумачење улоге градова у регији, и тежи регију дефинисати као сложен и динамичан систем.

Међу првима који одбацију сумативизам и конвенционализам у географији је К.Ф. Шефер (K.F. Schefer). Он се, уз критику Хартшорнове "Природе географије" (The Natur of Geography), залаже за системско-генерализујући приступ у истраживању просторних структура кроз утврђивање законитости њиховог досадашњег развоја и предвиђања будућег. Полазећи од чињенице да су елементи структуре простора повезани бројним везама, тврди, да је географија наука о простортним везама не улазећи у њихов карактер. Сличан став заступа и Е. Улман (E.Ullman,1954) који, водећи се значајем транспортних токова у хомогенизацији економског простора и улоге секундарних центара у организацији града, закључује да су просторне интеракције фактор хомогенизације геопростора. Вилијам Бунге (W.Bunge, 1962), амерички географ, залажући се за квантификацију и егзактност у географији, обједињује идеје Улмана и Шефера тврдећи да конфигурацију простора чине елементи и везе које се између њих одвијају, односно да се квалитетом и карактером веза успостављају односи међу елементима структуре. Такође тврди, да се делимитацијом просторних односа и веза, путем математичких модела, могу одредити и границе регија које су јасне као "оштрица бријача". Значај математичког метода у детерминацији просторних односа и веза доказује примерима теорије централних места.

При анализи просторно-функцијских односа и веза који се успостављају и одвијају у насеобинској средини Е. Неф (E.Neef, 1965), полази од чињенице да је географска средина саткана у сложеном деловању анерганских, биолошких и друштвених елемената и фактора, и да се њена структура може детерминисати елементарном и комплексном анализом. Водећи се начелима, или како их сам назива аксиомима, те логике, мреже насеља посматрају као сложене системе степенастих хијерархија формирани снагом просторно-функцијских веза које се одвијају између елемената њихове структуре. По њему, везе могу деловати хоризонтално - територијално и вертикално - функцијски, а дејство им се очитава у територијалном дometу функција насеља и њиховој хијерархији. Хијерархијски односи се формирају конкурентношћу насеља у привлачењу, развоју и концентрацији функција, затим функцијском комплементарношћу и симбиозом. Насеља могу бити у индиферентном, подређеном - надређеном и комплементарном односу. Исходишта његових схватања су модели Тинена, Кола и Кристалера. За разлику од Бунгеа, Неф сматра да се чисто математички, исувише

апстражовани модели не могу а риоти користити при објашњавању сложених процеса који се одвијају у географској средини.

У југословенској географији просторно-функцијским односима и везама као факторима функцијских организација насеља, њихових мрежа и система одређену пажњу посвећују: Ј. Илић (1970), при анализи односа градова и њима гравитирајуће околине, В. Ђурић (1970) при анализи функцијске класификације градова Србије, Д. Перешић (1985) при истраживању законитости развоја агломерација Србије, М. Спасовски (1983) при анализи урбанигеографских процеса у долини Моравице, М. Радовановић (1988, 1993-1994) при анализи становништва као биосоцијалног и географског система и при анализи улоге градова у регионалној организацији Србије, А. Вељковић (1988, 1995) при анализи града као аутономног система и при тумачењу улоге центара раста и развоја у мрежи насеља Србије, С. Стаменковић (1990-1991) при тумачењу појма просторно-функционалних односа и веза у географији насеља, Р. Гњато (1997) при анализи улоге нодалних центара у функцијској организацији Републике Српске. Такође су просторно-функцијски односи везе између насеља и њихових околина били предмет истраживања у бројним монографијама о нашим насељима.

Гледано у целини просторно-функцијски односи и везе се у географији насеља тумаче са два становишта: структурно-функцијског и функцијско-процесног. Заговорници структурног функционализма сматрају да се просторно-функцијски односи међу насељима успостављају на основу квалитативно-квантитативних особина у њима акумулираних функција, на бази чега се иницира успостављање функцијских веза између њих, тј. већ успостављени однос утиче на интензитет, правац, време трајања, територијални домет и карактер функцијских веза. Заговорници функцијско-процесног приступа сматрају да је просторно функцијска структура мрежа и система насеља у сталној мени, те су и односи између њихових саставних делова променљиви и да зависе од снаге, карактера, квалитета, времена трајања и територијалног домета-акцијског радијуса, веза које се међу њима одвијају. Дакле, ако нема функцијских веза нема ни функцијског односа, већ постоји само пасиван - просторни однос. По овом схваташњу свака веза је изражена одређеним процесима који заједничким или аутономним дејством утичу на промене структуре насеобинских система.

И једно и друго становиште имају бројне заговорнике. Прво се више користи при анализама функцијских организација мрежа насеља чије су структуре формиране у стабилним индустријским друштвима, а друго при анализама просторних структура мрежа и система насеља регија и земаља које су имале брузу индустријализацију и већ су у фази постиндустријског развоја. Функцијско процесни приступ се све више афирмише у радовима заговорника радикалне и постмодерне географије која се прилагођава постиндустријском друштву - постфордизму заснованом на новим производњама (технологије засноване на информатици, електроници; децентрализација производње; субституција услужних на место индустријских делатности; флексибилна и високо софицицирана индустриј итд.) и политичким односима.

SUMMARY

CITY IN REGION

In theoretical and analytical proceedings from urban, economic and regional geographic field, and from field of regional development and regional spatial planning, isn't completely resolved a matter of numerous and very important moments joined with determining spatial and functional pattern case among cities and their regional environment. This work started with a fact that city, as a specific shape of human population which characterize large concentration of people, working places in production and service activities and capital, has multiple role in spatial and functional organization (integration and differentiation) of certain regional complexes on a one hand, and that regional environment influence on a internal organization of city, as a condense region, on the another. Through analysis of numerous theoretical methodological schemes which delimitated a role of city (before-, after-, industrial period) in region established a high degree of consistency and correlative among transition phases of urbanization, phases of economic development and effects of city influences on regional area organization which are dual in nature: polarization and diffusion.

ЛИТЕРАТУРА

- Анучин, Б. А.(1972): *Теоријски основи географије*. "Мисли", Москва.
- Berg ,V.L.(1982): *Urban Europe: A Study of Growth an Decline. Cost of Urban Growrh*, Vol. 4, Oxford.
- Berry, B., Pred,A. (1961): *Central Place Studies: A Bibliography of Theory and Applications*, Supplement 1965. Univesrity of Pennsylvania: Regional Science Research Institute, Bibliography Series 1.
- Berry, B. (1964): *Cities as Systems of Cities*. Papers of Regional Science Association, vol. 13, p.147-163. Philadelphia.
- Berry, B.(1967):*Metropolita Area Definition: A Re-evolution of Concept and Statistical Practice*. Working paper no.28, Washington.
- Bobek, H. (1938): *Über einige funktionelle Stadtypen und ihre Beziehungen zum Lande*. Comptes international de geographie, UGI, str. 88-103, Amsterdam.
- Boudville. J. (1966): *Problems of Regiona Economic Planning*. Edinburgh University Press, p. 1-192, Edinburgh.
- Bunge, W. (1962): *Theoretical Geography*. Lund.
- Boustedt, O. (1953): *Die Stadt und ihre Umland. Raumforschung und Raumordnung*. Koln -Berlin.
- Boustedt,O. (1967): *Gedanken Über die künftigen Werstädterungsorocess und die Rolle der Städte*. Polis und Regio, Von der Stadt und Regionalplanung, s. 217-236. Tübingen.
- Boustebt, O.(1975); *Gedanken und Beobachtungen zum Phänomen der Suburbanisierung*. Veröffentlichungen der Akademie für Raumforschung und Landesplanung, Band 102. s. 1-24, Hannover.
- Bohinec, V.(1926): *Ljubljanska aglomeracija in njena antropogeografska meja*. Geografski vestnik XVIII, Ljubljana.

- Bohm, H.(1986); *Soziale und raumliche Organisation der Stadt. Vorstellungen in der geographischen, städtebaulichen und nationalökonomischen Literatur Deutschland*. Colloquium Geographicum, s.33-57, Bonn.
- Boudeville, J. (1961): *Les espaces econoique*, P.U.F. Paris.
- Chabot, G.(1938): *La determination des courbes isochrones en geographie urbaine*. Comptes rendus du Congres International de geographie, section IIIa, s. 110-114, Amsterdam.
- Christaller, W.(1933): *Die zentraalen Orte in Suddeutschland: Eine Okonomisch-geographische Untersuchung Über Gesetzmässigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit Städtischen Functionen*. Jena, Reprinted 1980, s. 340, Darmstadt.
- Christaller, W.(1938): *Rapports fonctionnels entre les agglomerations urbaines et rurales et les campagnes*. Comptes rendus du Congres International de geographie, section IIIa, s.123-139, Amsterdam.
- Claval, P.(1973): *La theorie des lieux centraux revisitee*. Revue geographique de L'Est, vol 13, s. 225-251, Paris.
- Dickinson, R. E.(1947): *City and Regionalism*. A Geographical Contribution to Human Ecology, London.
- Dickinson, R.E.(1959): *The Regional Relations of the City*. City and Society, p. 260-273. Illinois.
- Dickinson, R. E.(1964): *City and Region. A Geographical Interpretation*, London.
- Frey, R. (1997): *Wirtschaft Städtische, Mobilität und Umwelt*. In #Die Stadtmorgen# Union des Villes Suisses, s. 19-26.
- Garreau, J. (1991): *Edge-city: life on the new frontier*. New-York.
- Гњато, Р. (1997): **Нодално-функционална регионализација Републике Српске**. Гласник, Географско друштво Републике српске, свеска 2, Бања Лука, стр. 5-13.
- Durić, V. (1970): *General Approach to the Functional Classification of Urban Communities in Serbia*. Geographical Papers , Institute of Geography University of Zagreb, p. 83-95, Zagreb.
- Haggett, P.(1975): *Einführung in die kultur und socialgeographische Regionanalyse*. Berlin.
- Haggett, P.(1972): *Geography; a Modern Synthesis*. Harper International Edition, New York, London.
- Ilić, J. (1970): *Karakteristike funkcionalnih odnosa izmedu gradova i okoline sa posebnim osvrtom na SR Srbiju*. Stanovništvo, br. 8, sv. 3-4, Beograd.
- Neef, E. (1950): *Das Problem der zentralen Orte*. Petermanns Geographische Mitteilungen, s. 6-17, Leipzig.
- Neef, E. (1965): *Elementaranaese und Komplexanalyse in der Geographie*. Leopoldina, 1962-1963, n. 8-9, s. 182-197, Gotha-Leipzig.
- Perroux, F.(1955): *La notion de pole de croissance*. Economie Appliquée, vol.8, p.307. Paris.
- Perroux, F.(1955): *La notion de pole de croissance*. Economie Appliquée, vol.8, p.307. Paris.
- Радовановић, М.(1993-94): **Регионализам као приступ и принцип и регионализација као поступак у функционалној организацији географског**

- простора са неким аспектима примене на Србију.** Зборник радова, Географски институт "Јован Цвијић" бр. 44-45, стр.67-101. Београд.
- Спасовски, М. (1983): **Демографске и урбанигеографске појаве и процеси у општинама Пожега, Ариље и Ивањица.** Докторски рад, стр. 1-460, Београд.
- Стаменковић, С.(1990/1991): **О појму просторно-функционалних односа и веза у географији насеља.** Зборник радова, Географски факултет ПМФ. св. 37/38, стр.139-144, Београд.
- Вељковић, А., Јовановић, Р., Тошић, Б.(1995): **Градови Србије центри развоја у мрежи насеља.** Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, посебна издања књ.44, Београд.
- Ullman, E.(1954): **Geography as Spatial Interaction.** Proceedings of the Western Committe on Regional Economic Analysis , p.1-13.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 1999.

YEAR 1999.

Свеска 4

Volume 4

UDK 911.6/7(497.15 Gradiška)

Мира Живковић-Мандић*

НОДАЛНО-ФУНКЦИОНАЛНА РЕГИОНАЛИЗАЦИЈА
ПРОСТОРА ОПШТИНЕ ГРАДИШКА

Извод: У раду су анализирани нодално-функционални односи на простору општине Градишка и на основу њих изведена нодално-функционална микрорегионализација с нагласком на привредне могућности микројелина и улогу водећих насеља.

Кључне ријечи: Функције насеља, нодално-функционална регионализација, нодус, централитет

Abstract: This paper points out the junction-functional regionalism in the space of the commune of Gradiska. The function of the microregionalism concerning the economic potential of the microplaces is also pointed out.

Key words: population's function, junction-functional regionalism, junction, centralization.

1. УВОД

Сваки дио геопростора има, осим општих обиљежја карактеристичних за ширу регију специфичности произтекле из природних и друштвено-историјских услова микросредине. Опште карактеристике простора општине Градишка односе се на природна обиљежја јужног обода Панонског басена и близине контактног простора Динарида. Друштвене карактеристике посљедица су дуге историје насељености, трагова различитих друштвено-политичких и економских система и више миграционих кретања. Специфичности овог простора су у природној разноликости на тако малом територију, значају геостратешког и саобраћајног положаја северног прочеља општине и његово често постајање државном границом. У таквим условима развијала се привреда и насеља општине Градишка.

Савремени нодално-функционални односи резултат су привредног и друштвеног развоја који је последица Другог свјетског рата, новостворених услова у Републици Српској и политичко-економских односа са окружењем. Простор општине Градишка доживио је посљедњих десетљећа преструктуирање у привредним дјелатностима које је имало за последицу миграције и преразмештај становништва, чиме су поједина насеља добијала или губила на значају, односно, изменјени су њихови међусобни односи и функције.

* Асистент, Природно-математички факултет, 78 000 Бањалука, М. Стојановића 2. Рад пре-
дат 15.12.1999.

2. УЛОГА НАСЕЉА У ТРАНСФОРМАЦИЈИ И РЕГИОНАЛИЗАЦИЈИ ПРОСТОРА

Основа регионалног развоја лежи у развоју урбаних центара, правилно усмјерених и између њих подијељених функција и утицаја на окolinu. Општина Граđишча дио је бањалучке макрорегије и под утицајем је њеног највећег урбаног центра, Бањалуке. Основна улога центара у простору је снабдјевање становништва услугама и робом. "Свако централно насеље има своје комплементарно подручје одређеног радијуса, површине и броја становника" (1; 195), тј. оно не снабдјева само своје становништво већ и окolinu "централном робом" и "централним услугама", оvisno о свом мјесту у хијерархији регионалног урбаног развоја. Тако и Грађишча и друга насеља општине Грађишча заузимају она мјеста које им припадају у регионалном развоју сјеверних дијелова Републике Српске. Грађишча има улогу субрегионалног центра у бањалучкој макрорегији, а у својој општини улогу центра највишег реда као веће, економски и по броју својих функција тј. услуга које пружа, развијеније насеље од слиједећих по величини насеља, Горњих Подградаца и Нове Тополе. Она има привлачнију моћ за становништво чиме се и даље брже развија од других насеља на простору општине. Непогодности положаја Горњих Подградаца су у његовој дислокацијаности и знатној удаљености од већих центара са којима је слабо саобраћајно повезано (Козарска Дубица, Пријedor и најближа, Грађишча), а Нове Тополе што се налази преблизу Грађишци са сјеверне стране и Лакташима са јужне да би се брже развијала, па своју шансу види у стварању самосталне општине.

Рад на утврђивању нодално-функционалних односа међу насељима у неком простору као основе нодално-функционалне регионализације првенствено захтијева одређивање мреже централних насеља која обухвата:

1. одређивања централитета насеља
2. одређивање комплементарних подручја централних насеља при чему се могу примјенити бројне квантитативне и квалитативне методе.

Да би се одредио међусобни однос и утицај насеља, првенствено је потребно истражити основне функције егзистенције, тј. где становништво задовољава основне животне потребе, као што су: становљење, рад, образовање и снабдијевање. Град је у неком простору исходиште социјално-економске трансформације и носилац функционалних односа у том простору. Како, и у колико мјери град везује становништво окoline, које им услуге пружа и које животне потребе задовољава, како утиче на промјене у аграрној окolini и како је трансформише, колико су међусобно оvisни, у каквој су интеракцији и како утичу на даљњи развој, може се утврдити вршећи анализу бројних веза: енергетских, материјалних и информационих и демографских кретања и промјена унутар структуре становништва између центра и окoline. Статус града на простору општине има само Грађишча, а Нова Топола и Горњи Подградци су насеља прелазног, мјешовитог типа, док су остала насеља по својој морфолошкој структури, величини и функцији, села из чега произилази улога Грађишке као носиоца трансформације простора цијеле општине.

3. НОДАЛНО-ФУНКЦИОНАЛНА РЕГИОНАЛИЗАЦИЈА ПРОСТОРА ОПШТИНЕ ГРАДИШКА

Нодално-функционална регионализација једна је од условних регионализација геопростора, у овом случају извршена на основу природних ресурса и на њима засноване привреде, мреже водећих насеља, њихових функција и размјештаја становништва. По тим принципима могу се издвојити три нодално - функционалне микроцелине, зоне са водећим насељима:

1. зона утицаја Градишке
2. зона утицаја Нове Тополе
3. зона утицаја Горњих Подградаца

Зона утицаја Градишке обухвата површину од око 25 000 ха, која је истовремено гранични, стратешки и саобраћајни простор са највећом концентрацијом индустрије, услужних дјелатности, рекреативних и културних садржаја и становништва (око 37 000 или 150 становника на км²). Ова зона запошљава већину запосленог становништва из других дијелова општине. Врло је значајна пољопривредна производња у сеоским насељима која је савремена и оријентисана на тржиште.

Зона утицаја Нове Тополе обухвата око 22 000 ха површине и има око 13 000 становника или 60 становника на км². Изразито је пољопривредни простор са модерном земљорадњом и значајним транзитним положајем. Пољопривреда у приватном сектору све више прелази на плантажни узгој повртларских култура и мини фарме, а у друштвеном сектору ПИК "Младен Стојановић" и друге дјелатности у склопу овог комбината значајне су за развој привреде цијеле општине.

Зона утицаја Горњих Подградаца површине око 25 000 ха, има 12 000 становника, средње густине насељености 48 становника на км², брдско-планински простор, у коме су богатство шумом, и на њему заснована индустрија, уз сточарство и воћарство, главни фактори развоја. Рубни дијелови ове зоне све више гравитирају према Новој Тополи и Градишици, па наведене површине утицајних зона можемо узети као условне и промјењиве. У зони Горњих Подградаца атари насеља су највећи, а густина насељености најмања. Овај простор има потенцијалних могућности за развој излетничког и ловног туризма, али су недовољно искориштене.

Прве двије зоне су на саобраћајно значајном положају. Трећа је периферна и једино развојем туризма, или уколико нова траса магистралног пута буде пролазила тим простором, има шансу за бржи развој. У функционалном смислу, прва зона је индустријско-услужна, а друга и трећа пољопривредне, али с различитом оријентацијом у пољопривредној производњи.

Утицајне зоне, величина насеља и демографска кретања видљиви су из прилога број 2 (Подјела општине Градишка на нодално-функционалне регије и размјештај насеља).

Да би функционални односи међу насељима и међуовисност ове три микроцелине били јаснији и да би се видјела улога појединих, за своју околину значајнијих насеља, послужиће слиједећа табела из које је видљива величина насеља и њихове функције, из којих произлази и веза с околи-

ном и величина њихове гравитационе зоне, односно централитет насеља је одређен на основу квалитативних функционалних обиљежја. Ова метода има својих недостатака, јер избор упоредивих функција овиси од аутора, па се објективност упоређивања централитета насеља повећава ако се додају и неки квантитативни показатељи, примјер; број становника запослених у услужним дјелатностима, број телефонских прикључака, број становника који се снабдјевају основном робом и неким функцијама у другом насељу, фреквенција путовања становништва у централна насеља итд.

*Прилог број 1
Централне функције и степен централитета*

Насеље	Број ст.	Образ.	Здрав	Управна	ПТТ	Трговина	Произв.
Градишка	Б	Б	Б	Б	А	Б	А
Г. Подградци	Г	В	В	В	Б	В	Б
Н. Топола	Г	В	В	В	Б	В	Б
Орахова	Д	В	Г	Г	Б	Г	Г
Дубраве	Г	В	Г	Г	Б	Г	В
Турјак	Д	В	Г	В	Б	Г	В
Јурковица	Д	Г	Г	Д	Д	Д	Д
Долина	Д	Г	Г	Д	Д	Д	Д

Словом "А" означене су функције централног значаја, односно највишег реда, чији се значај слиједећим словима азбуке смањује. Слово "Д" означава непостојање неке функције.

Број становника:

- А - насеље преко 20 000 ст.
- Б - насеље 10 - 20 000 ст.
- В - насеље 5 - 10 000 ст.
- Г - насеље 2 - 5 000 ст.
- Д - насеље испод 2 000 ст.

Образовна функција:

- А - факултет
- Б - средња школа
- В - осмогодишња школа
- Г - четврогодишња школа
- Д - без образовне функције

Здравствена функција:

- А - медицински институт
- Б - болница
- В - дом здравља
- Г - амбуланта
- Д - без здравствене функције

Управна функција:

- А - центар регије
- Б - општински центар
- В - мјесни уред
- Г - бивши мјесни уред
- Д - без управне функције

ПТТ/Банка:

- А - централна пошта/банка

Трговачка функција:

- А - велесајмови, робне куће

Б - локална пошта/
филијала банке
В - локална пошта
Г - без ПТТ/банке

Б - више робних кућа и
специјалних радњи
В - једна робна кућа и
неколико специјалних
Г - више продавница
мјешовите robe

Производна функција:

А - више творница

Б - једна творница неколико мањих фирм

В - једна или неколико мањих производних фирм

Г - некада имало творницу или производну фирмку

Д - без производне функције

Број становника, број, величина и значај функција које неко насеље има, однос његових функција и оних које имају сусједна насеља, утичу на значај насеља и величину његове гравитационе зоне. Насеља општине Грађашка су мала, само једно прелази 10 000 становника (Грађашка), три насеља прелазе 2 000 становника (Нова Топола, Горњи Подградци и Дубраве), 11 насеља има више од 1 000 становника, док су сва остала насеља мања (на основу података пописа 1991. године и посљедњих процјена општинских служби).

На простору општине Грађашка, бројем услуга које пружа околнини и њиховим значајем за одвијање свакодневног живота и привредни развој, истиче се Грађашка. Користећи избор основних животних функција рангирани су насеља по свом значају, користећи као мјерило величину насеља, образовну, здравствену, управну, трговачку и производну функцију. Анализом табеле и на основу претходних квалитативних и квантитативних показатеља видљиво је да је насеље највећег централитета Грађашка, док насеља Нова Топола и Горњи Подградци имају подједнако велике гравитационе зоне као и Грађашка, али са мање централних функција, што их чини насељима нижег реда централитета. У трећу групу улазе насеља Турјак, Орахова, Дубраве и Ламинци Срећани, а у четврту Јурковица, Машићи, Романовци, Врбашка, док остала насеља имају врло мален утицај на своју окolinу у пружању услуга, односно имају само, или четверогодишњу школу, или амбуланту са неколико продавница, али ни једно насеље нема више од двије значајније функције осим функције становања.

Из претходне табеле и анализе, видљиво је да је једино Грађашка насеље самодовољно себи, односно, посједује све за живот потребне функције, од производне до послужних, опскрбљујући њима и становништво околнине. Насеља Горњи Подградци и Нова Топола само половинично задовољавају основне потребе док су остала насеља функционално нестабилна јер већина становништва ради изван мјesta становања. Изузев трговачке функције, остале су заступљене само на нижем степену. Из тих разлога Грађашка микрорегија (зона утицаја) имаје и у будућем бржи развој од друге дviјe регије на простору општине, што ће утицати на даљњи раст града који са окolinom учествује са 41% у укупном становништву општине (4).

Анализирајући становништво Грађашке, његову образовну структуру, миграције, концентрацију привреде и услуга, видљив је значај и улога коју

Градишак има за своју околину. Она је субрегионални центар, чији се гравитациони утицај своди на простор општине чији је центар, мања насеља западног дијела општине Србац, дио славонске Посавине и дјеломични утицај у неким функцијама (здравствена, образовна) на општине Приједор и Козарска Дубица. Развој функција Градишке зависи од утицаја регионалног центра, односно Бањалуке и од постојећих могућности којима општина располаже, и у којима у односу на друге центре има предност, што је у случају Градишке њен саобраћајно-транзитни положај и могућност велике пољопривредне производње у њеној околини. Сличан значај у Републици Српској, за своју околину, имају Вишеград и Мркоњић Град. Градишак у свом окружењу нема веће центре, осим Бањалуке, а има и могућности повезивања са центрима изван Републике Српске, односно са Републиком Хрватском и преко ње са Средњом и Западном Европом.

Ослањање на пријератне податке о броју запослених у појединим гранама привреде не може дати ни приближну слику садашњег стања привреде и функционалних односа, јер по подацима Секретаријата за привреду општине Градишак, привреда ради са мање од 40% од пријератних капацитета и запошљава са 60% мање радне снаге (4). Из тих разлога дио становништва се вратио пољопривреди као привременом рјешењу, док је прије рата пољопривреда већини становника била додатно занимање. Истовремено повећао се и број приватних мањих трговачко-занатских и угоститељских радњи. То је разлог зашто број запослених по појединим гранама дјелатности није могао послужити као један од најзначајнијих параметара за утврђивање нодално-функционалних односа, већ су дате предности услугама ширег значаја. То успоравање привредног развоја више се осјетило у зонама утицаја Градишке и Нове Тополе, него у зони Горњих Подградаца, која је више аграрни простор.

Из претходног текста видљиве су функције већих насеља, из којих произилазе основне функције општине Градишак а то су пољопривреда, индустрија и саобраћај, различито заступљене по микроџелинама. Пољопривредна производња значајна је за све три микроџелине као главно или допунско занимање са одређеним разликама у оријентацији производње, оvisно о природним условима, власништву над земљом, степену модернизације производње и величини посједа. Највећу катастарску површину заузима насеље Горњи Подградци, 9 351 ха, док је учешће пољопривредног становништва 1984. године било 7,4% од укупног становништва. Катастарске површине сеоских атара највеће су у Поткозарју и износе у просјеку 2 500 ха, у зони утицаја Нове Тополе 1 500 ха, док су најмање у зони утицаја Градишке, око 500 ха, изузев насеља Ламинци које су знатно веће (4). Удио пољопривредног становништва у укупном становништву у селима Поткозарја и зоне Нове Тополе био је 1984. године око 50%, док је у зони Градишке знатно мањи. У зони Нове Тополе становништво је оријентисано на земљорадњу, претежно житарице и поврће, у зони Горњих Подградаца на сточарство и воћарство, а у зони Градишке на земљорадњу са великим заступљеностшћу повртларских култура и оријентацијом производње за тржишта.

Индустријска функција је покретач развоја и трансформације цијelog простора, осим дрвне индустрије у Горњим Подградцима највећим дијелом

концентрисана у Грађани и значајна у индустриском развоју Републике Српске. У односу на пријератну индустрију ради са мање од 40% тадашњих капацитета, недостаје јој капитал, а нова политичко-административна подјела простора ограничава је да се повеже са старим тржиштем.

Саобраћајно-транзитна функција, један је од основних обиљежја простора општине Грађанска, што је позитивно за њен развој и неће ни у будућности губити на значају, већ, напротив, добијати нарочито ако дође до изградње нових планираних магистралних саобраћајница на овом простору којим већ воде важни инфраструктурни правци (далековод, телекомуникације), или се планирају нови (газовод). Постојећи саобраћани правац утицај је на концентрацију становништва уз саобраћајницу и већу густину насељености и привредних капацитета у зони Грађанске и Нове Тополе, и истовремено пражњење насеља у зони Горњих Подградаца, која нема значај јер је дислоцирана.

Све три функције основ су развоја општине Грађанска и утичу на разлику у развоју појединих дијелова општине и микрорегионализацију, одређујући јој место у привреди и развојним плановима Републике Српске.

Сјеверни дио општине Грађанска лежи у граничном појасу што може бити и лимитирајући и потицајни фактор развоја, оvisno о политичко-економским односима са сусједством. Као гранична општина требала би имати у развојним плановима Републике Српске значајно место, а тиме и Грађанска као насеље, посебно ако се узме у обзир да је овај град "сјеверна капија" Републике Српске, уз Српски Брод, на њеном најзначајнијем излазу.

Ово су фактори који ће и убудуће утицати да се Грађанска и њена утицајна зона брже развијају од осталих насеља и микроцјелина, па ће се њена примарна улога, у односу на насеља секундарног значаја, повећавати.

4. ФУНКЦИЈЕ И ЦЕНТРАЛИТЕТ НАСЕЉА НА ПРОСТОРУ ОПШТИНЕ ГРАДИШКА

Највећа концентрација становништва и насеља је у грађанској микроцјелини, ближе Грађанима као најзначајнијем насељу на простору општине, чије бројне услуге околина користи. Као насеље највишег реда централитета Грађанска има управну функцију, већину становништва запослену у секундарним и терцијарним дјелатностима, могућност задовољавања образовних и здравствених потреба становништва на вишем нивоу (више средњих школа, Дом културе, музичку школу, радио, библиотеку, болницу), седмични сајам, велик број специјализованих продавница, и развијену индустрију која привлачи радну снагу околине и потиче привредни развој цијеле општине. Насеље Грађанска има највиши ранг управних, образовних, здравствених, трговачко-услужних и производних функција на простору општине, односно, центар је који потиче развој шире околине и утиче на друштвене и социо-економске промјене у датом геопростору. По броју становника, морфолошкој структури и функционалности је насеље градског типа и у ширем простору има улогу субрегионалног центра. Општина Грађанска нема биполарни развој, јер не постоји друго насеље приближне величине и значаја. Утицај Грађанске престаје тамо где почиње утицај регионалног центра, односно Бањалуке.

Насеља другог реда централитета су насеља са најмање једним значајним предузећем, било индустрије или неке друге гране привреде, углавном способна да апсорбују дио радне снаге, с могућношћу задовољавања основних животних потреба свог становништва као што су: основно образовање, основна медицинска заштита, више специјализованих продавница и занатских радњи, са израженим процесом урбанизације и већим удјелом непољопривредног у односу на пољопривредно становништво. На простору општине Грађашка то су насеља Нова Топола и Горњи Подградци која по својој функционалности, морфолошкој структури и структури запослености становништва, представљају насеља мјешовитог типа и центри су својих микрорегија на чији развој утичу.

Насељима трећег реда централитета на простору општине Грађашка могу се сматрати насеља без већих предузећа, и мале гравитационе зоне и којима је однос пољопривредног и непољопривредног становништва подједнак. Њихово непољопривредно становништво претежно ради изван мјеста становља, а у мјесту становља задовољава основне потребе примарне здравствене заштите, основно образовање, куповину основне, за свакодневни живот потребне robe и овим функцијама опскрбљује најуже сусједство. По величини, изгледу и функцији насеља припада типу села и у њих се на простору општине Грађашка могу убројати слиједећа насеља: Орахова, Дубраве и Ламинци-Срећани у грађашкој микрорегији и Турјак у микрорегији Горњих Подградаца, док сва остала села имају мањи значај.

5. ЗАКЉУЧАК

Простор општине Грађашка дио је бањалучке макрорегије, са знатним привредним капацитетима од којих су најзначајнији индустрија, шумско богатство и велике могућности пољопривредне производње. У циљу бољег планирања и бржег привредног развоја ове општине, на изузетно значајном геосаобраћајном и геостратешком положају, потребно је правилно валоризовати њене привредне могућности и демографске капацитете и изнаћи могућности за развој депопулацијских и привредно стагнирајућих насеља. У ту сврху би нодално-функционална регионализација могла послужити као полазна основа сагледавања разлика у развоју појединачних микроцјелина и евентуално указати на рјешења у превазилажењу тих разлика и усмјерити на уједначенији развој геопростора и кориштење свих његових, до сада, неискоришћених могућности.

Простор општине Грађашка у нодално - функционалном смислу може се подијелити у три микроцјелине, или зоне утицаја водећих насеља:

1. зона утицаја Грађашке

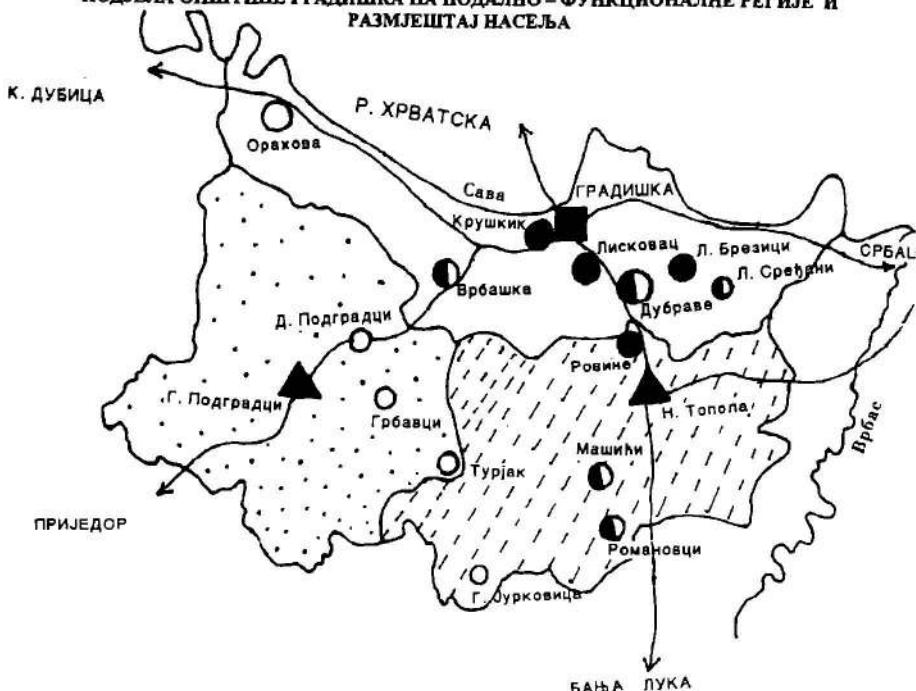
У привредном и функционалном смислу ова микроцјелина је наразвијенија и најгуашће насељена, на изузетно значајном транзитном положају са водећим насељем као субрегионалним центром.

2. зона утицаја Нове Тополе

То је пољопривредни простор Лијевче поља, чији се значај заснива на транзитности и пољопривредној производњи.

Потицај развоју цијelog Лијевче поља био је ПИК "Младен Стојановић", један од највећих пољопривредно-индустријских комбината у

ПОДЛЕГА ОПШТИНЕ ГРАДИШКА НА НОДАЛНО – ФУНКЦИОНАЛНЕ РЕГИЈЕ И
РАЗМЈЕШТАЈ НАСЕЉА

ТИП НАСЕЉА	ПРОМЈЕНА БРОЈА СТАНОВНИКА		
	ОПАДАЊЕ	СТАГНАЦИЈА	РАСТ
СЕОСКА	○	◐	●
МЈЕШОВИТА	△	△	▲
ГРАДСКА	□	■	■

ВЕЛИЧИНА НАСЕЉА

- преко 2 000 становн.
- од 1 000 до 2 000 становн.
- мање од 1 000 становн.
- утицајна зона Грађишка
- ▨ утицајна зона Г. Подградца
- ▨/▨ утицајна зона Г. Тополе

претходно Југославији, чија је стагнација у раду изазвала тренутну стагнацију у даљњем развоју ове микроцјелине.

3. зона утицаја Горњих Подградаца

Ова нодално-функционална микроцјелина подудара се са природно-географском целином Поткозарја. То је депопулацијски простор чији се

развој заснива на шумском богатству и његовој преради, али са дosta неискоришћених других могућности, воћарство, туризам и друго.

Ове три микроцјелине природно се надопуњују, па је потребно ускладити њихов развој, јер тек заједно функционишу као привредно и функционално заокружена цјелина.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Врек М., Урбана географија, Загреб 1983.
2. Гњато Р., Нодално-функционална регионализација Републике Српске, Гласник Географског друштва РС, свеска 2, Бањалука 1997.
3. Градишак - Просторни план општине, стање просторног уређења и циљеви 1986 - 2005, Урбанистички завод Бањалука, 1986.
4. Документација и статистички подаци општине Градишак
5. Просторни план Републике Српске, група аутора, Бањалука 1995.
6. Ресурси Републике Српске, група аутора, Бањалука 1995.

SUMMARY

THE JUNCTION-FUNCTIONAL REGIONALISM IN THE SPACE OF COMMUNE GRADIŠKA

The space of the commune of Gradiska is very vital concerning its geographical location and its significance for the economic force for the Republic of Srpska. Here is developed a project of junction-functional regionalism with the aim to set up growth related to economy and space planning. This paper shows out three microplaces which can lead this evolution according the number of population, and activities. These three microplaces are called the zone of influence of Gradiska, Nova Topola and Gornji Podgradci.

The zone of influence of Gradiska is the leading one for its concentration of population, activities related to economy and it is the main subregional centre in the region of Banjaluka.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 1999.
YEAR 1999.

Свеска 4
Volume 4

Mićo Stojanović*
Dušanka Stojanović

SAVREMENA TEHNOLOGIJA I POLITIKA

Uvod

U mnogim djelima klasičnih vojnih pisaca i savremenih teoretičara ratne vještine uočavaju se različita tumačenja međusobnog odnosa visoke državne politike i sredstava rata, ali se većina njih slaže sa tezom da je tu zapravo riječ o neposrednoj uzročno-posljedičnoj vezi.

Eminentni teoretičari - predstavnici njemačke klasične škole (Klaузевиц, Delbrik, Golc), pa neki savremeni autori ruske (Sokolovski) i francuske (Bofr) škole ratovodstva polaze od toga da rat nije sam sebi cilj, već da je on sredstvo za ostvarenje određene politike. U vezi s tim smatra se da je politika um (ratio) i mozak ratne mašinerije, i da je rat samo posljednje sredstvo (ultima ratio), odnosno oruđe za postizanje političkih ciljeva rata. Ove tvrdnje proističu iz poznate teze Klaузевица ("O ratu"), koja se i danas u aktuelnom momentu potvrđuje, da je rat produženje politike drugim, ali nasmiljnim sredstvima: naoružanje, oružana borba, nasilje, bezakonje... Ovaj navedeni stav upravo i određuje direktni uzročno-posljedični odnos između te dvije kategorije, otkrivači pri tom princip apsolutne zavisnosti i podredenosti politici (a rat se ne vodi bez drugih sredstava politike - tj. ratne tehnike).¹ Teorija je u ovim relacijama veoma eksplicitna: za obezbjedenje potrebnih uslova za vodenje rata neophodno je precizno urediti odnos visoke državne politike i tehničko-tehnoloških mogućnosti neke zemlje.

Tehnološka ekspanzija dvadesetog vijeka

Dvadeseti vijek je iznjedrio dva svjetska rata koja su iznudila vidljiv i mjerljiv podstrek naučnoj i tehničko-tehnološkoj ekspanziji i koji su sami bili njena autentična posljedica. Pokazalo se istorijski tačnim da ratovi širokih-globalnih razmjera proizvode i sa sobom nose tehnološke revolucije koje se utapaju u mirnodopsko, tzv. "civilno" revolucionisanje postojećeg tehnološkog stanja jedne nacije, države i globalnog, međunarodnog naučno-tehnološkog okruženja (ambijenta). Pokazalo se, međutim, da za

* Dr. vanredni prof. Prirodno-matematički fakultet, Banja Luka. Rad primljen 28. 4. 1999.

¹ Za razliku od ovog materijalističkog tumačenja u teoriji se sreću i metafizički koncepti navedenih relacija, koji smatraju da rat ne treba tražiti u politici koju vodi određena državna garnitura (vlada, partija), već u psihičkoj konstelaciji čovjeka (Hobs, Špengel), u prenaseljenosti sopstvene teritorije (Maltus) ili rasističkoj geopolitici (Hitler, secesionisti prethodne Jugoslavije). Ove teorije uglavnom išle su na ruku krajnje ekstremnih militarista koji negiraju zavisnost sredstava rata (tehnike) i politike. Današnja aktuelna praksa međutim priznaje nerazdvojnu zavisnost rata i vojne tehnike od politike.

medunarodnu afirmaciju naučno-tehnološkog kompleksa kao medunarodnog činioca *sui generis* za njegovo prerastanje u jedan od poznatih oslonaca globalnih uloga i vojnih strategija i drugih tehnoloških sila nisu samo neophodni niti optimalno povoljni globalni ratovi, već da je blagotvoran (nazovimo tako) i tzv. globalni mir, tj. takav medunarodni sistem života u koji bi trebali ući u 21. vijek. (Nažalost, to nam se ne dešava). Međutim, nije ni "globalni mir" garancija procvata ratne tehnologije. U stvari, neophodne su ogromne unutrašnje društvene i medunarodne ideološko-političke razlike (kao za vrijeme hladnog rata) i sukob globalnih interesa, vizija, pretenzija i potreba najmoćnijih snaga i država, a zatim ne manje drastičan i oštar ekonomsko-finansijski sukob država na svjetskom tržištu roba, usluga, znanja, kapitala i tehnologija. (Isto tako, neophodno je da odredeni društveni odnosi i razvijenost društva-države budu spremni da preuzmu u civilu upotrebu vojno-tehničko-tehnološka dostignuća).

Danas postoji takav "makromodel" međunarodnog poretka, koji je proizveo prepletene prstenove sukoba "kvaziratnih" ili svakako, i ratnih integracija. Donedavno je bio jedan ideološko-političke naravi: Istok-Zapad, tj. SAD-SSSR, odnosno NATO-YU - sukob nepomirljivih stavova i političkih civilizacija. Jedan je, opet, bio ekonomsko-konkurenatske prirode, unutar oštrog konkurenetskog zapadnog tržišta, tj. između njegovih triangularnih, trilateralnih aktera: SAD, Japan i EU, u kojoj je ideološka suprotnost najmanje ili nikako prisutna, ali je zato stepen suprotstavljenosti vitalnih nacionalnih ekonomskih interesa vrlo visok, sa nekakvim odlikama tzv. ekonomskog rata. Na kraju, blok globalnog poretka mira je ekonomsko-tehnološki i političko-ideološki konflikt Sjever (Zapad) - Jug. U njemu je ideološka komponenta najmanje zastupljena, dok je ekonomsko-razvojni konflikt interesa izrazit, ali u jednostranoj i naslijedenoj šemi dominacije i eksploracije.

Za najuticajnije vojno-političke sile, kao na primjer, SAD, Njemačka, Francuska, Engleska, nauka i tehnologija je uvijek bila veliki svjetski izazov, cilj, sredstvo i uslov politike i globalnog djelovanja u međunarodnim odnosima. Za spoljnopolitički faktor, tehnologija je daleko više ili daleko manje od same tehnike, od funkcionalisanja elektronike. Ona je politika i ekonomija, kapital i oružje. Ili, u krajnjem, samo politika. Ili, kategorija odbrane nacionalnog interesa, odnosno kategorija vladanja i supermacija naspram podčinjenosti i slabosti. Dakle, fenomen tehnologije napušta svoju tajnu prirodno-naučnu suštinu i stvarnost i ulazi u svijet svakodnevne politike.

Tehnološka revolucija u centru političkih interesa

Početak tehnološke revolucije u svijetu je vezan za proizvodnju sredstava ratne tehnike. U cijelom periodu njenog trajanja, od sredine 40-tih godina, pa do danas, vrhunska ostvarenja na polju primjene tehnologija vezane su za proizvodnju sredstava koja ne služe uvijek dobroti čovječanstva, već njegovom uništenju. Od proizvodnje prve atomske bombe, na primjer, ili proizvodnje prvog digitalnog računara, do posljednjih ostvarenja na polju osvajanja svemirskih prostora, dostignuća ljudskoguma su se razvijala u okviru i za račun oružanih snaga najrazvijenijih zemalja svijeta.

Zahvaljujući dostignutom dometu, segmentima u koje seže i posljedicama koje izaziva, tehnologija je bila, i sada je, a to će još vrlo dugo biti, usko vezana za politiku, a tim i za njenu ratnu funkciju. U stvari, odnos tehnologije i politike, a time i unapređenja koncepcije razvoja oružanih snaga i eksploracije ratne tehnike, manifestuje se kroz projekte koje naručuje ili odobrava država. Ovo stoga što su organi vlasti faktori upotrebe sile, vodeći računa da efekt njene primjene bude razmijeren prijetnji. Država

stimuliše razvoj i primjenu sve novijih tehnologija, da bi kroz tehničke procese i postupke razvila nove vrste naoružanja za postizanje političkih ciljeva. Uvijek su u pitanju skupi i sofisticirani borbeni sistemi ogromne vatrene moći, zasnovani na dostignućima informatike, telekomunikacija i elektronike. Na njima savremena politika donosi doktrinarna rješenja za vođenje rata, a tehnologija se pojavljuje kao sredstvo koje nosioci-ma političkog odlučivanja i komandovanja proširuje izvor opcija za donošenje vatreng udara po protivniku. Tako, čovjek odreduje političkim interesima ciljeve rata, a tehnologija ih ostvaruje. Politika prati i procjenjuje vojno-političku situaciju u svijetu i vlastiti položaj zemlje, i, shodno tome, mijenja i (ili) dopunjava tehnička rješenja u proizvodnji naoružanja i drugih sredstava rata. U kontinuitetu se donose odluke na osnovu kojih se modernizuju oružane snage, a na osnovu modernizacije mijenjaju se načela njihove upotrebe. Dakle, politika, uz pomoć vojnih stručnjaka, analitičkim metodama procjenjuje i reaguje na potrebe oružanih snaga. U tom smislu u posljednjoj deceniji ovog vijeka došlo je do fantastičnog prodora novih - visokih, avangardnih, vrhunskih, ultra, super, propulzivnih, strategijskih - tehnologija, tehnologija budućnosti, tehnologija snova, a posebno informaciono-komunikacione tehnologije u sferu ekonomije, društvene strukture, pa i same politike.²

Dakle, politika sve više izrasta iz oblasti društvenog procesa djelovanja, organizovanja i uticanja, za koju su se vjekovima vezivali atributi - lukavstvo, intuicija, vidovitost, tajanstvenost, obmana, intriga i sl., u visokotehnologizovanu sferu djelovanja pojedinaca, grupa i organizacija, te poslovnih, finansijskih i vojnih institucija i bezbjednosnih službi i napose, samih država. Ali, i savremena tehnologija se silovito i, istovremeno, tako neprimjetno infiltrirala u sferu politike, kao da je tu uvijek bila. I unutrašnja i međunarodna politika su kao javne sfere "tehnologizovane" do te mjere da je nezamislivo postojanje bilo koje značajne političke akcije bez direktnog ili indirektnog prisustva, pomoći i uticaja savremenih tehnologija. Uticaj i dejstvo novih tehnologija, a posebno informaciono-komunikacionih i "tehnologija svijesti", na političke procese i kretanja je takvih dimenzija, da one same u svom spregnutom dejstvu poprimaju obilježe, mit politike. Odnosno, na neki način one i same postaju politika PER SE, fenomen sa fundamentalnim političkim oznakama (dominacija, vladanje, odlučivanje, moć, uticaj, itd.).³ Drugim riječima uticaj tehnologije na politiku je takav, i biće sve više takav, da se sama tehnologija izdvaja kao poseban politički fenomen u sferi politike sa mogućom tendencijom da se izdigne nad njom. Ta se pojava već uveliko nazire.

Oduvijek su, a posebno je to karakteristično za 20. vijek nauka i tehnologija bile u centru političkog interesa država, državnih politika i strategija i njihovog spoljnopolitičkog, vojnog i međunarodnog djelovanja. Kod manjih i naučno-tehnoloških i ekonomski slabije razvijenih država taj interes je prevashodno bio okrenut u gledanju na tehnologiju i politiku supersile, pribavljuju naučno-tehnoloških mogućnosti za sopstveni razvoj. S druge strane, kod naučno-tehnoloških moćnika taj interes se ogleda najviše u tehnološkom i naučnom progresu kao zakonitosti i zamajcu opstanka i razvo-

² Pod novim tehnologijama se obično podrazumijevaju: informatika, mikroelektronika i kompjuter, (tele)komunikacije, robotika, tehnologija novih materijala, novi izvori energije, biotehnologija sa genetskim inženjeringom, a širem smislu - avio i kosmička tehnologija. U zavisnosti od autora i metodološkog pristupa, definisanja, broj i klasifikacija vrhunskih tehnologija variraju: neke tehnologije, kao na primjer informatika, kompjuterska i komunikacijska, posmatraju se kao jedna.

³ Smatra se da će onaj ko bude krajem vijeka vladao tržištem računara, vladati ne samo informatikom, već i drugim industrijskim granama, pa i znatnim dijelom svjetske trgovine.

ja u konkurenciji ostalih sila, kao i inercijskoj težnji na pretvaranju tehnološkog liderstva i dominacije i u političko-vojno.

Informatički kompleks i politička efikasnost

Skoro da nema ljudske djelatnosti u kojoj se ne primjenjuje informatička tehnologija - upravljanje radom TV prijemnika, video rekorderima, CD plajera, osvjetljenja itd., a u industriji upravljanje robotima, pa sve do upravljanja raketnim postrojenjima ili robotima koji vrše ispitivanje na udaljenim nebeskim tijelima. (Rat se danas ne može zamisliti bez ove tehnologije). A samo nekoliko godina ranije u personalnim kompjuterima većina ljudi nije ni sanjala, a pojam "Internet" nije bio čak ni u riječniku. (Prema procjenama, nauka i tehnika će se razvijati i neće skoro stati - ako se ne dogodi neka globalna katastrofa). Riječ je o vještačkom digitalnom svijetu sastavljenom od elektronskih jedinica i nula, koje kroz trilione kalkulacija u sekundi, odredene u kompjuterskim mikroprocesorima, postaju upotrebljive u raznim sferama života.

Međutim, nisu ova dostignuća jednako prisutna u svim zemljama svijeta. Veliku prepreku na putu razvoja informatičko-komunikacione civilizacije i brže internacionalizacije novih tehnologija predstavlja informativni jaz između informativno-komunikacijski razvijenih zemalja i svijeta u razvoju. On je već danas takav, da bi, na primjer, dovodenja svijeta u razvoju na nivo informaciono-komunikacionog razvitka visoko informacionih društava kao što su SAD, Kanada, Francuska, Engleska, Njemačka, Japan... zahtijevalo približno 5 miliona (5.000.000.000.000) dolara ulaganja u zemlje u razvoju u narednih 25 godina, ili oko 200 milijardi godišnje, pod uslovom da u istom periodu svjetska inflacija bude na nuli, što je totalno nerealno. U Japanu, na primjer, danas ima više TV prijemnika i telefona nego u svim ostalim zemljama Azije, Afrike i Latinske Amerike zajedno.

Od ukupno 500 miliona telefona i približno istog broja TV prijemnika u svijetu, skoro 90% je locirano u razvijenim zemljama na koje dolazi samo 13% svjetskog stanovništva. Dalje, u zemljama u razvoju većina telefona i televizora je raspoređena u glavnim gradovima i regionalnim centrima, što, opet, znači da za oko 50% stanovništva koje živi u seoskim i zabačenim oblastima doslovno ne postoji ni jedno efikasno sredstvo komuniciranja. Ovo znatno utiče na političko djelovanje i političko odlučivanje.

Međutim, u mnogim zemljama u razvoju, posebno onim sa bržim ekonomskim razvojem, sazrijeva ili je već sazrela svijest o potrebi i značaju informaciono-komunikacijskog kompleksa i direktnog, brzog uključivanja u njega, odnosno svijest o njegovom apsorbovanju i njegovoj svestranoj primjeni kao jednom od najefikasnijih puteva za bijeg iz siromaštva i od zaostalosti. Tako se, na primjer, u Brazilu smatra da je tradicionalni okvir međunarodne saradnje između zemalja sa različitim nivoom tehnološke razvijenosti osuden na propast, i da elektronske tehnologije, kompjuteri, komunikacije i sl. omogućuju zemljama u razvoju da budu na tržištu konkurentniji na daleko ravnopravnijem nivou. Strategija industrijalizacije Brazila teži apsorbovanju tehnologije a njenom pukom transferu, ne "ponovnom otkrivanju točka", već tome da se već na tom otkrivenom točku čine usavršavanja uporedo i istovremeno sa svim onima koja čine razvijene zemlje svijeta.

U svemu ovome treba tražiti i efikasnost domaće politike u uklapanju u međunarodne odnose savremenog svijeta - jača se njeno dejstvo i sl. ne mogu se očekivati. Zapravo, u nerazvijenim zemljama politike u tehnologiji nema, i, obratno, nema tehnologije u politici (opet) jer nema razvijene tehnologije. Kako se politika i tehnologija mogu

nositi sa agresivnim i nemilosrdno konkurentnim tehnologijama razvijenih, ako je u razvijenim zemljama više od dvije trećine zaposlenih angažovano na informatici i naučnim istraživanjima ili službama vezanim za tu oblast, a u nerazvijenim državama tek se ova tehnologija ponekad nazire?⁴

Razmišljanje za zaključak

Kraj 21. stoljeća drastično i neprepoznatljivo će se razlikovati od početka. Na početku ovog stoljeća, na primjer, ljudi su živjeli kao stotinama godina prije - jahali na magarcima i konjima, obuvali opanke i kaljače, prali na potocima na rebrastim peraćim daskama, peglali uglastim užarenim peglama, vozili se u drvenim kolima koje su vukle voloske zaprege i umakali pero u mastilo. U to vrijeme, još nevidena i nečuvena čudesna bila su - radio, bioskop, automobili, asfalt, lokomotive i aeroplani (itd.). Još nije bilo frižidera, reaktivnih aviona, televizora (u boji), kosmičkih aparata, atomskih bombi, radara, informaciono-elektronskih sistema, kreditnih kartica itd. A u današnjem svijetu žestoko se u ratovima puca, vratolomno vozi na zemlji, moru i vazduhu; u sve-miru se prelaze granice snova, saraduje i ratuje sa "vanzemaljcima"; tehnologija bitno mijenja način života savremenog čovjeka, ophodenje i djelovanje političara, vojnih rukovodilaca u načinu vodenja rata.

Ali, ovaj period, dakle, može se nazvati periodom i nade i razočarenja. Isuviše dokaza se nakupilo da taj razvoj ima i svoje negativne posljedice. Recimo, destruktivne sile su uz pomoć nauke narasle do realnih mogućnosti uništenja ljudskog roda i sveg života na planeti Zemlji. Jedan od apsurda društvenog funkcionalisanja sastoji se u tome da bi od ovog brzog razvoja jedne plemenite djelatnosti, kakvo je naučeno istraživanje i savremena tehnologija, malo šta bilo da ga nije omogućila ogromnim materijalnim sredstvima zainteresovanost društva upravo za razvoj i stalno usavršavanje tih sredstava destrukcije. Naučnici su samo bića ozarena božanskom svjetlošću i upućena na otkrivanje tajnih prirode radi opštег dobra. Oni su čak, i kad toga nisu svjesni, i davolovi šegrti, što je znao i Gete u praskozorje današnje nauke, i, što je politika uvijek izdašno koristila u postizanju svojih ciljeva.

Nisu u pitanju samo danas svima poznate razorne moći atomskog, uništavajuće moći hemijskog i biološkog oružja, i moći savremene tehnologije. U pitanju su mnogo suptilnije neizvjesnosti efekta drugih naučnih otkrića i poduhvata. Stoga je neopravданo predviđeti i potcenjivati ogromne dobrobiti koje su nauka i tehnika donijele čovječanstvu u drugoj polovini ovoga vijeka.

Nauka je stvorila uslove, a politika i vojna koncepcija su projektovale i stvorile viziju vojnika - borca 21. vijeka, koja polazi od rigoroznog zahtjeva: 90 odsto pripadnika oružanih snaga moraće imati najviše školsko obrazovanje; na meti zanimanja za armije budućnosti će najinteresantniji biti: mašinci, elektrotehničari, logističari, ekonomisti, astronautičari, pomorci, ljekari. I još nešto: 10 odsto pripadnika oružanih snaga činiće pripadnice ljepšeg pola.

Ova idealizovana koncepcija vojnika budućeg vijeka zasniva se na savremenim dostignućima nauke i tehnike, ali i na realnim predviđanjima tehničko-tehnološkog razvoja ratne tehnike u narednim decenijama. Ovakva dostignuća pratice tragika borca u savremenom ratu sadržana u maksimi da je na bojnom polju najjeftinija stvar - ljuds-

⁴ U SAD na razvoju računara i informacionih sistema radi konzorcijum koji je osnovalo 16 velikih najjačih kompanija, uz istovremeno veliku pomoć države. I druge vlade (Japan, Njemačka, Engleska) uveliko finansiraju ovu oblast, bez obzira na angažovanje velikih firmi za unapređenje ove oblasti.

ki život. Kompjuterskom analizom došlo se do zaprepašćujućeg podatka: ljudski život u borbi ne vrijedni ni koliko obični puščani metak. Rukovodeći se tom kompjuterskom logikom vojni stratezi, potpomognuti moćnim vojno-industrijskim lobijem i uticajnom politikom, ostvarivaće ciljeve rata. Krajem idućeg vijeka, većinu stanovništva planete činiće klonirani ljudi koji će voditi rat. (Nikakvi ukazi sadašnjih vladara i crkvenih jereja neće spasiti čovječanstvo tog nemilog iskušenja). Stoga, u odnosu na današnji strah ostaće stari, i strah od opštег uništenja. Ali, u odnosu na današnji strah, on će biti jači i realniji kod prirodnih ljudi, zato što će nauke i tehnologije omogućiti proizvodnju novih vrsta oružja i stvoriti nova sredstva sveopštег uništenja. Dakle, najrazornija i najefikasnija oružja neće više biti u rukama Mandušića Vuka, već u mreži senzorno-kompjuterskog sistema i politike.

LITERATURA

1. D. Stojanović: Informatički sistem u funkciji kriptozaštite, Banja Luka, 1993.
2. M. Stojanović: Elektronsko ratovanje, Elektrotehnički fakultet, Banja Luka, 1992.
3. Z. Rendulić: Svemirska oružja i rat zvijezda, VINC, Beograd, 1988.
4. N. Božić: Poslijeratna strategija SAD, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1974.
5. A. Žabkar: Ratne mornarice u vojnim intervencijama i akcijama specijalnog rata 1967-1988, Mornarički glasnik, Beograd, 1990.
6. N. Petrović: Odbrambeno ekonomski aspekti transfera tehnologije, VINC, Beograd, 1990.
7. Enciklopedija političke kulture, Savremena administracija, Beograd, 1993.
8. Vojna enciklopedija, knjiga 9, RVE, Beograd, 1972-76.
9. Časopis: Odbrana i zaštita 5-6/92.
10. List Vojska: 250/96, 281/97, 322/98, 331/98. i 333/98.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 1999.
YEAR 1999.

Свеска 4
Volume 4

Бајо КРИВОКАПИЋ*

УПОТРЕБА ТЕРМИНА КРШ И СИНОНИМА У
НАУЦИ И НАСТАВИ

Извод: У раду се говори о употреби термина КРШ на просторима бивше и садашње Југославије, од 1666. године до најновијег доба и о неоправданој замјени синонима - туђицама на српском језичком и етничком простору.

Кључне ријечи: КРШ - КРАС - КАРСТ

Abstract: This scientific work is about the use of term "KRŠ" (KARST) in the area of former and present Yugoslavia during the period of the year 1666. until the present time, as well as about not justified substitut of thos terms by synonymus - strange words in serbian language and ethnic areas.

Key words: KRŠ, KRAS, KARST

Мало је термина у науци око којих је вођена толика научна расправа на интердисциплинарном нивоу, за посљедњих 150 година, као што је то био случај са термином КРШ. По свом значењу термин је општегеографски и општен научни. Највеће распрострањење има на српскохрватском језичком и етничком простору у облику бројних топонима. Синоними су му словеначки назив КРАС и интернационални, њемачког поријекла, КАРСТ. Од свих назива могу се правити изведенице које асоцирају на суштину појмовног садржаја.

Расвијетљено је у науци, након бројних расправа и изнесених аргумента да термин КРШ, визуелно и генетски, најпотпуније изражава бит садржине појма, тамо где се назив помиње у топонимима. Сам назив у народу у првом реду значи: камен, каменити крај, огњелу стијену или гомилу стијена карбонатног састава (кречњак, доломит, бигар и бројне прелазне одлике). Оне се растварају под утицајем воде и угљендиоксида из атмосфере, хидросфере, педосфере и биосфере.

Распрострањењем карбонатних стијена на површини или у подземљу, настају специфични и затворени геоморфолошки облици, уз садејство поменутих агенаса и у процесу циркулације воде, почев од површине до највећих дубина растворљивих стијена. Очигледно да је појам КРШ генетски сложен и комплексан. Географско распрострањење карбонатних стијен

* Ванредни професор, Природно-математички факултет, Бања Лука. Рад је саопштен на научном скупу: Перспективе и правци развоја географске науке. 13. новембра 1997. године у Брезовици. Зборник радова са овог скупа није објављен, па се овај рад први пут објављује.

на је велико за које је везан у науци назив и појам КРШ. Оне покривају око 1/3 површине претходне Југославије и 1/5 укупног копна. То термину даје посебан значај у географији као комплексној природној и друштвеној науци и сродним дисциплинама. Замјена термина КРШ синонимима, у просторима где се они не могу наћи у топонимима, неоправдана је и представља отуђивање од властитог израза и појма чију суштину изражава. Ту чињеницу би морали уважавати аутори текстова, писци уџбеника, уредници и редактори уџбеника, приручника и лексикона.

Полемике о употреби најприхватљивијег термина

Прекретничко значење о употреби термина КРШ и његових синонимима имала је мултидисциплинарна расправа у ЈАЗУ 1957. године. Организована је у Загребу приликом усвајања назива за едицију "КРШ ЈУГОСЛАВИЈЕ". Она је излазила редовно од 1957-1974. године. Публикација Академије је имала за задатак да свестрано освијетли проблеме крша у заједничкој држави, која се по феноменима крша истицала у Свијету.

Употреба термина за исти појам, на бившем југословенском простору, статистички предочава Табела 1. (Њ-њемачки, СХ-српскохрватски, СЛ-словеначки, ИТ-италијански).

Таб. 1.

Удио употребљених термина у насловима објављених радова о кршу од 1666-1974. (%)

Период	Њ	СХ	СЛ	ИТ	Свега
1666-1872	80	-	20	-	100
1873-1899	67	20	7	6	100
1900-1931	73	14	10	3	100
1932-1956	26	32	38	4	100
1957-1974	34	25	40	1	100
1966-1974	41	24	33	2	100

Релативна употреба синонимима у насловима 2576 библиографских јединица показује доминацију термина КАРСТ до 1931. године, којим се Ј. Цвијић служио најчешће под утицајем бечке школе (8).

Након објављивања његове дисертације (1893) термин је прихваћен као интернационални. Послије Цвијићеве смрти веома се нагло смањује употреба термина КАРСТ у науци и изведеница од њега у корист аутохтоних назива. Динарски крш је био и остао прототип за изучавање крша у Свијету.

Поменутом расправом у ЈАЗУ (1957) и усвајањем наслова публикације "КРШ ЈУГОСЛАВИЈЕ" изгледало је да ће све дилеме бити разријешене око предности аутохтоних назива. Међутим, то је био само привид и повод за полемику и терминолошко надметање. Термин КРШ је у ЈАЗУ имао највише присталица и најјачу аргументацију, КРАС неколико, док КАРСТ није имао ни једног гласа (КРШ ЈУГОСЛАВИЈЕ 2, стр. 223). Послије ове

заједничке и мултидисциплинарне расправе дискусија се пренијела на републичке нивое и на усвајање националних термина. У тој расправи је предњачио Савез географских друштава Југославије. Она се повремено јављала све до 1974. године. На иницијативу представника Словеније формирана је заједничка Комисија за кршку терминологију народа Југославије (чланови: др Иван Гамс, Љубљана, академик Јосип Роглић, Загреб, проф. др Душан Манаковић, Скопље, доц. др Душан Гавриловић, Београд и доц. др Ибрахим Бушатлија, Сарајево).

Прво су Словенци припремили своју националну терминологију на мултидисциплинарном нивоу и објавили 1963. године под насловом "КРАШКА ТЕРМИНОЛОГИЈА" (4). Након десетак година објавили су Хрвати своју (5) Срби су прихватили основни термин КРАС и изведенице од њега из словеначке терминологије (6). Тиме су се одрекли раније најчешће употребљаваних термина на свом подручју. Македонци су задржали термин КАРСТ као интернационални. Овом приликом напомињемо да је неоснована тврђња М. и Б. Гушић, објављена 1960. године, "да ријеч КРШ никадје на данашњем животном простору није досегла ступањ имена једне регије, никадје дакле није од свог првобитног значења једне појединости стекла сумарни садржај од још неколико појединости значајно сродних ближих свом првобитном значењу. Она није дакле постала апелативна, а ни топоним ширег значења" (3,13). Цитирану тврђњу демантује рад академика М. Лутовца, објављен 1939. године, под насловом "Привредногеографске одлике КАТУНСКОГ КРША". Аутор овог рада је установио у регији КАТУНСКОГ КРША (1969) да његови становници користе најмање 132 термина КРШ или КРШИ, у саставу топонима, за именовање и означавање локалних мјеста у катастру коришћених површина (7,14). Међу њима се налази и топоним Орлов КРШ, омиљено излетиште, позорница под ведрим небом и видиковач становника Цетињског краја. Сматрамо да је непримјерена, туђа и дидактички неоправдана замјена властитог народног термина, овог и других, туђицама - синонимима, који се намеђу преко употребљаваних уџбеника, приручника и лексикона. Кад би којим случајем могли консултовати Ј. Цвијића, великане наше и свјетске науке, у садашњим условима, послије свега што нам се десило на плану међусобног отуђивања, ујверени смо да би се и он с нама сложио. Уосталом, он се и за живота у својим дјелима о томе изјаснио. Вјероватно суочен честом употребом термина КРШ у Области Црне Горе и Херцеговине, Цвијић каже "да је то неразмрсиви КРШ (1,433). Слично је поступио и у свом првом објављеном раду, прије одласка на студије у Беч ("Прилог географској терминологији нашој", Просвјетни гласник, јануар-децембар, 1887/88).

Прекретница у употреби термина КРШ

Хрвати су први на свом дијелу језичког српскохрватског подручја, објављивањем "Географије Хрватске" у 6 томова (1974/75) доследно примijенили термин КРШ и унијели га у своју националну терминологију (1974). На простору Србије, најприје је елиминисан термин КРШ из назива Институт за испитивање КРША "Јован Цвијић", који је под тим именом радио у Београду од 1939. до 1958. године. Прекретничко значење у

потискивању термина КРШ имала је усвојена "СРПСКА КРАШКА ТЕРМИНОЛОГИЈА (1974)". Она је прихватила словеначки термин КРАС и основне изведенице од њега. Истовремено је направљен уступак Хрватима, без довољно аргумента. Протеривање термина КРШ дошло је до изражaja и у водећем уџбенику из геоморфологије у Југославији од Д. Петровића (1977), основношколским и средњошколским уџбеницима и приручницима објављеним у Београду и Сарајеву и географским лексиконима (Енциклопедијски лексикон - Мозаик знања, Географија, Том 18, 1969. и Енциклопедијски лексион Југославије, 1988). Уместо да се прихвate аргументи ЈАЗУ из 1957. године о оправданости примјене термина КРШ, бар на српскохрватском језичком простору, где тај термин у народу највише живи дошло је до његовог потискивања из српског дијела тог простора. Занемарена је чињеница да је тамо типично и екстремно изражен КРШ, лексички и појмовно. Називи КРАС и КАРСТ у народу тамо ништа не значе.

Запазили смо да термин КРШ недостаје и у Рјечнику уз правопис српског језика (Матица српска, ијскавско издање, Нови Сад, 1993). Међутим, само на простору Србије идентификовали смо, на топографској карти 1:500000, 5 топонима у чији састав улазе термини КРШ (Бели крш, Голи крш, Мали крш, Велики крш, Кршевица), а ни један са називима КРАС или КАРСТ или изведеницама од њих. Овом приликом не намјеравамо документовати колико би сличних топонима могли пронаћи на топографским картама крупнијег размјера или у катастарским књигама. То ћемо оставити за неку другу прилику.

Закључак

Није спорно у географији и сродним наукама да термини: КРШ, КРАС и КАРСТ представљају синониме. Неоправдано је нормативно елиминисање и отуђивање термина КРШ и основних изведеница од њега, тамо где они живе у топонимима и народном говору, као што је то случај на српском језичком и етничком простору. Они тамо оптимално изражавају суштину комплексних појмовних садржаја. Израда Именика топографских назива, који у свој састав укључују термин КРШ и изведенице од њега, који у свој састав укључују термин КРШ и изведенице од њега, био би вишеструко користан рад, јер би помогао да се на принципијелан начин превазиђу нелогичности и интердисциплинарне неусклађености у науци и настави.

THE USE OF THE TERM “KRŠ“ IN SCIENCE AND TEACHING

SUMMARY

This is no controversial matter in Geografi and related sciences the terms KRŠ, KRAS, KARST in the science and teaching synonymous terms are. Normative pushing out and alienating of the term “KRŠ“ and its basic related word in the toponyms and folk speech in serbian language and ethnic areas is not justified.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ј. Цвијић (1926): ГЕОМОРФОЛОГИЈА II, Држ. штам. Краљ. Срба, Хрвата и Словенаца, Београд, стр. 506 п.
2. П. Рогић (1957): КРАС (КРАШ)-КРШ-КАРСТ, Језик 4, Загреб, стр. 97-103.
3. М. и Б. Гушић (1960): КРАС или КРШ, Крш Југославије 2, Загреб, стр. 5-20.
4. И. Гамс (1963): КРАШКА ТЕРМИНОЛОГИЈА, Географски весник XXX IV, Љубљана, стр. 115-122.
5. Ј. Роглић (1974): ПРИЛОГ ХРВАТСКОЈ КРШКОЈ ТЕРМИНОЛОГИЈИ, Крш Југославије, 9/1, ЈАЗУ, Загреб, стр. 1-72.
6. Д. Гавриловић (1974): СРПСКА КРШКА ТЕРМИНОЛОГИЈА, Савез географских институција Југославије, Београд, стр. 1-73.
7. Б. Кривокапић (1975): КАТУНСКИ КРШ, Обод, Цетиње, стр. 1-182.
8. М. Херак (1976): КРШ ЈУГОСЛАВИЈЕ (1666-1974), 9/3, ЈАЗУ, Загреб, стр. 81-225.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 1999.
YEAR 1999.

Свеска 4
Volume 4

Момир Савановић*

БОСНА КАО ГЕОГРАФСКИ ПОЈАМ И
ИСТОРИЈСКА КАТЕГОРИЈА

Увод

Распад авнојске Југославије као и грађански рат који је вођен на неким њеним дијеловима утицали су да ово подручје дође у центар интересовања свјетске јавности о коме се много пише и говори. Нарочито много је писано, а и данас се много пише и говори о једном дијелу бивше Југославије, то је подручје бивше Југословенске републике Босне и Херцеговине. Разлог због којег ово подручје изазива тако велику пажњу лежи како је већ речено у чињеници да се овдје водио дугогодишњи грађански рат. Међутим, нарочиту пажњу привлаче узроци рата који многи виде у сложеној етничкој и религијској структури овог подручја, затим у страним утицајима током историјског развоја овог подручја, као и савременим страним утицајима. Због свега овога као што је већ речено о овом подручју је много писано како код нас тако и у свијету. Такође је организовано много конференција, скупова, расправа итд. на којима су веома често изношењем искривљених ставова и произвољним тумачењем историје настоји приодати оно што он не посједује тј. настоји му се дати државно правни значај. Због тога је неопходно разјаснити када се овај појам појавио, шта је обухватао и шта представљао када се појавио, а шта у каснијим историјским периодима и данас јер се мијењао током историје.

Појава појма Босне - Босна као географски појам

У историјским документима појам Босне први пут се јавља средином X вијека у спису цара Константина Порфирогенита под називом "De administratio de imperio" односно "Како се управља царством". У коме он наводи да је Босна једна од области у Србији (1.39). Међутим, само име Босна појавила се много раније мада се из историјских извора не може закључити када. Претпоставља се да се појавило тек са досељавањем Словена јер прије тога у римском периоду читава ова област као и неке сусједне била је у саставу римске провинције Далмације. Дакле, име Босна појавило се тек послиje досељавања Словена које је почело крајем VI и почетком VII вијека, тачније 602. год. када је збачен цар Маврикије од стране побуњеног војско-

* Студент IV године географије на Природно-математичком факултету Бања Лука.

вође Фоке који је да би се дочепао власти повукао војску са римских лимеса у Цариград. Недостатак овог одбрамбеног система омогућило је Словенима и Аварима да преполове Балкан, продру у римску Далмацију и изврше велика пустошења. У то вријеме уништени су готово сви градови у унутрашњости, а њихово становништво или страдало или побјегло у приморске градове и на острва или се склонило у планине и временом ће се асимиловати са Словенима (Власи). У овом првом таласу колонизације Словени су били измјешани са Аварима и трпјели су њихову Врховну власт. Тај однос се измијенио када су у новом таласу насељавања за време цара Ираклија (610-640) на подручје Балканског полуострва стижу слободна Словенска племена Срба и Хрвата - што представља један од најзначајнијих догађаја у словенском насељавању Балканског полуострва јер ће подручје насељено Србима и Хрватима представљати колијевку свих политичких творевина изнеклих на средишњем дијелу Балканског полуострва. Још у X вијеку биле су јасне границе територија на којима је превладавало Српско односно Хрватско племенско име. Територије Хрвата лежале су између Цетине и Истре, а Срба између Цетине на западу и Бугарске и Византије на истоку тј. источна граница ишла је од града Рокса до Скадарског језера и Бојане (1,30). На овој територији коју су населили Срби појавиће се и име Босна. Ово потврђују и историјски извори. Тако Ајнхард биограф Карла Великог у свом спису наводи да се хрватски владар Људевит Посавски пошто је био присиљен да се повуче из свог утврђења Сиска склонио код Срба за које Ајнхард каже да држе велики дио Далмације (1,39). Мада Ајнхард не помиње име Босне из топографских података може се закључити да је то било на подручју Босне коју држе Срби. Први који ће поменути име Босна је учени цар Константин Порфирогенит који на територију што су га населили Срби разликује "крштену Србију" тј. Србију у ужем смислу те земље Неретвљана, Захумљана, Травуљана, Дукљана и Коновљана са посебним властодршцима које назива арханатима. Тим земљама он посвећује посебне главе свога списка, док Босну помиње само на kraју главе о Србији где доноси попис насељених градова. Послије шест градова у "крштеној Србији" међу којима и Салинес (касније Тузла) наводи Босну са два града Катера и Десник (1,39). Ово показује да Босна кад се први пут помиње представља само географски појам а не неку политичку односно историјску категорију. Ово нам потврђује и један службени византијски спис о страним владарима са којима Византијско царство саобраћа у коме се помињу арханати Неретвљана, Захумљана, Травуљана чак и Конављана, док о евентуалном арханату Босне нема ни трага јер је Босна у то вријеме само област у оквиру Србије кнеза Чaslava (1,40). Сличне податке даје и византијски писац Јован Кинам и Поп Дукљанин који је у својим списима наводе да се сва Србија дијели ријеком Дрином на Рашку и Босну (1,40). Ови списи нам показују не само да је Босна у ово вријеме била само географски појам у оквиру Србије него показују и границе Босне. Тако нам већ поменути спис Константина Порфирогенита казује да град Соли (Тузла) са његовом околином није био у саставу Босне. Са сигурношћу се само зна за долину истоимене ријеке може тврдити да је улазила у састав Босне, али је проблематично дали је већ у ово рано доба у састав Босне улазила и територија између долине ријеке Босне и Дрине,

као и територије на западу између долине ријеке Босне и границе према Хрватској. Међутим, до друге половине XII вијека Босна ће досећи овај опсег што свједоче и поменути списи. Као што је већ речено у овом периоду Босна је само географски појам у оквиру Србије кнеза Часлава. Након погибије кнеза Часлава у борби са Мађарима власт у његовој земљи приграбили су великаши и обласни господари. Тада почиње и осамостаљивање Босне на чијем се челу налазио бан за разлику од великих жупанија у Србији (1,40). Узроке појаве ове титуле у Босни, а која се јавља и код Хрвата треба тражити у чињеници да су западне дијелове Србије тј. Босну поред Словена населили и Авари чији су се остаци задржали међу Словенима па и титула бана која потиче од Аварске титуле бајана (1,40). Ово осамостаљење Босне након смрти кнеза Часлава кратко је трајало јер је Босна била освојена од Хрватске, а затим се смјењују власти Византије, Самуилове државе и Дукље. Иако је Босна у овој вријеме пала под страну власт ипак је успјела да сачува унутрашњу самосталност под влашћу домаћег бана. Тиме почиње осамостаљивање Босне и њен развој ка самосталној држави који ће почети тек у XII вијеку. На тај начин Босна поред географског појма постаје и историјска категорија.

Прерастање Босне од географског појма у историјску категорију у средњем вијеку

Иако се Босна као што је већ речено раније издвојила из састава Србије кнеза Часлава њено осамостаљивање ће снажније почети тек у XII вијеку јер је убрзо по издвајању из Србије пала под власт других држава. Снажнији развој и осамостаљивање почеће тек у вријеме Кулина-бана (1180-?) који ће први стећи већу унутрашњу самосталност иако ће и он признавати страну врховну власт. Након његове смрти Босна ће поново пасти под страну власт и наступиће један краћи период након кога ће бити поново успостављена власт. Први бан који се помиње послије Кулина је бан Матеј Нинослав (1233-1249). У овој вријеме границе Босанске бановине поклапају са границама ранијег географског појма. То је подручје између Борове планине на западу и ријеке Дрине на истоку односно подручје око долине Лашве и Босне и подручје између долина Босне и Дрине. Након Нинослава наставља се осамостаљивање Босне и њено ширење на сусједна подручја. Највећа територијална ширења Босна ће доживјети за време владавине бана Стјепана II Котроманића и Твртка I Котроманића прво бана, а касније краља. За вријеме своје владавине бан Стјепан II Котроманић (1314-1353) прошириће Босну на Доње крајеве тј. Босни ће припасти подручје уз ријеку Врбас до данашње Бања Луке, затим ће освојити Завршје тј. подручје које чине крашка поља: Ливањско, Дувањско и Гламочко. На овај начин западна граница његове државе ће ићи линијом од Цетине до горњих токова Сане, затим према Врбасу и Сави. Он ће такође Босни припојити Хум тј. велики дио данашње Херцеговине. У његовој вријеме Босна ће изаћи на море тј. добиће дио обале од ушћа Неретве до Дубровника. Још већа ширења Босна ће доживјети за вријеме његовог наследника Твртка I Котроманића (1353-1391) који ће проширити Босну како на истоку освајањем Подриња и Полимља те Гацког поља, Травуније (подручје око

данашњег Требиња) и Боке Которске, тако и на западу освајањем великог дијела Далмације, па ће у састав његове државе ући подручје око Книна са самим градом, те читава морска обала од Биограда до Дубровника са острвима Хваром, Брачом и Корчулом. У Твртково вријеме Босна ће се потпуно осамосталити и постати независна држава, а освајање Милешеве крунидбеног мјеста српских владара као и сродничке везе са Немањићима омогућиће му да се крунише за краља Србије и Босне. Мада неће имати готово никакве власти над Србијом то ће бити значајно јер ће Босна добити независност и наставиће да се развија као краљевина. (1,131). Иако је на овај начин Босна у средњем вијеку постала самостална држава и историјска категорија то ипак неће имати значај као напр. у Србији јер се неће развити свијест о припадности Босанском народу. На ово ће утицати више фактора. У првом реду чињеница да је Босна настала цијепањем Србије кнеза Часлава па се становништво сматрало Србима. О овоме говоре и неки историјски документи. Тако у једној повељи коју је издао босански бан Матеј Нинослав говори се "да се становништво у Босни као Срби супротстављају Дубровчанима које он назива Власима" (1,350). За вријеме Твртка Босна је била вјештачка држава састављена од посебних административно-територијалних цјелина. Због овога одмах након Тврткове смрти доћи ће до снажног јачања обласних господара. Временом ће се издвојити три феудалне породице које ће под своју власт ставити остале феудалце. Те три породице су Павловићи на подручју источне Босне, Хрватинићи у западној Босни и Косаче на подручју данашње Херцеговине. Ове три породице ће стећи такву моћ да ће једно вријеме смјењивати и постављати краљеве које ће бити праве марионете у њиховим рукама, а на својим подручјима ће имати готово неограничену власт. Све ово довешће до регионализма јер је Тврткова држава створена вјештачким спајањем већ постојећих цјелина, а ова власт обласних господара појачаће ове регионализме. То ће нарочито бити значајно за област Хума где ће се изнад осталих обласних господара издићи породица Косача. Међу Косачама је нарочито значајан Стјепан Вукчић који ће ратом своју област проширити на сусједна подручја па ће његова област обухватити подручја: "од Неретве на западу укључујући и знатне територије западно од ње, па до Боко-которског залива на југоистоку укључујући регију брда и површи данашње западне Црне Горе са Никшићем (Оногаштом) па и нека подручја данашње Рашке области напр. Пријепоље" (8,1). Да би се издвојио од осталих војвода Босанских он ће узети европску титулу херцега и скоро потпуно осамосталити од краља. Због тога ће његова област наставити да егзистира близу 20. година након пада Босне. У турско вријеме ова област ће егзистирати одвојено од Босне као сандак затим пашалук, поново сандак и у разним другим облицима политичко територијалне организације све до данас у оквиру држава чија се власт мијењала на овом подручју. И поред свих смјена царевина и држава на овом подручју задржаће се њено име Херцеговина (херцегова земља) мада ће јој се величина територије мијењати у разним периодима. Сличан процес се неће одиграти у сусједним областима јер оне нису биле цјелине, а и моћ обласних господара биће брзо скршена. Нарочито брзо биће скршена моћ Хрватинића смрћу војводе Хрвоја без наследника, а касније и моћ Павловића убиством Петра Павловића јер његови наследници неће бити

енергични као он или Херцег Стјепан. Осим тога ова подручја ће убрзо пасти под турску власт и од њих ће бити формиран један босански санџак па ће ови процеси феудалних локализама и регионализама бити заустављени. На тај начин умјесто више различитих територијалних цјелина у турском периоду формираће се само двије Босна и Херцеговина.

Босна у периоду турске власти 1463-1878

Период турске власти је значајан јер ће бити прекинут развој Босне као самосталне државе па ће она у овом периоду постати само административна цјелина у оквиру Турског царства. Међутим ни као административна област она неће изгубити свој значај због положаја и одређених историјских процеса који ће се у овом периоду одвијати. Због тога она се неће нестати у оквиру Турског царства него ће и даље остати значајна историјска категорија. Један од најзначајнијих процеса који ће се одвијати у овом периоду је процес снажне исламизације која ће довести до нових подјела у српском народу и имати далекосежне посљедице на даљи историјски развој овог подручја. Турски период је значајан и по томе што ће се у овом периоду формирати границе оног што данас зовемо Босном. Овај процес ће се одвијати на слједећи начин. Одмах по освајању Босне 1463. године, Турци ће основати Босански санџак, а касније освајањем Херцеговине 1479. године и Херцеговачки. На овај начин усталите се подјела на Босну и Херцеговину настала у ранијем периоду за вријеме владавине Херцег Стјепана и одржати до најновијих времена. Оба ова санџака у прво вријеме биће у саставу Скопског пашалука. Каснија турска освајања омогућиће да се територијалним промјенама на постојећим санџацима и од освојених територија формира 8 нових санџака који ће ући у састав новооснованог Босанског пашалука а то су: Босански, Херцеговачки, Бихаћки, Зворнички, Клишки (Далматински), Крчки (Лички), Пожешки и Цернички (Пакрачки) санџак (6,27). На овај начин име Босна ће се проширити на она подручја која никада раније нису била у саставу Босне као нпр. Славонија. Међутим, то неће имати неки велики значај јер ће ратовима у 17. и 18. вијеку између Турске са једне стране и Аустрије и Млетачке републике турска власт бити скршена у Славонији, Лици и Далмацији, а пошто ће се са њом повући и исламизирано становништво код становништва ових области Славоније, Далмације и Лике и поред припадности Босанском пашалуку одређено вријеме никада касније неће се јавити свијест о припадности Босни. Поред прогона Турака овим ратовима формираће се нова сјеверна, сјеверозападна и југозападна граница Босанског пашалука која ће се са мањим измјенама задржати све до Берлинског конгреса. На сјеверу ова граница ће ићи Савом на западу Уном и на југозападу Динаром. На истоку граница ће се формирати у 19. вијеку I и II српским устанком и развојем српских држава Србије и Црне Горе када ће се граница између Босанског пашалука и Србије усталити највећим дијелом на ријеци Дрини, а предјелу Рашке области након 1878. када новопазарски санџак након Аустро-Угарске окупације буде издвојен из Босанског пашалука и припојен Косовском. Ове вјештачке границе како источне, тако и западне које раздвајају један српски народ имаје огроман утицај на историјски развој јер ће их прихватити Аустро-Угарска, а кому-

нистима у ХХ вијеку послужиће као основа за одређивање граница социјалистичке републике Босне и Херцеговине и за цијепање етничког простора српског народа. Даље треба истаћи да се ни у овом турском периоду границе босанског пашалука као историјске категорије и географског појма Босне не поклапају јер пашалук је обухватао и Херцеговину, а у турском периоду издвојила се и регија Крајина тако да се назив Босна односи углавном на централни сјевероисточни дио пашалука. На овај начин географски појам Босне у овом периоду разликује се од оног у средњовековном периоду јер се у средњем вијеку назив Босна углавном односи на централни дио, а у турском периоду овај назив се проширио и на средњовековне жупе Усору и Соли.

Босна у периоду Аустро-Угарске власти 1878-1918

Иако ће се границе из турског доба задржати и у доба Аустро-Угарске јер је Аустро-Угарска у првом периоду извршила само окупацију правдајући је само жељом да заведе ред због тога ни затечене границе није дирала, а послиje окупације турски пашалук постао је аустроугарска покрајина. Па иако је овај период кратко трајао, иако је преузето затечено стање овај период је изузетно значајан јер ће се у овом периоду настојати развити покрајинска свијест, осјећај покрајинске посебности, чак и босанске народности, односно од Босне створити оно што она није била никада. Ово ће имати далекосежне посљедице на историјски развој овог подручја, а те посљедице осјећају се и данас. Носилац оваквих идеја био је аустроугарски управитељ у Босни Бењамин Калај чија је власт трајала од 1882. до 1903. године. Он је одмах по доласку у Босну схватио да су у њој развијени национални покрети који траже уједињење са сусједним државама. Срби траже уједињење са Србијом, муслимани повратак Турске, а Хрвати уједињење са Хрватском у оквиру Аустро-Угарске. Даље, увидио је да је за интересе Аустро-Угарске најбоље одржавање равнотеже међу овим покретима јер имају супротне циљеве и не би било добро да превлада један од њих, нарочито не српски јер је најјачи и по интересе Аустро-Угарске најопаснији (4,70). Да би очувао постојећу равнотежу и спречио да ови национални покрети, а посебно српски, остваре своје циљеве, Калај односно аустроугарски режим је поред разних административних забрана пре-дuzeo и друге мјере које би омогућиле да се ови национални покрети контролишу и преусмјере у другом правцу. Све ове мјере којима је био циљ да преусмјере националне покрете и тако спријече остваривање њихових циљева сводили су се на то да се код становништва развије свијест о покрајинској посебности и припадности једној босанској тачније бошњачкој нацији. Тако је лансирана теза да су сви становници Босне Бошњаци православне, мусиманске и католичке вјериоисповјести, а све са циљем да се национални покрети преусмјере у другом правцу. За ово Калај је добио снажну подршку аустроугарске интелигенције. Ово најбоље илуструје чињеница да је прије 1878. године било тешко пронаћи познатијег њемачког, аустријског или мађарског историчара који није тврдио да су Босна и Херцеговина српске земље. Обрнуто послиje Берлинског конгреса постало је тешко пронаћи њемачког, аустријског или мађарског

историчара који би тврдио да су Босна и Херцеговина српске земље. Односно сви су почели да заступају тезу о постојању бошњачког народа као темеља државности Босне (2,452). Овакве идеје и поред снажне подршке и пропаганде нису биле прихваћене од највећег дијела становништва. Нарочито нису биле прихваћене код оног становништва код кога је постојала јака национална свијест као нпр. код Срба. О овоме свједоче бројни изводи из тог времена. Тако нпр. Јован Цвијић који је у овом периоду вршио истраживања по Босни и Херцеговини наводи да је код читавог српског народа постојала јака национална свијест. Тако он каже да у ма ком подручју да је боравио примјетио је да и неписмени људи много знају о српској историји, о Косову, о томе која подручја је захватало српско царство итд. док код неких других народа уопште није постојала национална свијест чак нису знали ни којој нацији припадају (7,367). Такође ова идеологија није била прихваћена ни код католичког становништва, иако код њега није постојала јака национална свијест јер је велики дио тог становништва био српског порјекта претходно поунијаћен, а затим покатоличен. Због тога је код њега постојао само јак осјећај припадности католичкој цркви чије је свештенство било снажно прохрватски оријентисано и није му било тешко да га снажном пропагандом кроатизује. Због свега овог бошњаштво није било прихваћено ни код Срба ни Хрвата. Тако је идеја интегралног и интерконфесионалног бошњаштва пропала јер га је прихватио само дио муслимана тачније мусиманска интелигенција на челу са Мухамедом Капетановићем који је 1891. године покренуо лист Бошњак (4,71). Ова мусиманска интелигенција је прихватила ову Калајеву идеју о босанској нацији јер су схватили за разлику од засталог мусимanskог свештенства кога они називају ахмеидијашима да се босански мусимани не могу изједначити са Турцима. Такође им је било јасно да то што су посебна вјерска заједница не значи и да су нација. Због тога они настоје да докажу да су босански мусимани углавном богумилског порјекта. Даље тврде да је словенско становништво које се доселило на Балкан створило државе Србију, Босну и Хрватску у којима су се временом појавиле разлике у вјери у Србији је православље, у Хрватској католицизам и у Босни јеретичко богумилство. Ове вјерске разлике тврде они утицаје да се појаве и значајније народносне разлике па ће се у Босни захваљујући богумилству, а касније исламу формирати и очувати посебан бошњачки народ (4,67). Основни циљ ових произвољних и искривљених тумачења историје био је да се формира једна вјештачка нација која би одвојила мусиманско становништво од Срба изазвала подјеле и спријечи уједињење Босне и Херцеговине са Србијом. Због тога је ова група имала снажну подршку аустроугарског режима а за Капетановића В. Ђоровић каже да је био Калајев миљеник (3,60). И поред свега ове идеје неће бити прихваћене чак ни код већине мусиманско становништва јер је код њега углавном био само развијен осјећај припадности мусиманској вјери и близкости са Турцима па се и већина сматрала Турцима. Иако није била шире прихваћена у своје vrijeme ова идеја стварања босанске нације и духа бошњаштва са неким другим тачкама као што су продубљивање јаза између православних Срба и мусимана, форсирено приближавање мусимана и католика, потискивање Срба под видом борбе против великосрпске опасности, подршка хрватској идеји о пројекту

похваћења Босне. Све ово било је основа аустроугарске политике према Босни (2,6). Оваква политика Аустро-Угарске и овакве идеје имаће далекосежне негативне последице и огроман утицај на каснији историјски развој Босне и Херцеговине у обе Југославије послужиће као једно од средстава за рушење обе Југославије.

Босна у оквиру Југославије

Претходно анализиране идеје и политика имаће огроман утицај на живот обе Југославије као и на историјски развој Босне и Херцеговине у оквиру њих јер ће кључне тачке ове политике поред хрватских националиста прихватити и Коминтерна. Због тога ће они заједно радити на рушењу прве Југославије као великосрпске творевине у којој су Босна и Херцеговина само историјско географски појмови јер је читава земља била подјељена на бановине. Интересантно је да није постојала ниједна бановина са именом Босне или Херцеговине. Када Краљевина Југославија буде уништена од стране фашистичких сила и када уз њихову помоћ хрватски фашисти почну са геноцидом над српским народом који ће изазвати оружани отпор и довести до дизања устанка. Тада ће комунисти, видећи да је погодно вријеме за остваривање њихових циљева, искористити ову антифашистичку борбу српског народа и ставити се на чело устанка. Ово ће им омогућити да након пораза фашистичких сила дођу на власт и формирају другу тј СФР Југославију. У овој другој Југославији под видом борбе против великосрпског хегемонизма и рјешавања националних проблема ће бити проведене у дјелу неке од кључних идеја раније аустроугарске политike у БиХ. Као прво унутар те Југославије биће формирана федерална јединица Босна и Херцеговина са границама сличним онима из аустроугарског периода, затим исфабрикована нова нација муслумани што је јединствен случај у свијету да се једна вјерска група проглашава нацијом. Овде је искоришћена стара Калајева идеја бошњаштва само је раније компромитован термин бошњак замјењен термином муслуман. Да би се све ово остварило почело се са тенденциозним тумачењем историје затим да се појму Босне придаје значај који он нема, да се инсистира на посебности и различитости становништва Босне и Херцеговине, да се доказује да су муслумани нација итд. Ово је нарочито снажно дошло до изражавања након распада и ове друге Југославије, и током грађанског рата у Босни и Херцеговини када је оживљено старо аустроугарско бошњаштво, а за Босну и Херцеговину се настојало доказати да је то држава са својом нацијом, историјом, културом итд. Циљ свега овога било је да се докаже да у Босни и Херцеговини живе Босанци а да су Срби агресори. Због свега овога како је у предговору речено много се манипулише појмом Босне и његовим значењем.

Закључак

Из свега што је наведено види се да је Босна и географски појам и историјска категорија, али и да између ова два појма постоје значајне разлике, јер се границе Босне као географског појма и Босне као историјске категорије не поклапају. Разлог лежи у чињеници што су се границе Босне као историјске категорије мијењале и најчешће нису поклапане са границама Босне као географског појма. У Босни се никад није формирала аутентична нација и држава која би тежила да обухвати своје етничке границе, већ је Босна најчешће била провинција у склопу разних држава, које су зависно од административних потреба или историјских околности повлачили границе Босне. Због тога треба разликовати Босну као географски појам и Босну као историјску категорију. Међутим, иако је Босна историјска категорија то не значи да се она може поистовећивати у правном смислу са појмом држава, јер је она током историјског периода углавном била провинција у склопу других држава, а поред тога настала је диобом српске државе у раном средњем вијеку послије смрти кнеза Часлава те се због тога у њој није могла формирати босанска нација нити државотворна идеја иако је било покушаја како у аустроугарско доба тако и данас. Тенденциозним тумачењем историје, и чињенице да је Босна у средњем вијеку била држава, настоји се доказати да постоји босанска нација која је носилац босанских државности, што је крајње произвољно тумачење, јер да би се формирала нација потребне су језичке културне и друге особености. Због тога чињеница да је Босна у средњем вијеку била држава не значи аутоматски да постоји и босанска нација јер и Дубровачка република је била држава, чак дуже од Босне, па се у њој није формирала посебна нација.

ЛИТЕРАТУРА

1. Симо Ђирковић: Историја средњовјековне Босне
2. Зборник радова: Босна и Херцеговина од средњег вијека до нашег времена; Историјски институт САНУ; Београд 1995. год.
3. Владимира Ђоровић: Босна и Херцеговина; Београд 1925. год.
4. Мустафа Имамовић: Правни положај и унутрашњи политички развој Босне и Херцеговине од 1878. до 1914, Сарајево 1976. год.
5. Група аутора: Историја народа Југославије
6. Енциклопедија Југославије: СР Босна и Херцеговина; Југословенски лексикографски завод; Загреб 1983. год.
7. Јован Џвићић: Балканско полуострво, Београд 1966. год.
8. Рајко Гњато: Од Старе до Српске Херцеговине; Српске земље и свијет бр. 3, Бања Лука 1995. год.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 1999.
YEAR 1999.

Свеска 4
Volume 4

РАДЕ РАКИТА*

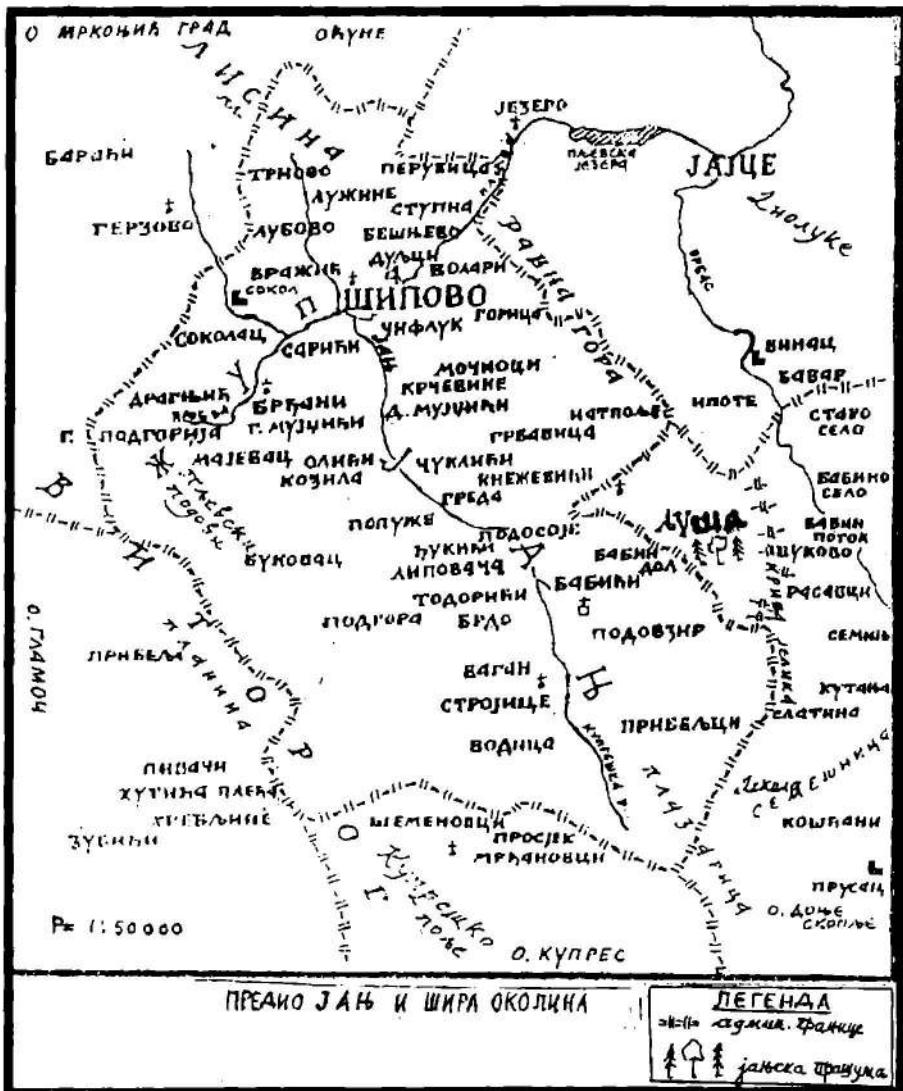
ПРИРОДНИ ФЛОРИСТИЧКИ ЈАЊСКИ РАРИТЕТ
- ПРАШУМА "ЈАЊ"

Клима на нашој планети мијењала се кроз геолошке ере, а са њеним промјенама мијењао се и биљни и животињски свијет. На Земљи су регистрована четири ледена и три међуледна доба. Према тврђама неких научника ми се сада налазимо у једном међуледеном добу. Трагови биљака и животиња из ранијих периода земљине прошлости сачувани су у фосилима, а негде још постоје као ендеми. Једна од четири ендемичне биљне заједнице у Европи, јесте и прашумски резерват "Јањ", у истоименој предионој цјелини, која се налази у тзв. "краишком цепу", на крајњем западу Републике Српске. Дакле, у Европи постоје четири прашумска резервата, од којих два у Републици Српској (Перућица и прашума "Јањ"), један у Савезној Републици Југославији, тачније у Црној Гори (Биоградска гора) и један у Пољској (Бјеловешка пушча).

Јањска прашума је, у оквиру ове четири европске прашуме, најмање позната прашума широј јавности, па чак и непозната многим ауторима и научним радницима, о чему свједочи и овај примјер. У новогодишњем додатку листа "Политике" за 1999. годину - Магазину 6, аутори Владимир Пожега и Светлана Дингарац, у свом чланку под насловом "По обронцима Бјеласице: "Биоградска гора", наводе три сачуване прашуме у Европи - прашуму националног парка "Биоградска гора", за коју кажу да "је једини резерват спонтаног развоја, природе у земљи и, поред Перућице у Босни и Бјеловешке пушће у Пољској, представља једну од посљедње три очуване прашуме у Европи". Очигледно да тим ауторима није познато да Европа има и четврту прашуму - Прашумски резерват Јањ у Републици Српској, у којој се налази и прашума **Перућица**, дакле двије прашуме, од укупно четири прашуме на европском континенту. Ово је нужно нагласити и ради развоја туризма у Српској Републици, и то како у њеном равничарском или перипанонском дијелу, тако исто и у њеном планинском дијелу. Широј јавности је скоро непозната и предиона цјелина Јањ у којој се овај прашумски резерват налази, па је нужно да и о томе, макар само у неколико реченица, упознамо ту јавност.

Предио Јањ је једна од три изразито издвојене предионе цјелине западне Босне, које имају и своје име - **Купрес, Гламоч и Јањ**; име народа који у њима живи - **Купрешани, Гламочани и Јањани**; име народне ношње -

* Др. ванредни професор Природно-математичког факултета Бања Лука.

купрешка ношња, гламочка ношња и јањска ношња или јањско одијело. Све су то основна етничка обиљежја по којима се један крај издваја у засебну предиону целину, односно - по којима се он разликује од сусједних предионих целина. Овде посебно треба нагласити да је предио Јањ насељен искључиво српским живљем (православне вјере), док су друге дјевје наведене предионе целине, све до завршетка грађанско-вјерског рата у претходној Босни и Херцеговини, иако са апсолутно већинским српским живљем, имале у свом саставу још хрватског и муслиманског живља.

Јањ је у својим природно-географским и етничким границама Дејтонским споразумом, којим се рат у Босни и Херцеговини званично окончао,

остао у саставу Републике Српске са чисто српским живљем којим је насељен, док су Купрес и Гламоч, изузев њиховог незнатног дијела, припадали тзв. Федерацији Босне и Херцеговине, па је у њима дошло, за једно кратко вријеме, до наглих националних и етничких промјена, јер је из њих домицилни српски живаљ (православне вјере) скоро сасвим ишчезао, и у њих се доселио (и још се досељава) живаљ несрпске националности из других крајева, па чак и Шиптари са простора Косова и Метохије. То је случај у српским крајинама уопште, где убрајамо и Кинску крајину, из којих је српских живаљ принудно емигрирао у новије вријеме, а у њих имигрирао несрпски живаљ. Дакле, пред нашим очима одвија се најшколскиј примјер нестајања Срба са својих вјековних огњишта, тј. наставља се онај њихов егзодус који их је прatio од њиховог досељавања на Балканско полуострво, о чему документовано у једној својој студији пише др Томислав Богавац (1,-).

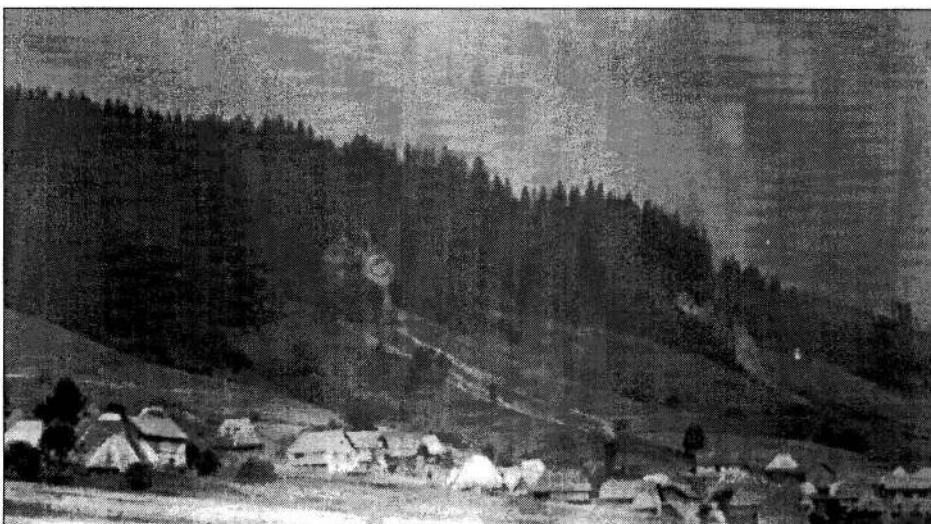
Јањ захвата скоро читав слив истоимене ријеке, десне притоке ријеке Пљеве (Пливе), која на свом ушћу у Врбас у Јајцу, прави величанствени "Пливин" водопад (2,1). Административно средиште ове предионе цјелине је Шипово, које се развило управо око ушћа ријеке Јањ у ријеку Пљеву делтастим ушћем.

Шуме и планински сувати - са чистим ваздухом и још незагађеном природом, представљају највеће природно богатство све три поменуте брдско-планинске предионе цјелине, од којих се посебно истиче Јањ. У Јају не постоји ниједно варошко, а камоли градско насеље, нити је подигнут било какав индустријски објекат, па му је природа, такорећи, остала интактна и чиста, чиме се не може похвалити било који предио не само у Републици Српској и бившој Босни и Херцеговини већ и шире. Јањ је са свих страна окружен шумовитим планинских појасом, који га природно одваја од двије друге предионе цјелине - Купреса и Гламоча. Према широј биљно-географској класификацији, сав тај простор западне Босне припада средњоевропској биљно-географској области (3, 50). Планински шумски покров Јања сачињавају црногоричне шуме, у којима доминира смрча ("смрчевина"), за чије стабло народ овог краја употребљава назив "марика" (што би се могло довести у везу са Панчићевом омориком!); у незнатном броју су заступљена стабла јеле и бора, посебно у југозападном шумском појасу ове предионе цјелине. Бјелогорично дрвеће, које је помијешано са црногорицом, из које се, гледајући извана, непримјећује, сачињавају буква, дивља трешња, дивља крушка, дивакиња, калина, граб, јавор, јасен, лијеска, пасја лијеска итд. Пропланци овог шумовитог планинског појаса, по кому се посебно истиче **Виторог** (народни назив а не Виторог, како стоји у географским мапама!), располажу богатим паšњацима и ливадама.

Четинарске шуме, све до завршетка Другог свјетског рата, представљале су основну сировину за изградњу кућа и других зграда брвнара, као и основни огрјевни извор становника предионе цјелине Јањ.

Јањска прашума. Као што је на почетку овог рада наглашено, унутар шумског појаса који оквирује предиону цјелину Јањ, сачуван је један, за европски континент изузетно риједак флористички феномен - остатак терцијерне прашуме, којег смо овдје и насловили "Природни флористички јањски раритет - прашума "Јањ". Мада је ова прашума давно откријена,

она је све до данас остала скоро непозната широј јавности и још не валоризована, као што је то случај и са самом предионом целином Јањ.

Сл. 1. Село Љуша, иза којег се налази "јањска прашума", у предиону ћелини Јањ, јужно од Јајца (фото: Р. Ракита)

Јањска прашума се налази у југосисточном дијелу шумског појаса који опасује овај предио, на површини од око 315 ха (4, 251-256). Дубоко је увучена у овај шумски комплекс, па је приступ до ње доста отежан. Најкраћи правац од Шипова до ове прашуме води поред **глоговачког манастира** и села Бабиног Дола, уз поток Бабин До-Љушанска Рјечица, куд је просјечен пут за камионе, којим се транспортује дрво из тог шумског појаса за Шипово, а кад се већ уђе у шуму у којој се дрво експлоатише, возилом се даље не може иći, већ пјешке, кроз густу шуму уз стрм, готово окомит нагиб терена, око 45 минута појачаног хода. Ово је један од главних узрока зашто још нема организоване посјете овом прашумском резервату и зашто није дошло до његове валоризације.

Читав резерват од 315 ха није Законом обухваћен кад је ријеч о заштити природе. Узето је само његово језгро од 57,2 ха, па је то Законом о заштити природе из 1954. године стављено под заштиту државе, што би по нашем мишљењу требало проширити на читав комплекс. Простор који се налази под заштитом државе, смјештен је између коте 1535 (јужно од Тисове косе) на југу и коте 1411 (југозападно од Перизовца) на сјеверу, те Велике и Мале Увале на западу и Столовца (к.1479) на истоку. Прашумски резерват "Јањ" има 800 м³ дрвне масе на 1 ха (док је просјек наших шума 250 м³ дрвне масе на 1ха! (5, 255)). У језгру ове прашуме, око Дубоког Потока, основну биљну заједницу сачињавају буква и јела на доломитној подлози. У средишњем дијелу тог језгра као крпе издвајају се: **заједница горског јавора, бријеста и јасена** на потезу југ-сјевер; **заједница бора** на кречњачком доломиту западно од Мале Увале; **заједница прашумске смрче** у средини

језгра, сјеверно од Тисове косе и **заједница смрче** (најраспрострањенијег четинарског дрвећа у јањским четинарским шумама) на гребену између коте 1535 и Пожара (к.1405) југоисточно од Столовца.

Сл. 2. Дио "јањске прашуме" на истоку предионе цјелине Јањ, јужно од Јајца (фото: Р. Ракита)

Нешто даље од овог прашумског језгра је и чувено одмаралиште бившег предсједника СФР Југославије Јосипа Броза Тита - Копривница, недалеко од Бугојна, а у близини Купрешких врата, што само по себи говори, у каквом природном амбијенту се налази и јањска прашума.

* * *

Јањску прашуму - тај природни раритет не само код нас већ и у Европи, треба што прије учинити приступачном љубитељима природних знаменистости и широј јавности уопште. Прво треба изградити добар пут, како би се до ње, или макар што ближе њој, могло доћи моторизованим превозним средствима, а кроз саму шуму означити маркацију, посебно на оном дијелу пута, који буде намијењен за пјешаке. Већ од Шипова требало би поставити путоказе помоћу стрелица и натписа који би показивали пут у правцу глговачког манастира и ове прашуме. Требало би је чешће рекламирати и преко средстава јавног информисања-телевизије, радија и дневне штампе, што не би остало без одјека. До сада, колико нам је познато, није било организованих посјета овој прашуми, као што су, напр. ђачке и студентске екскурзије, радни колективи или, пак, научни скупови, изузимајући један научни скуп који је августа 1998. године одржан у Шипову, у организацији Републичког Урбанистичког завода из Бање Луке - под називом "Љетна школа урбанизма Шипово '98". Вођа пута учесника тог скупа у ову прашуму био је аутор ових редова, који је на свом факултету (Природно-математички факултет у Бањој Луци) предложио да се ова прашума уврсти

међу објекте за извођење теренске наставе студената географије и туризмологије (вјероватно и биологије) што је и прихваћено. Циљ овог рада је управо - рекламирање јањске прашуме.

БИЉЕШКЕ

1. Види: Томислав Богавац - **Нестајање Срба**, "Просвета" Ниш 1994.
2. Види: Раде Ракита - **Пљевска језера**, сепарат из Гласника Српског географског друштва, св. LXV/2, Београд 1985. где је дато објашњење да се ова ријека у народу који живи у њеном сливу искључиво зове Пљева, а не "Плива", како је погрешно крсте средства јавног информисања и савремена администрација, а под њиховим утицајем и градско становништво, посебно оно римокатоличке и исламске вјериоповијести.
3. Б. Ж. Милојевић - **Наши предели**, св. 8, Мала библиотека Српског географског друштва, Београд 1949., такође истиче, да је шире подручје западног дијела Босне веома богато шумом.
4. Б. Фабијанић - М. Сердаревић - "Друштвено-економска оправданост заштите шумског резервата "Јањ" као строгог природног резервата", Наше ствари, XVI - XVII, Сарајево 1984, одредили су грубе границе ове прашуме.
5. Ибидем.

Summary

Раде Ракита

ПРИРОДНИ ФЛОРИСТИЧКИ ЈАЊСКИ РАРИТЕТ - ПРАШУМА "ЈАЊ"

У овом раду се говори о једном ријетком флористичком феномену у европским релацијама - **јањској прашуми** у западној Босни (у Републици Српској) и о предјелу Јањ, са неким својим изразитим етничким обиљежјима, не мање занимљивим са научног и туристичког становишта од саме прашуме, која га издавају у засебну предиону цјелину. У Европи постоје свега четири прашумска резервата, остаци терцијарне флоре (Бјеловешка пушча у Польској, Биоградска гора на обронцима планине Бјеласице у СР Југославији - на подручју Црне Горе и двије на подручју Републике Српске - Перућица и јањска прашума). Ова посљедња је скоро непозната широј јавности, а тиме и невалоризована. Приступ јој је отежан, а и далеко је од важнијих комуникација као и сам предио у којем се налази, где леже главни узроци што није посјећена, а тиме и валоризована. Задатак овог рада управо лежи у томе - да је презентира широј јавности и да подстакне надлежне друштвено-политичке органе да учине више напора како би била што привлачнија за све оне који воле природне ријеткости и да отворе пут ка њеној валоризацији.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 1999.
YEAR 1999.

Свеска 4
Volume 4

STEFANOVSKI MIHAJLO, STEFANOVSKI GORDANA*,
TIŠMA RATOMIR**, ŠIPKA DRAGUTIN***

ZDRAVSTVENO TURISTIČKI POTENCIJAL BANJE MLJEČANICA

UVOD

Balneološki činioци u terapijske svrhe se koriste od davnina. Grci, a naročito stari Rimljani su rado odlazili u mjesta gdje su bili izvori termomineralnih voda, gdje su pravili ljetnikovce ili čak i palate i svakodnevno koristili blagodeti balneoloških faktora radi očuvanja ili poboljšanja zdravlja.

Zna se da je Julije Cezar rado obilazio poznate banje u Francuskoj, naročito Bodoit, Vittel i koristio termalne vode u Vichy, koji je bio poznat kao "vicus calidus". Leonardo da Vinci se oporavljao vodom San Pellegrino, Mikelangelo je išao u Fiuggi, a Gete je u svoje vrijeme boravio u banji Fachingen. (1)

Banje su vremenom postale pomodarska mjesta gdje se okupljao bogat svijet, te im je zdravstveni aspekt bio sveden na minimum. Ne može se sa sigurnošću utvrditi kada su banje postale zdravstveno-turistička mjesta u kojima se organizovano koristi njihov balneološki potencijal u cilju očuvanja zdravlja i preveniranja oboljenja. (2)

Razvojem nauke i tehnike dolazi do boljih spoznaja svih mogućih prednosti balneoloških faktora banjskih centara, a takođe i do veće pristupačnosti svim društvenim slojevima, a ne samo imućnjim. Napredak balneoklimatologije rezultira da se ona uvrštava u red naučnih disciplina, koja je sada čak i korak ispred ostalih, jer se u potpunosti orijentisala na preventivan rad, a tek potom na rehabilitaciju. (3)

Razvoj turizma, obogaćujući svoju ponudu, a u želji da spoji ugodno sa korisnim, uvršta u ponudu i cijelokupni spektar medicinskih usluga, prvenstveno aplikaciju ljekovitih prirodnih faktora, ali i savremene dijagnostičko-terapijske medicinske pretrage.

2. Pojam i definisanje zdravstvenog turizma

Termin "zdravstveni turizam" se sve češće koristi, a objašnjava se kao "kompleksna djelatnost u formiraju turističkog proizvoda sa dominantnom medicinskom funkcijom u odnosu na ostale elemente". Upravo je to uključenje medicinske usluge ona karika koja bitno razdvaja zdravstveni od običnog turizma. (4)

Kako se zdravstveni turizam najviše upražnjava u banjama, pojedini autori ga poistovjećuju sa terminom "banjsko-rekreativni zdravstveni turizam". Ovaj se termin po

*Centar za fizijatriju, rehabilitaciju i zdravstveni turizam "Banja Mlječanica" - Kozarska Dubica

** Institut za fizijatriju i rehabilitaciju - Beograd

*** Ekonomski fakultet - Institut - Banja Luka

našem mišljenju može koristiti samo kao obilježje jednog od više oblika zdravstvenog turizma.

Zdravstveni turizam je viši razvojni oblik lječilišnog turizma, tj. kao funkcionalno jedinstvo privrednih i neprivrednih aktivnosti, kojim se unapređuje turistički promet i optimalno valorizuju prirodni ljekoviti faktori njihvoim širim korištenjem u terapiji, medicinskoj rehabilitaciji i medicinski vodenoj rekreaciji uz istovremeno njihovo šire korištenje u turističko rekreativne svrhe.

Ako se ova definicija zdravstvenog turizma prihvata, onda se zdravstveni turizam tretira i kao ekonomski kategorija sa tri osnovne komponente:

- zdravstvenom
- programiranom rekreacionom i
- turističkom.

Iz pomenute definicije, proizilazi da se kao učesnici u zdravstvenom turizmu ne tretiraju samo oni koji su došli u neko lječilišno mjesto, u cilju liječenja, nego i oni koji se po svojoj želji i izboru uključuju u određeni režim medicinskih programa u cilju prevencije oboljenja i očuvanja zdravlja, odnosno kondicije. Ove koristi mogu da ostvaruju kroz duži ili kraći boravak koji programiraju zajedno medicinski i turistički radnici. (5)

3. Banjsko-rekreativni-zdravstveni turizam

Banjsko-rekreativni-zdravstveni turizam je kompleksna privredna djelatnost u organizovanom korištenju termo-mineralnih voda i specifičnih klimatskih uslova u profilaksi, medicinski programiranom aktivnom odmoru, rehabilitaciji i rekreaciji.

Iz ove definicije jasno proizilazi da je za ovaj vid zdravstvenog turizma neophodno prisustvo balneklimatskog faktora (mineralna voda, peloid, klimatski faktor) na čijim se utvrđenim terapijskim svojstvima zasniva njegovo korištenje u profilaksi, rehabilitaciji i rekreaciji. Pri tome se korisnik usluga posmatra kao subjekt, a ne kao objekt zdravstvenog turizma. (2,5).

Da bi se neki lokalitet uvrstio u banjsko-rekreativni-zdravstveni turizam potrebni su sljedeći preduslovi.

- stručno uvrđene klimatske, odnosno bioklimatske karakteristike određenog lokaliteta,
- materijalni, organizacioni i kadrovski uslovi za korištenje klimatskih činilaca u terapiji, rehabilitaciji i profilaksi,
- određeni nivoi turističke opremljenosti mjesta i turističke receptive i
- upoznavanje stručnih medicinskih krugova i šire javnosti, kao potencijalnih korisnika sa klimatskim pogodnostima određenog lokaliteta. (2,6)

4. Geološka, balneološka i kliničko-farmakološka ispitivanja

Na desnoj obali rječice Mlječanica, u podnožju sjeverozapadnih obronaka Kozare nalaze se izvori mineralne vode banje Mlječanice. Prva istraživanja mineralnih voda ovog lokaliteta načinili su bečki hemičari E. Ludvig i F. Katzer 1886-1889. god. Ove podatke, kao i analize koje je radio Državni hemijski laboratorij iz Beograda objavljuje L. Nenadović 1930. god. (7,8)

Detaljna geološka i fizičko-hemijska ispitivanja mineralne vode Mlječanice uradena su 1975. i 1976. god. od strane Zavoda za inžinjersku geologiju i hidrogeologiju Građevinskog fakulteta u Sarajevu. Ocjenu balneoloških svojstava ("per analogiam")

dali su istih godina stručnjaci sa Instituta za fizijatriju i rehabilitaciju Iličića - Sarajevo, (2,7,8)

4.1. Fizičko-hemijske analize mineralne vode Mlječanice

Na osnovu dosada uradenih analiza može se konstatovati da mineralna voda Mlječanice ima konstantan organoleptički nalaz. Voda je bjeličasto-sive boje uz izdvajanje bjeličastog praha na površini, koji potiče od sumpora. Zbog visokog sadržaja sumporvodonika (H_2S) voda ima karakterističan miris na "pokvarena jaja". UKUS vode je gorak, a rezultat je to visokog sadržaja magnezijum sulfata ($MgSO_4 \times 7H_2O$), te je stoga u starijoj literaturi voda svrstana u gorke vode. (2,7,8,9)

Temperatura vode na izvoru iznosi $14,5^{\circ}C$, specifična težina na istoj temperaturi je 1,0027, a suhi ostatak na $150^{\circ}C$ se kretao u rasponu od 4080 mg/l (1888. god.) do 4720 mg/l (1990. god.). pH vode se kretao od 6,86 do 7,00 pri mjerenu na sobnoj temperaturi.

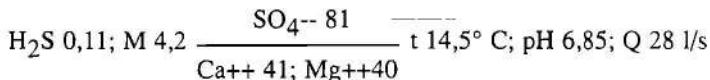
U tabeli 1. dat je prikaz katjonskog sastava mineralne vode Mlječanice iz analiza radenih 1975. god. a u tabeli 3. anjonski sastav iz iste godine. U tabelama 2 i 4 dat je katjonski, odnosno anjonski sastav vode iz analize radene 1990. god. Iz prikazanog se vidi da od katjona dominiraju natrijum, kalcijum i magnezijum, sa veoma značajnom koncentracijom stroncijuma. Glavni anjoni su sulfati i hidrokarbonati. (2,9).

Voda posjeduje značajne koncentracije sumporvodonika u rasponu od 85 mg/l (1975. god.) do 110 mg/l (1990. god.).

4.2. Klasifikacija

Sve dosadašnje analize mineralne vode Mlječanice ukazuju na konstantnost njenog fizičko-hemijskog sastava, odnosno mineralizacije i gasonosnosti, te se voda svrstava u kalcijum-magnezijum-sulfatno-sulfidne mineralne vode. (8,9)

Radi brže orientacije o njenim fizičko-hemijskim osobinama, koristi se prikaz pomoću formule Kurlova, koja glasi:

4.3. Balneološke vrijednosti mineralne vode Mlječanice

Balneološka vrijednost mineralne vode Mlječanice zavisi od naprijed navedenog njenog fizičko-hemijskog sastava i gasonosnosti, na šta su ukazali brojni autori u svojim procjenama njene vrijednosti ("per analogiam", kliničkim, kliničko-farmakološkim ispitivanjima).

Sulfidne vode su u stručnim medicinskim i naučnim krugovima veoma cijenjene vode, zbog njihove široke primjene i pogodnih terapijskih svojstava. Osim djelovanja hidrostatskog pritiska i potiska, termičkog djelovanja, mineralna voda Mlječanice zbog svog hemijskog bogatstva ima i značajna hemijska djelovanja. Naime hemijske materije iz nje neposredno djeluju na kožu i njene strukture specifičnim nadražajem eksteroreceptora i interoreceptora, kao i prodiranjem hemijskih materija kroz kožu u pojedina tkiva i/ili cirkulaciju. Transdermalna propustljivost najveća je za materije koje su istovremeno rastvorljive u vodi i mastima. Kroz kožu naročito lako difundiraju gasovi (CO_2) i

H_2S). Iz sulfidnih voda, kakva je i mineralna voda Mlječanice, kroz kožu i respiratorne puteve prodire 90% sumporvodonika i jona sulfida u organizam, mijenjajući ćelijski metabolizam učešćem u oksidoredupcionim procesima u ćelijama, uključivanjem sulfhidrilnih grupa i mikroelementata u lanac biohemijskih reakcija u citoplazmi, ćelijskih organeli i njihovih fermentativnih sistema. Osim toga dolazi i do ugradnje sumpora i njegovih jedinjenja u kolagena vlakna, tendocite, sinoviocite i matriks hrskavice ("glad hrskavice za sumporom"). (3,8,9,10,11,12,13,14)

4.4. Indikaciono područje mineralne vode Mlječanice

Na osnovu dosadašnjih analiza, primjene ove vode u kliničkoj praksi, te na osnovu kliničko-farmakoloških ispitivanja, kako na životinjskom materijalu, tako i na dobrovoljcima odredena je njena korisna primjena kod sljedećih oboljenja ili stanja:

- reumatska oboljenja, a naročito degenerativni i vanzglobni reumatizam,
- gastrointestinalna oboljenja (ulkusna bolest, opstipacija, holecistitisi i holelitijaza),
- neurološka oboljenja (neuritisi, lezije nerava, neuralgije),
- kožna oboljenja (ekcemi i psorijaza),
- ginekološka oboljenja (hronični nespecifični adneksitisi, sterilitet),
- bolesti metabolizma (blaži oblici dijabetesa, giht) i
- posttraumatska i postoperativna stanja (2,9)

Mada sam mehanizam terapijskog djelovanja ljekovitih voda u mnogo čemu još uviđek ostaje nepoznanica, smatra se da tokom djelovanja prirodnog faktora dolazi do apsorpcije njegove energije, zatim do njegove transformacije u biološki proces, što se ogleda u nadražaju receptora perifernih nerava ili drugih ekscitabilnih tkiva, pri čemu dolazi do stvaranja biološki aktivnih jedinjenja tipa histamina, serotonina, acetil-holina i dr. Oni dovode do stvaranja aferentnih impula koji dolaze do talamus-a i viših vegetativnih struktura. Osim ovog puta, vazoaktivne materije se putem krvi transportuju do vegetativnih centara, centara u retikularnoj formaciji i limbickih centara i na njih djeluju. Tako se angažuje hipolamus-hipofizni kompleks uz odgovarajuće djelovanje na cijeli endokrini sistem. (8,9,10,12,13,14)

4.5. Klimatske karakteristike lokaliteta

Banja Mlječanica je locirana na sjeverozapadnim obroncima Kozare sa očuvanim ekološkim potencijalom. U predjelu gdje djeluje planinska srednjevisinska klima sa čistim vazduhom bez primjesa prašine, bakterija, gljivica, dima i raznih alergena.

Čistoći planinskog vazduha, što je veoma važan terapijski činilac, pridružuje se i niski sadržaj vodene pare i veće prisustvo ultraljubičastog zračenja. Klima je pod znatnim utjecajem reljefa zemljишta i vegetacije, prvenstveno šuma, što joj daje odlike modificirane regionalne klime sa dobrom zaštićenošću od vjetrova, dobrim osunčavanjem okolnih padina i prisustvom šumskih aerosola. Šume djeluju i kao izvor vlažnosti i aromatičnih supstanci u atmosferi.

Sve ovo dovodi do toga da u dejstvu srednje visinske klime dominira tzv. "poštedni efekat": pošteda od vjetrova, aerozagadenja i od naglih termičkih promjena, a to su važni elementi za njeno povoljno djelovanje na respiratori i kardiovaskularni sistem gostiju (pacijenata, turista...). (15,16).

5. Nivo opremljenosti mjesta i turističke receptive

Banjsko-rekreativni-zdravstveni centar se definiše kao aktivni prostor sa kadrovima, opremom i objektima u kojima se mogu uspješno provoditi svi oblici medicinsko-turističkih usluga, a to je profilaksa, programirana i kontrolisana rekreacija, rehabilitacija, liječenje, kao i kombinovani oblici. (2)

Stoga ovakav centar osim kadrova i opreme mora da ima sljedeće zone:

- zonu izvora mineralnih voda,
- zonu parkova ili ekološku zonu,
- zdravstveno-terapeutsku zonu,
- turističko-rekreativnu zonu,
- pansionsku zonu sa konformnim smještajem,
- zonu farmaceutsko-kozmetičke primjene min. vode,
- objekte za zabavu,
- parkirališne površine i
- zonu uslužnih djelatnosti. (17)

U banji Mlječanica je usaglašeno urbanističko rješenje i izgradeno je 140 postelja, od čega 95 u centralnom objektu niskog konfora i 45 u bungalovima odgovarajućeg višeg konfora.

Odredena je zona izvora mineralnih voda i ista zaštićena od raznih spoljnih zagadivača uz poštivanje strogih normativa za zaštitu izvorišta mineralnih voda.

Izgradnjom banjskih kapaciteta dobro je riješena infrastruktura (poseban elektro-dalekovod sa trafostanicom, asfaltirani put do banje, telefonski vodovi sa polaganjem podzemnih optičkih kablova, samostalni vodovod banje sa sopstvenog izvora pitke vode...).

Osjeća se nedostatak turističko-rekreativne zone koja je projektovana, ali nije izgrađena, zatim malena parkirališna površina, nedostatak objekata za zabavu i uslužne djelatnosti.

Dobro koncipirana i održavana zdravstveno-terapeutска zona, faktički dominira banjom, sposobljena za kvalitetno pružanje medicinskih usluga liječenja i rehabilitacije, dok je rekreacija uz zabavu u potpunosti zanemarena. (2)

Tabela 1

KATJONI	mg/l	m.mol/l	m.val/l	m.val%
Natrijum	400,0	17,400	17,400	30,94
Kalijum	4,55	0,1164	0,1164	0,21
Kalcijum	373,54	9,3198	18,6396	35,04
Magnezijum	249,06	9,8664	19,7329	35,03
Zeljezo	0,20	0,0035	0,0107	0,02
Aluminijum	0,98	0,0361	0,1084	0,19
Bor	0,32	0,0295	0,0886	0,16
Mangan	0,075	0,0013	0,0027	0,00
Stroncijum	6,802	0,1163	0,2326	0,41
ZBIR KATJONA	1026,52	36,8893	56,3319	100%

Tabela 2

KATJONI	mg/l	m.ml/l	m.val/l	m.val%
Natrijum	165,00	7,174	7,174	14
Kalijum	7,20	0,185	0,185	-
Kalcijum	436,87	10,900	21,800	41
Magnezijum	257,79	10,600	21,200	40
Stroncijum	11,20	0,127	0,225	1
Amonijum	35,00	1,940	1,940	4
Ukupna mineralizacija			913,06 mg/l	

Tabela 3

ANJONI	mg/l	m.mol/l	m.val/l	m.val%
Hloridi	12,00	0,3372	0,372	0,60
Sulfati	2265,65	24,4692	46,9384	83,38
Hidrokarbonati	549,90	9,0183	9,0183	16,02
Fosfati	0,02	0,000	0,000	0,00
ZBIR ANJONA	28818,55	32,8246	56,2839	100%

Tabela 4

ANJONI	mg/l	m.ml/l	m.val/l	m.val%
Hidrokarbonati	577,06	9,460	9,460	18
Hloridi	15,80	0,440	0,440	1
Sulfati	2840,00	21,250	42,500	81
Fosfati	0,01	0,000	0,000	-
Ukupna mineralizacija			2932,87 mg/l	

6. Umjesto zaključka

Kratak presjek dobrih i loših osobina lokaliteta banje Mlječanice ukazuje na to da bi prelazak iz pozicije rehabilitacionog centra u banjsko-rekreativni-zdravstveni centar trebao iskoristiti dobre potencijale centra i realizirati slijedeće:

- nastaviti sa rješavanjem infrastrukturnih problema uz reviziju urbanističkog rješenja sa završetkom regulacionog plana Mlječanice kao turističkog mjesta,
- nastaviti sa ispitivanjem djelovanja mineralne vode i klime lokaliteta Mlječanica u profilaksi, liječenju i rehabilitaciji,
- obaviti adaptaciju postojećih smještajnih kapaciteta i izgraditi sadržaje za zabavu, rekreaciju i aktivni zdravstveni odmor,

- izvršiti ispitivanje tržišta, utvrditi interes za razvoj ovog turističkog mesta i priлагoditi organizaciju rada i poslovanja tržišnim uslovima privredivanja,
- u tom pogledu izvršiti svojinsku transformaciju, ojačati kadrovsku strukturu u oblasti turizma i
- koristiti što više funkcionalno povezivanje sa odgovarajućim turističkim asocijacijama, ali i sa renomiranim medicinskim, ekonomskim i turističkim stručnjacima.

SAŽETAK

Sve dosadašnje analize vode Mlječanice ukazuju na konstantnost njenog fizičko-hemijskog sastava, odnosno mineralizacije i gasonosnosti, te se ova voda svrstava u kalcijum-magnezijum-sulfatno-sulfidne mineralne vode. Na osnovu tih analiza, brojni autori, u svojim procjenama ("per analogiam", kliničkim i kliničko-farmakološkim ispitivanjima) ukazuju na izuzetnu balneološku vrijednost mineralne vode Mlječanice.

Sulfidne vode su zbog svojih pogodnih terapijskih svojstava i široke primjene, veoma cijenjene u naučno-stručnim medicinskim krugovima. Ove vode osim mehaničkog i termičkog djelovanja imaju i značajna hemijska djelovanja. Naime, hemijske materije iz ove vode, osim neposrednog djelovanja na kožu i njene strukture (nadražajem eksterceptora i interceptora) djeluju i na dublje tkivne strukture gdje dospijevaju transdermalnim putem i/ili cirkulacijom.

Transdermalna propustljivost najveća je za materije koje su rastvorljive u vodi i mastima odnosno za H_2S kojeg u vodi ima u konc. od 110 mg/l. Joni sulfida u organizmu mijenjaju ćelijski metabolizam učešćem u oksidoredukcionim procesima u ćelijama, uključivanjem sulfhidrilnih grupa u lanac biohemijskih reakcija u citoplazmi, ćelijskim organelama i njihovim fermentativnim sistemima.

Banjsko-rekreativni-zdravstveni turizam je kompleksna privredna djelatnost u organizovanom korištenju termo-mineralnih voda i specifičnih klimatskih uslova u profilaksi, medicinski programiranom aktivnom odmoru, rehabilitaciji i rekreatiji.

Na osnovu svega analiziranog i iznijetog u radu, autori smatraju da Banja Mlječanica raspolaže sa izuzetno povoljnim zdravstveno turističkim potencijalima koje treba dalje planski razvijati i koristiti.

LITERATURA

1. Tišma R, Mališić T. i sar.: Prirodne minealne vode Knjaz Miloš. DP "Knjaz Miloš" - Bukovička Banja-Arandelovac, 1996. god.
2. Šipka D, Stefanovski M, Segić S, Macura P, Stojaković S.: Studija - Mogućnosti i pravci razvoja banjsko-rekreativnog-zdravstvenog centra Mlječanica. Univerzitet u Banjoj Luci, Ekonomski fakultet-Institut, Banja Luka, 1998. god.
3. Jovanović T.: Balneoklimatologija od empirije do nauke. IV kongres balneoklimatologa Jugoslavije sa internacionalnim učešćem, Niška Banja, 1996. god. Suppl. II, 9-14.
4. Srčin V.: Komparativne prednosti zdravstvenog turizma uopšte i u Jugoslaviji. Studija zdravstvenog turizma u Jugoslaviji, Urbanistički Institut SR Slovenije, Ljubljana, 1969. god.
5. Segić S.: Organizacija kao faktor uspješnosti poslovanja banjsko-rekreativno-zdravstvenog turizma na području Bosanske krajine. Magistarski rad, Banja Luka, 1990. god.

6. Barle M. i sar.: Predlog istraživanja prirodnih lekovitih sredstava i uključivanje lječilišnih mesta u turizam. Zdravstveni turizam Jugoslavije, 1982. god. 123.
7. Tišma R, Stefanovski M.: Karakteristike mineralne vode "Banje Mlječanica" - Bos. Dubica i njena primjena. I Jugoslovenski simpozij - medicinski problemi u turizmu, Crikvenica, 1988. god.
8. Stefanovski M.: Uticaj sulfatno-sulfidne mineralne vode na kontrakture zglobova donjih ekstremiteta nastalih uslijed eksplozivnih povreda. Magistarski rad, Medicinski fakultet, Beograd, 1994. god.
9. Stefanovski M, Stefanovski G.: Balneološke vrijednosti mineralne vode Mlječanica. Naučno-stručni skup - Banjska i klimatska mesta Jugoslavije, Vrnjačka Banja, 1995. god. 36-44
10. Bogoljubov V. M.: Kurortologija i fizioterapija. Medicina, Moskva, 1985. god.
11. Bokša VG, Boguckij BV.: Klimatologija i klimatoterapija. Zdarovja, Kijev, 1980. god.
12. Karakolev D.: Osnovi na balneolečenieto. Medicina i fizkultura, Sofija, 1984. g.
13. Mihajlović D.: Suština i mehanizam terapijskog djelovanja balneoloških faktora. Zbornik uvodnih referata i rezimea i Balneoklimatološkog kongresa Jugoslavije, Beograd, 1987. god.
14. Jovanović T, Janjić M, Popović G, Conić S.: Balneoklimatologija. Medicinski fakultet (CIBIF), Beograd, 1996. god.
15. Popović G.: Balneoklimatologija oboljenja respiratornog sistema. IV kongres balneoklimatologa Jugoslavije sa internacionalnim učešćem, Niška Banja, 1996. god., Suppl. II, 57-59.
16. Stefanovski M.: Rehabilitacija politraumatiziranih sa povredama grudnog koša i ekstremiteta nastalih dejstvom vatrengog oružja. Doktorska disertacija, Medicinski fakultet, Beograd, 1997. god.
17. Stefanovski M.: Prijedlog za idejno rješenje regulacionog plana Banje Lješljani, Novi Grad, 1993. g.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 1999.
YEAR 1999.

Свеска 4
Volume 4

ДРАГО М. ТОДИЋ*

НОВИ ГРАД - западна врата Републике Српске

Нови Град се налази на ушћу ријеке Сане у Уну, на важној раскрсници путева из Панонске низије према планинско-котлинској области Динарског планинског система. Смјештен је на самом 45° сјеверне географске ширине, на надморској висини од 122 метра. Град је смјештен на десној обали Уне и на обе стране ријеке Сане, боље речено на двије геоморфолошке цјелине: у алувијалним долинама Уне и Сане и брежуљкастим падинама планина Грмече и Козаре. Нови Град је био највећа раскрсница друмског и жељезничког саобраћаја у Поуњу у бившој Југославији, а сада између Републике Српске, Републике Хрватске и Федерације Босне и Херцеговине. Управо тај моменат чвoriшног значаја, уз прелијепе ријеке и питоми изглед побрђа Подгрмече и Поткозарја увјетовали су најраније насељавање од праисторије до данас. Овдје су се стално укрштали и укрштају интереси великих сила што је резултирало да град буде увијек у граничном простору од настанка 1280. године до данас. Прво је био на граници средњовјековне Босне и Угарске, касније турског и аустроугарског царства, до данашњих граница послије цијепања друге Југославије (прилог 1.).

Површина урбанизованог подручја града је $13,31 \text{ km}^2$, а укупна површина катастарске општине је $26,5 \text{ km}^2$. На сјеверозападу граничи током ријеке Уне са Републиком Хрватском, а на југу и југозападу граничи са подручјима села Рудице, Чајавица I и Црна Ријека. На источној страни са селима Масловаре, Благај Јапра и Благај Ријека, а са сјевера са селима Польавнице и Мазић.

Постанак и прошлост

Нови Град је само по имену ново насеље, јер се у сачуваним и порученим документима спомиње први пут 1217. године мада се историчари више слажу да је град основан 1280. године (1,40 - 42). Шире подручје града било је насељено још у античко доба о чему свједоче археолошка налазишта у селима Доњи Ракани и долини рјечице Јапре. Прво насеље није ни могло настати на данашњем градском подручју јер је било изложено плављењу ријека Уне и Сане.

Град је најприје настао из два подграђа (субурбија) - Поднови и Устисана, под Кулским брдом на којем је стајао тврди каштел акрополског

* Проф. географије, апсолвент III степена. Нови Град. Рад примљен 3.11.1999. године.

Прилог 1- положај Новог Града

ЛЕГЕНДА :

- ГРАДСКО ПОДРУЧЈЕ
- ГРАНИЦА М.З. НОВИ ГРАД
- МАГИСТРАЛНИ ПУТЕВИ
- ЖЕЉЕЗНИЧКА ПРУГА

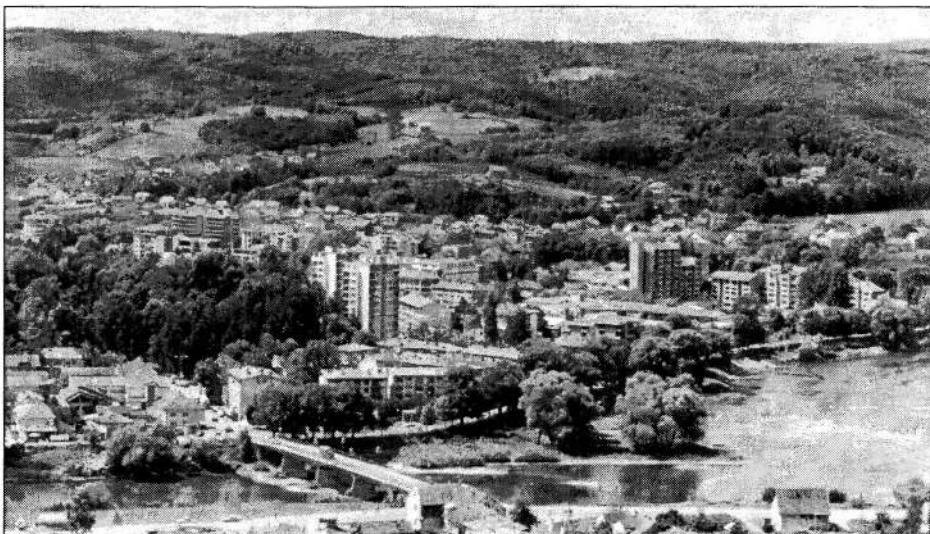
типа кнезова Бабонића за надзор ријечног и цестовног саобраћаја долинама Уне и Сане које се управо састају испод Кулског брда где су први зачети Новог Града (2,16).

Средњевјековне географске мапе и стари документи врло често спомињу ову утврду у разним варијантама његовог имена као Нови Град, Ново Цастро, Новиградец, Цаструм, Ујвар итд. Био је то невелик, али у то доба хладног оружја тешко приступачан град са једном донжон-кулом са четири спрата, обором, капијулама и два камена зидана објекта за смјештај посаде. Његово подграђе Поднови било је смјештено на сјеверним падинама Кулског брда (данас градске четврти Туњица и Лонџа), а подграђе Устисана на данашњој локацији жељезничке станице Нови Град. То је данас градска четврт Прекосање где је вјероватно било ријечно пристаниште за унско-санске лађаре.

Пад средњевјековне Босне под турску власт приморало је кнезове Бабониће, који су се због утврђења Благај Град прозвали Благајски, да створе савез са кнезовима Зринским како би се ујединили и сузбили турску инвазију. Захваљујући тој привременој слози ови великаши успјели су 1483. године нанијети тежак пораз великој турском превалној војсци. Међутим, слога домаћих феудалаца била је кратког вијека и само је привремено одгађала пад Новог Града под турску власт. Године 1519. задњи пут на Кулском брду спомиње са подграђе Устисана. Још раније је био угрожен Благај - град смјештен у долини Сане, источно од Новог Града на удаљенос-

ти од 7 км. Турци су коначно 1537. године дефинитивно заузели Благај-град и из њега протјерили посаду и поставили своје мустафхизе. Негдје у то вријeme пао је и Нови на Кулском брду, али су Зрински још крајем 15 стољећа изградили **НОВИ НОВИ** на лијевој обали Уне да би се даље заштитили од турских продора. То је успорило турско надирање на запад, али није спријечило страховита пустошења њихових провалничких војски (акинција), које су економски упропастиле читаву област. Аустријске посаде су одолижевале нападима све до 1556. године кад је послије пада тврђаве Костајница тursки војвода Малкоч-бег освојио град **Нови Нови** 1557. године (3,12-13).

Освајањем Новог Града Турци су ово утврђење претворили у важну војну базу за даљи продор ка Бечу. Изграђен је мост преко ријеке Уне, а град врло брзо насељен мусиманским становништвом. Овај Нови Град остао је под турском власти све до 1687. године када га је ослободила банска војска Петра Ердедија. Мусиманско становништво пређејло је преко Уне у Босну и на простору аде Јеленице, данас градски кварт Стари град, изградило тврђаву од балвана и насила на простору од хотела "Уна" до градског музеја. Године 1726. почело је зидање новог утврђења од тесаног, квалитетног камена тако да је по његовом завршетку био готово неосвојив за ондашња нападна дејства и оружја. Према постојећим скицима турска тврђава Турски Нови имала је зидове високе 7 метара, јарак широк 6, а дубок 3 м, да је била дугачка 200 м, а широка 150 м, те да је имала 5 (бас-тиона) табија и двије капикуле (уласне куле). У тврђаву се улазило преко два моста-ланчаника, а јарком је текла вода из Уне. Освојена је само један-пут-1788. године, послиje многих јуриша и дуге опсаде двадесетоструко бројније војске аустријског фелдмаршала Ернеста Гидеона Лаудона, захваљујући великој премоћи у људству и артиљеријским оруђима. Послије тога граница, се ипак, устабилила на Уни тако да су Турци остали у Новом Граду све до 1878. године.

Прилог 2. Панорамска слика Новог Града 1998. године. Поглед са Прекосања на ушће Сане у Уну и главни дио града. (фото: Д. Тодић)

Године 1878. по одлуци Берлинског конгреса Аустро-угарска је окупирала БиХ и тако заузела, без отпора, Нови Град. Окупационе власти су 1894. године до темеља порушиле импозантну новску тврђаву, чији је материјал уграђен у разне јавне и приватне објекте. Слиједеће године, из политичких разлога, административно му је промијењено име у Босански Нови све до 1994. године када је одлуком Скупштине општине добио своје право име Нови Град.

Демографске карактеристике

У досадашњем излагању видјели смо да је ово подручје било насељено од праисторије до данас. Чести ратни сукоби, на овом граничном подручју, изазивали су многе популационе промјене. Те промјене очитовале су се, поред губитака на бојном пољу, у исељавању, одвођењу, кретању и премјештању становништва, ријетко добровољно, а чешће на силу.

Главне миграционе струје којима је насељаван Нови Град и његово шире подручје текле су са југа и истока, често заobilaznim путевима и у етапама на правцу сеоба из старе постојбине у нови завичај. Због тога је веома тешко одредити главне миграционе струје и прецизирати податке о поријеклу становништва, чак и уз комбинацију додатних "знакова распознавања" као што су предања, крсне славе, топоними, стари обичаји итд. Према расположивим подацима могу се утврдити четири матичне области из којих су досељавали Срби у ово подручје. То су области Србије, Црне Горе, Херцеговине и Косова и Метохије. По правилу, миграционе струје нису ишли директно у ове крајеве већ преко више главних, етапних миграционих станица у Босни, Далмацији, Лици и Кордуну.

Велики број становништва, је најчешће дошао преко етапних станица на Змијању и Унцу. Та миграциона кретања, на подручју Новог Града и шире околине, могу се подијелити у четири етапе. Те етапе могу се утврдити на основу испитивања Јована Цвијића, који је боравио у Новом Граду 1924. године, и његових сарадника (Милан Караповић и Петар Рађеновић) да би се реконструисали правци и карактер миграционих струја да би се установила етничка слика овог простора.

Прва етапа је у времену од долaska Турака па до краја 17. столећа. У том периоду насељавање се врши из југоисточних и источних предјела (Црна Гора, Херцеговина, Косово, Србија). Те миграционе струје, које су текле од истока према западу, са већим задржавањем у области средње Далмације, била је етапа у насељавању западних и сјеверозападних дијелова Босне. Тако се у саставу данашњег становништва наилази на родове који потичу из исте матице, а који су у својим кретањима имали различите путеве (4,12-13). Те миграционе струје су, у ове крајеве, текле са југа и сјеверозапада, из Далмације и Лике да би се овде дјелимично стабилизирале.

Друга етапа је у времену од 1699. године до 1738. године због честих сукоба Турака са Аустријом и Угарском због неријешених питања границе на Уни.

Трећа етапа је послије Лаудоновог рата 1788. године и пада турске тврђаве у Новом Граду под аустријску власт.

Четврта етапа од 1858. до 1878. године због устанака под водством Петра Петровића-Пеције.

Све четири етапе карактерише период двоструких-реверсних сеоба када су велики таласи становништва прелазили Уну с десне на лијеву обалу и обратно. То је доба сталног прелaska становништва из Подгрмече и Поткозарја у Банију и обратно.

Велике промјене у структури становништва Новог Града доњела је аустро-угарска окупација 1878. године, кад су у град из оближњих села почели више усељавати Срби. То су били, углавном трговци и занатлије, испочетка су се груписали у махали званој Варош на побрђу (сада градска четврт) Јабланица, где су подигли цркву и школу. Тај процес описао је у његовим споменицима прото Симо Кондић.

Пратити бројно кретање становништва у прошлости онемогућено је услед недостатака статистичких, упоредних података. Организованих шест пописа послије другог свјетског рата може нам дати слику о кретању броја становника од 1948-1991. године.

*Табела 1 - Бројно кретање становништва у Новом Граду
од 1948 - 1991. године*

Година	домаћинства	укупно становника	мушких	женских
1948.	987	4.070	1.917	2.153
1953.	1.255	4.884	2.311	2.573
1961.	1.794	7.023	3.255	3.768
1971.	2.639	9.849	4.622	5.227
1981.	3.450	11.968	5.753	6.233
1991.	-	13.588	6.561	7.027

Према неким, непотпуним подацима Нови Град је пред други свјетски рат имао 4.024 становника.

Највећи пораст популације у Новом Граду био је између 1953. и 1961. године. За тај период становништво се увећало за 43,7% или 2.219 лица. Ово се може објаснити изградњом првих индустријских објеката и приливом радне снаге у град. То се, прије свега, мисли на проширење капацитета текстилног предузећа "Сана" и отварање творнице шперплоче и фурнира "Лигношпер". Та два највећа индустријска објекта привукла су нове становнике у Нови Град, не само из села општине него и из других, сусједних општина. Сличан тренд се наставио и до 1971. године, миграционим струјама из села у град због запошљавања, лакшег школовања, вишег животног стандарда и других погодности. Такве миграције су касније осла биле у периоду до 1991. године.

Избијањем грађанског рата 1991-1995. године у потпуности се промијенила структура градског становништва по свим параметрима. Град сада броји око 10.000 становника.

Привредне карактеристике

Нови Град је општински центар и као такав он је привредни, културно-просветни и административни центар.

Природна богатства, ресурси како их сада популарније зовемо, Новоградске општине су разноврсни и у довольним количинама ако их будемо рационално користили. Прва налазишта жељезне руде из римског периода давно су напуштена, а према геолошким, истражним радовима подручје је богато рудом кварца, mrког угља, бентонита, гипса, цементног лапорца, барита и украсног, грађевинског камена. За сада се само врши експлоатација кварца, гипса и грађевинског пијеска.

Прве индустриске капацитете изградила је Аустроугарска 1892. године. Те године подигнута је највећа пилана на Балкану чији је власник био Otto Steinnbeiss, под именом "ШИП Добрљин-Дрвар"-акционарско друштво. Припремање за отварање угљенокопа mrког угља Љешљани, власништво дионичарског друштва "Уна" обављене су 1909. године да би по његовом отварању 1910. промијерио назив у "Рудник mrког угља Добрљин-дионичарско друштво Љешљани".

Након првог свјетског рата оба индустриска погона су наставила са радом у оквиру новостворене државе СХС. Отворени су и нови погони предузећа као што су предузме за експлоатацију троске "А. Е. Косановић", творница гипса "Сана", творница плугова "Ферхатовић" и циглана "Прибичевић-Муфтић". Мора се напоменути да су сви ови погони-предузећа били лоцирани ван градског подручја Нови Град али су му припадали у административном погледу.

Према расположивим подацима 1939. године било је запослено 3.800 радника што је подручје Новоградске општине, која је повремено незнатно мијењала своју површину, сврставало у општине са великим бројем запослених радника захваљујући, прије свега, поменутим природним ресурсима и изузетном географском положају. Томе су посебно допринијеле већ изграђена пруга Добрљин-Бањалука, пловност ријеке Уне до Новог Града и Сане до Приједора, изградња жељезничке пруге Нови - Бихаћ од 1915. до 1924. године, као и термоелектране 1930. године.

Други свјетски рат је на овом простору донио највећа разарања у историји и највеће људске губитке од око 7.000 лица или 17% углавном српског становништва, не рачунајући последице на природни прираштај у току и послије рата. Град је био опустошен, инфраструктура порушена, без икаквих материјалних средстава и стручних кадрова. Нови Град је изузетно добро чуван од стране фашистичког окупатора јер је добро процијењен његов стратешки значај тако да га партизанске јединице нису успјеле заузети све до 1. маја 1945. године, када су већ били пали сви већи градови на територији бивше Југославије. Обнова и развој почела је тек 1948. године и то углавном са нискоакумултивним гранама привреде.

Компанија МДП Холдинг "Сана" основана је 1948. године као текстилно предузеће готових текстилних производа. Од малог предузећа стасала је у једну од највећих текстилних творница која је запошљавала 1992. године 3.500 радника. Због грађанског рата неки погони су престали са радом тако да сада запошљава само 1.795 радника.

ОДП "Јапра" које је основано 1955. године наставило је рударску традицију, али не експлоатацију угља као значајног енергетског извора, него прераду неметала доломита, сировог гипса и кречњака као и производњу грађевинског материјала на бази наведених сировина. Предузеће је 1992. године запошљавало 350, а сада 280 радника.

ОДП "Грађевинар" почeo је са радом 1959. године као занатско-услужна радна организација. У највећем успону развоја запошљавало је 1990. године 900 радника у области високоградње и нискоградње. Због познатих разлога немогућности било какве градње данас једва запошљава 120 радника. Најбоље резултате на тим пословима сада постиже новоосновано приватно предузеће "Неимар" из Новог Града.

У области дрвне индустрије најјаче предузеће је МДД "Лигношпер" које је основано 1960. године са 300 радника за производњу шперплоче и фурнира. Сада су му главни производи канцеларијски и школски намештај као и опремање ентеријера објекта. Пред грађански рат запошљавао је 1.200 радника, а данас око 700 са производном оријентацијом на инострано тржиште.

ЗДП "Унаметал" је једино предузеће у области металне индустрије, јер се центар металне индустрије Српска Костајница издвојила у засебну општину. Предузеће је основано 1985. године са, нажалост, недефинисаним програмом и запошљава само 48 радника. Најновије укључивање у систем металне индустрије СР Југославије спријечила је НАТО агресија.

Услужне дјелатности у области трговине и туризма су ОДП "Јединство" и ОДП "Крајинапромет". Пред грађански рат запошљавале су 824 радника, а данас само 250 у оштрој конкуренцији са приватним сектором. У тој области отворено је 130 приватних радњи које, према званичном извјештају, запошљавају само 232 радника.

Због изузетног саобраћајног значаја Новог Града, поред жељезничког саобраћаја, развијао се и друмски саобраћај што је условило оснивање предузећа за развој ове гране саобраћаја.

МДД "Козарапревоз" основано је 1979. године као предузеће за превоз робе и путника у друмском саобраћају. Данас запошљава 180 радника.

У области аграра још увијек раде четири земљорадничке задруге са укупно, запослених 90 радника. Углавном се баве прометом дрвних сортимената и трговином, а веома мало унапређењем пољопривреде.

Друштвене дјелатности (здравство, школство, култура и спорт) тренутно запошљавају 450 радника са сталном тенденцијом броја опадања запослених. То се посебно односи на школство због катастрофалног опадања стопе природног прираштаја са фамозних 26,0‰. из 1954. године, на 1.0‰, у 1998. години. Најважнији ресурс, ресурс радно-способног становништва у Новоградској општини сличан је као и у другим дијеловима Републике Српске. И на овом простору наставља се "суноврат" и "ерозија" српског становништва.

Грађански рат је оставило, по ко зна који пут, неизбрисиве трагове на простору Новоградске општине. Само у два наврата гранатирања 1995. године изгорјела су три погона највећих привредних организација "Сане" и "Лигношпера" чија је штета око 170 милиона марака. Уз све то изражени су непремостиви проблеми свјежег капитала, обнављање иностраног и домаћег тржишта, застарјелост производње, недостатак стручних кадрова и други пратећи проблеми укључивања у привредне токове.

Садашње стање запослености видљиво је из слиједеће табеле.	
1. Привреда - друштвени сектор	3.183
2. Приватни сектор-углавном услуге	232
3. Непривреда (здравство, школство и култ.)	450
4. Остали	130
УКУПНО:	3.995

Према наведеним подацима број запослених је двоструко мањи у односу на стање пред почетак грађанског рата 1991. године. Упркос изузетном географском положају, завидним природним ресурсима, очуваним привредним капацитетима запосленост је на нивоу оне из 1939. године.

ЗАКЉУЧАК

Нови Град је био и остао највећа раскрсница жељезничког и друмског саобраћаја западног дијела Републике Српске. То је неминовно условило и отварање граничног прелаза према Републици Хрватској маја 1999. године. То су западна врата Републике Српске којима ће функционисати копнени саобраћај са земљама западне и средње Европе. Овакво стање захтијев брзо укључивање у нове привредне, европске токове како би се број запослених приближио нивоу из 1991. године. Под хитно се мора обуставити "одлив мозгова", а посебну пажњу посветити образовању и технолошком напретку како би се надокнадило све оно што је у грађанском рату изгубљено. То подразумијева квалитетно кориштење донацијских средстава, кредитних средстава међународних банака, очекујућег страног капитала и капитала наших људи који раде у иностранству. Географски и геополитички положај Новоградске општине, као рубне општине, мора имати приоритет у ширим рзмјерима опстанка ентитета Републике Српске.

ЛИТЕРАТУРА

- Thalloczy Lajos, Codex diplomaticus comitum de Blagay, Monumenta Barabas Samu, Hungariae historica I/28, Budapest 1897.
- Есад Пашалић, Античка насеља и комуникације БиХ, Зборник радова Земаљског музеја Сарајево, Сарајево број 31, 1960. год.
- Анте Милиновић, Проблематика оснивања и развоја завичајног музеја у Бос. Новом-магистарски рад, Загреб, 1984.
- Марио Петрић, О миграцијама становништва у БиХ, Гласник Земаљског музеја Сарајево, Сарајево, 1963.
- Душан Ступар, Становништво Босанског Новог-дипломски рад, Институт за географију Нови Сад, Нови Сад, 1985. године.
- Ресурси Републике Српске, Зборник радова симпозијума у Бањалуци, Бањалука, 1995. године
- Статистички годишњаци СР БиХ од 1948. до 1991. године.
- Пословни каталог општине Нови Град, Нови Град, 1997. год.
- Власита запажања и подаци добијени у привредним организацијама и мјесним јаједницама општине Нови Град.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 1999.
YEAR 1999.

Свеска 4
Volume 4

МИЛОШ БЛЕЛОВИТИЋ^{*}

ГОРЊЕ СРЕДИЦЕ

Средиште српског народа западне Билогоре

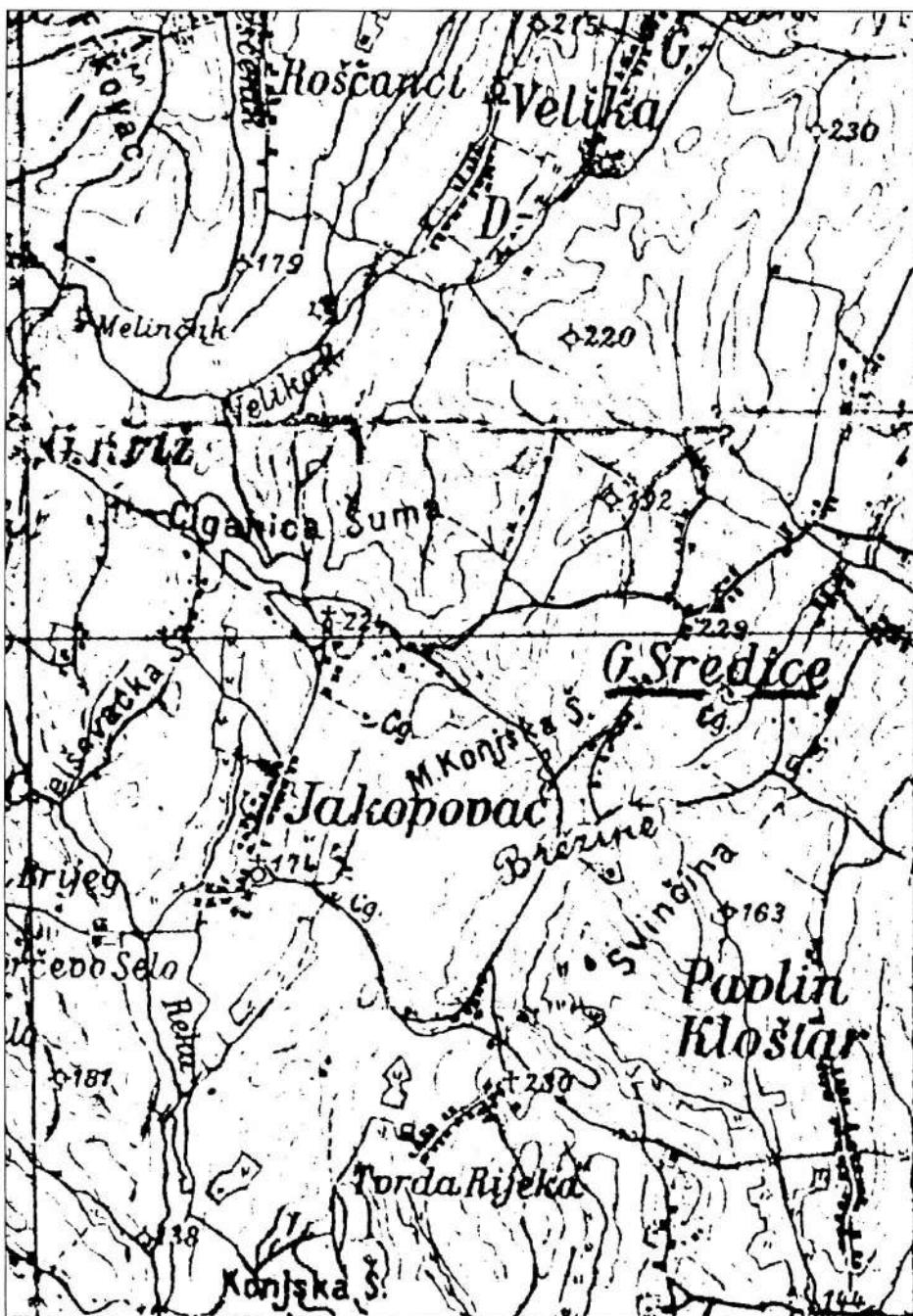
Увод. У посљедњем грађанском рату (1991-1995) на територији друге, социјалистичке Југославије, српски народ је претрпио најтежи географско-историјски пораз, послије турске инвазије овог дијела Европе. Резултат тога је губитак око половине српског етничког простора (СЕП) изван СР Југославије. Истовремено је дошло до протјеривања већине Срба из Хрватске и великог дијела Босне и Херцеговине. Они су највећим дијелом смјештени у Војводини, околини Београда и на простору ентитета Република Српска. Зато је праћење насељавања и постојања српског народа на простору Хрватске преко догађаја у посљедњем рату, циљ оваквих посматрања.

Географски смјештај и положај. Село Горње Средице је смјештено непосредно сјеверно од савско-дравског развоја на Билогори (на око 230 м надморске висине, док се православна црква налази на коти од 229 м). Атар села заузима површину од 1306 ха или нешто више од 13 km². Село се налази западно од села Пољанчани, које се налази на цести Бјеловар-Новиград Подравски. Село је са три стране окружено шумом, а само му дио источне стране према цести има њиве и ливаде. На истоку се граничи са атаром села Пољанчани, на југу са шумама Свинчине, Брезине и Малом Коњском Шумом. На западу је граница у комплексу Циганица Шуме, ниже које је село Јакоповац, а на сјеверозападу иза шуме су села Доња и Горња Велика. На сјевероистоку иза шуме се налазе села Горњи Мости и на цести Доњи Мости.

Географски положај села се огледа у географском односу према главним градским насељима у Бјеловару, који је на југу око 15 км ваздушном линијом, а цестом око 20 км. Исто је таква удаљеност од града Копривнице на сјеверу, али цестом око 28 км.

Геолошка грађа и рељеф. Подручје западне Билогоре углавном је изграђено од геолошки веома младих седимената плеистоцена (дилувија), чија се старост креће око 1,8 милиона година, а састоји се од седимената глине, иловаче, пијеска и гдје-гдје остацима леса-прапора. У долини Комарнице, ниже насеља, њеном алувијалном равни, превладавају најм-

^{*} Редовни професор универзитета у пензији. Бањалука Вождовачка 26/III. Рад примљен 27. 10. 1999.

Сл. 1. Смјештај села Горње Средице (са карте ВГИ Р 1:100 000 лист Чаковец, повећано на Р 1:50 000)

лаји геолошки седименти, који су представљени ријечним наносима глине, иловаче и рјеђе пијеска.

У тектонском погледу атар села Горњих Средица се налази око или на самом "западно-бilogорском уздужном расједу, који дијели Билогорски масив на западни дио хорстовског типа, док се на источном дијелу налазе антиклинале (1,57-58). Подручје Билогоре се налази у фази неотектонског уздизања и то израженије на сјевероистоку (2,528-529). Билогора представља у погледу рељефа самостално побрђе које се састоји од дугачких била, релативне висине 150-200 м, између којих су долине (3,173). Нешто више брежуљкасто земљиште Билогоре је настало флувиоденудацијским начином и блоковске (хорстовске) је морфоструктуре западно од Бјеловара и борано-блоковске источно од Бјеловара (4,174-175). Главни уздужни потолински расјед Билогоре има расједни скок 2000-4000 м у нивоу темељног горја.

Рељеф села има благе облике, који лагано прелазе из ријечне низине Комарнице (у атару села најнижа тачка је око 180 м према цести код Пољанчана а на изворишном јужном краку око 220 м) (5). Највиша кота у атару села може бити она од 230 м сјеверно до села на путу према селима Великој и Мостима. Рељеф се знатно више снижује у долини Комарнице, прецизније код њена четири изворишна крака, од југа до сјевера у западном дијелу атара. Нагли је пад рељефа од православне цркве до Комарнице од преко 30 м на раздаљини од око 700 м. Рељеф има ребраст профил у јужном и сјеверном дијелу због флувиоденудацијског рада мањих притока ријеке Комарнице. Због тога, такве узвисине, које се идентично спуштају на исток и запад, а падају према Комарници, нарочито зове бреговима. Тако је изглед и тип насеља одређен рељефом. Постоји 5 низова кућа на бреговима: Горњани, Новаковића бријег, Павловића бријег, Матића бријег и Кокиров бријег.

Сеоски атар заузима већину терена изнад 200 м висине, на којима су шумски простори, виногради и мањи дио ораница. Већи дио ораница је испод 200 м, док су ливаде на најнижем земљишту поред Комарнице и њених притока.

Климатске прилике. Овај дио Хрватске има умјереноконтиненталну климу са средњом јануарском температуром између 0°C и -1°C и јулском између 21 и 22°C. Средња годишња температура ваздуха се креће између 10 и 11°C, док је средња годишња количина падавина између 800 и 900 mm. По Кörppenовој класификацији ово подручје припада умјерено топлој и влажној клими. Максимум падавина је у касно пролеће и рано љето (мај-јун), што значи да припада континенталном режиму падавина. Секундарни максимум падавина је у касно јесени. Јесен је топлија од пролећа, што је важно за највећи дио пољoprivrednih култура (зрење и сјетва).

Тло. припада типу подзола-пепељуша насталог на искрченим шумским земљиштима. Тла су на бреговима болја, брже се рјешавају вишке воде, а имају и више сунца. У ријечним долинама тла су псеудоглејног карактера и мање погодна за оранице. Зато тла Горњих Средица, као и овог дијела Хрватске траже стално ћубрење, некад само стајским, а данас мјешовито стајско-хемијским ћубривом.

Вјековним марљивим радом генерација пољопривредника природно тло слабијег, пепеластог или смеђег шумског земљишта, претворили су у вриједно антропогено тло, које се нажалост у савременим приликама све слабије користи и економски запушта. То је једна од посљедица потешкоћа друштва, која се налазе у транзицији друштвених односа.

Некад добра грабова шума Свинчине, јужно од главног дијела насеља, посјечена је пред II свјетски рат и споро се опоравља. Други, главни дио шуме Свинчина има углавном букову, храстову и грабову структуру. Најбоље очувана је Шума Циганица са старим шумским ресурсима.

Данашњи изглед сеоског пејзажа Горњих Средица састоји се од три главна елемента: шуме (храст, граб и буква) са три стране села; обрадивих површина (оранице, виногради, вртови и воћњаци), ливаде и нешто пашњака и необрадивог земљишта поред водених токова. Трећи елемент је само насеље разбијеног типа на пет брегова, али и окупљено у дијелу званом Горњани, где се налази центар насеља (Дом, школа, црква, трговине и др.). У аграрном пејзажу обично на међама парцела налазе се појединачна стабла храста, јасена, врба и јоха. У воћњацима превладавају стабла шљива и јабука, рјеђе крушака и ораха.

Историјски развој простора Средица Горњих. Први писани документи о имену и простору Средица се јављају у другој половини XIV вијека, у бројним расправама за земљишне посједе између племића или у црквеним жупама. "U srednjovjekovnim dokumentima ove su Sredice zapisane kao "Jakozerdahel" i odgovaraju današnjim Velikim Sredicama jugozapadno od grada Bjelovara. Te se Sredice zovu takode Donje Sredice za razliku od Gornjih Sredica koje su se nalazile sjeverno od Jakopovaca u župi Mosti. Ove su Gornje Sredice zapisivane u dokumentima jednostavno kao "Zerdahel" (6,3) Године 1362. издана је исправа у Копривници, којом се земљишни спор у Коњској рјешава са спомињањем имена Средице." Jedan od medaša medu njihovim posjedima jest i velika cesta kojom se od Sredica dolazi u trgovište Rovišće (7,29 prema Cod. dipl. XIII, 219-220). Од 1373. године у сусједном селу Павлин Клошtru се налази самостан Стреза. Павлини беже пред Турцима у самостан Лепоглава половином XVI вијека. Краљ Жигмунд даје 23. свибља 1393. године ровишћанске посједе вицепалатину Мартину Држанићу Средичком (Ders de Zeredahel). Богати феудалац Држанић имао је у својој власти госпоштије Тополовац и Ђурђевац, те неке дијелове Стрезе и друге мање посједе (7,40-41).

Turci se pojavljuju prema pisanim dokumentima prvi put пустошњем kraja 1505. godine oko Konjskog Svetog Damankusa (данас село Доманкуш око 6 км југозападно од Горњих Средица. МБ) (7,38). Посљедњи и највећи успјеси турских освајања у овом дијелу Хрватске везани су за 1552. годину, кад је Улама паша освојио јаку тврђаву и град Вировитицу, а предале су му се тврђаве у Чазми и Дубрави. Тада су, а можда и прије уништене тврђаве и насеља, јер се послије ове године више не спомињу: Гудовац, Ровишће и Тополовац. Аустријска војна власт из Граца оснива 1540. године Словинску или Винду Војну крајину на опустошеној подручју између ријеке Илове на истоку и ријеке Глоговнице на западу. Граничне утврде су остале у Ђурђевицу, обновљена у Тополовицу, Цирквеној, Врбовцу и Иванићу.

Насељавање српског становништва на западној Билогори. За разлику од подручја Калника на коме постоји насељавање српских војника од полови-

не XV вијека, на Билогору се српско становништво насељава половином XVI вијека. Послије 1540. године, кад је основана Словинска Војна крајина са сједиштем генерала у Вараждину и зато се касније назива Вараждинска. Друге миграције су биле током XVI, из сјеверних крајева данашње Србије и других крајева... Ова насеља спустила су се са Калничких гора постепено и све више и по северозападним косама Билогоре (8,154-155). Посебну пажњу заслужују преласци двају војвода са турске на аустријску страну 1551. године, Ивана и стрица му Плавше Маргетића, који су превели 49 коњаника и 53 пјешака заједно са обитељима. Оба су те исте године признати за аустријске граничне капетане (9,180). У почетку су обитељи ових ратника биле смјештене у дворцу насеља Вержеј на обали Муре између Радгоне и Љутомера. Са организовањем границе они долазе својим члановима војничима на саму границу. Иван се настанио по Калничком горју и основао село Иванац (данас Иванец Лудбрешки, иако у опћини Копривница, који је и 1991. године имао већинско српско становништво - МБ). Плавша се са својим пјешацима настанио на сјеверним падинама Билогоре, где је основао село Плавшинац, седиште парохије (8,160). Ове, треће миграције обухваћају време од 1540 до 1597. године и оне чине преко трећине укупног броја Срба у овој области. Живе по селима парохија Плавшинаца и Горњих Средица и донекле Ровишта на јужној страни западног дела Билогоре (8,159). Иако не располажемо документима о времену и родовима који су насељили Средице, добро долазе спискови војника који су служили као крајишници у утврдама Словинске крајине из 1606. и 1651. године.

Најстарије српске родове са презименима идентичним у Горњим Средицама налазимо код рода 1. МАТИЋА, јер је Новак изведен са групом од 91 крајишника Срба из Кусоња, Дерезе, Цикота и Пргомеља у Славонији, који су 12. маја 1600. године (9,181) насељени око Ровишта, а затим основали истоимено село Пргомељ код Гудовца. 2. НОВАКОВИЋИ су стари и веома бројни крајишни род, а изведен су такође 1600. године (Радивој), а већ 1606. године служи Радоје Новаковић у крижевачкој капетанији (9,182). Исте године служе Вукосав и Хранислав Новаковић у Св. Ивану (Жабно-МБ), док Радмил Новаковић служи као граничар 1606. године на славонској граници у Ровишћу (9,182-183). Према платном списку из 1626. године носио је војводско звање у Ровишћу Комнен Новаковић (9,44). Исти војвода Комнен је са војводом Иваном Пејашиновићем из Црквене 24. јула упао са 2000 граничара у Турску, саставши се за полазак у Беловару, а против наређења барона Векслера великог крижевачког капетана (9,48). Војвода Комнен Новаковић је на платном списку у Ровишћу 1630. (9,51). 3. ПОПОВИЋИ су такође стари српски крајишни род, чија се већина налазила на Жумберку. Јован и Никола Поповић служили су 1651. године као хусари у крижевачкој капетанији (9,186-187). 4. ПУТНИКОВИЋИ су стари крајишни род, чији се члан Вуковој спомиње 1651. године као хусар у крижевачкој капетанији (9,185). 5. РАДОШЕВИЋИ су стари крајишни српски род идентични са погрешно записаним Радошовићима. Тако су као војници служили у Ровишћу већ 1606. године Радота и Сретен Радошевић. Исте 1606. године према попису војника служио је у Св. Ивану (Жабно-МБ) граничар Рајин Радошевић (9,182-183). Граничари Иван и Вучина Радошевић служили су у Св. Ивану (Жабно-МБ)

1606. године (9,183). 6. ПАВЛОВИЋИ су стари крајишки српски род са бројним обитељима. Код Ивића је уписано чак 12 имена војника, од којих су шест из Словинске Војне крајине. Тако је 1606. године служио Божић Павловић у Ровишћу (9,182-183). Морамо напоменути да радови Павловића постоје у Гудовцу, Коренову и Пргомељу.

У Ивићевом раду Миграције Срба у Славонију нема ових средичких крајишки, старих српских радова: 1. БАЂА са крсном славом Ђурђевдан, 2. БОГАВАЦ са крсном славом Николјдан, 3. БРКОВИЋИ највећи власници земље у селу сјеверно од потока Комарнице, 4. ДРАЖИЋИ, 5. ЈУРЈЕВИЋИ, 6. КОКИРИ, стари крајишки род са крсном славом Ђурђевдан, 7. ОБРАНОВИЋИ су стари крајишки род у селу, 8. РАДАНЧЕВИЋИ су стари крајишки род са крсном славом Ђурђевдан, 9. РАДОТОВИЋИ су стари средички род са крсном славом Николјдан, 10. РАСТОВАЦ је такође стари српски крајишки род са крсном славом Ђурђевдан, 11. РАДЕЛИЋИ су стари род са крсном славом Ђурђевдан.

Из XVII вијека пажњу заслужује један важан податак за три крајишка села. "Три граничарска села Горње Зделице, Средице и Пољанци (Пољанчани-МБ) замолише у јуну 1660. цара Леополда, да их с обзиром на то, што су одвиле удаљени од Крижевца, одузме од крижевачке и припоји копривничкој капетанији, где ће моћи лакше обављати војну дужност. Цар затражи извештај од Ратног Савета и добивши повољан одговор, испуни жељу ових српских села (9,113). Ми примјећујемо да Горње Зделице никада нису биле насељене српским становништвом. Приликом развојачења Војне крајине 1871. године ова три села су вјероватно са "кумпанијом Капела" укључени у бјеловарски котар.

Сл. 2. Православна црква Св. Николе из 1704. године обновљена 1990. године

Први писани податак о православној цркви у Средицама датира из 1704. године, кад су царске двери цркве изграђене од Кузме Дамјановића (10,111). Сасвим је сигурно да је прије ове, постојала старија, вјероватно дрвена црква из XVII вијека. Црква је на коти 229 м и види се издалека. Најближи манастир је Лепавина, на граници Билогоре и Калника, удаљена од села 14 км билогорским путевима. Средичка црква обновљена је тек 1990. године.

У II свјетском рату црква је доста оштећена, а зграда парохије запаљена. Пред тај рат парох у Средицама је био Душан Кашић, познати научник и професор богословије у Београду.

Развој становништва Горњих Средица. За XVIII вијек имамо податке Р. М. Грујића о броју домаова по насељима за године 1732, 1755, 1764 и 1769. С обзиром на познавање чињеница, мишљења смо да су подаци о броју кућа за године 1732. и 1755. нереално високи, за разлику од података за 1764. и 1769. годину, који су сасвим вјероватни. Тако су Средице у 1755. години имале 56 православних домаова, а 1764. и 1769. године само 19 домаова.

Прије регуларних државних статистичких пописа имамо податке Р. М. Грујића о броју домаова и душа у Средицама Горњим за 1809. годину, кад су Средице имале 14 домаова са 182 душе и за 1839. годину, кад је село имало 15 домаова са 176 српских душа (10,222). Тада је у једном дому живјело просјечно 13, односно 12 чланова великих, патријархалних краишских породичних задруга.

Развој становништва Горњих Средица приказује табела 1.

Година пописа пописа	Број становника	Број српских домаova	Срби	и %	Број чланова домаћинства
1857.	252				
1869.	283	27	230	81%	8,5
1900.	472	51	312	66%	6,1
1931.	567	67	281	50%	4,2

(10,222 и 11,90-91)

У току седамдесет година становништво Горњих Средица порасло је за преко два пута. Српско становништво показује другачији развој. Број њихових домаова се удвостручио, али број се повећао само за 1/5! Број чланова у домаћинству је пао са 8,5 на 4,2 члана. У периоду 1900-1931. године број Срба се смањио за 31 лице и пао на половину укупног становништва. Започео је процес изумирања српског становништва као и у цијелом западном периферном подручју на ком је на западном дијелу Билогоре у том раздобљу пораст становништва имала само 1/4 насеља (12,214). Истовремено са апсолутним опадањем-изумирањем српског становништва расте број досељеника католичког, хрватског становништва из Подравине и Загорја.

Развој становништва послије II свјетског рата приказује слиједећа табела:

Табела 2. Развој становништва Горњих Средица у периоду 1948-1991. године

Година пописа	Број станов.	Број станов.	Домаћинства	Хрвати	Срби	%	Југо-словени	Остали
1948	517	1953:1991	145	-	264	51	-	-
1953	571	100	152	-	-	-	-	-
1961	527	92	145	-	-	-	-	-
1971	382	67	115	-	-	-	-	-
1981	327	57	-	208	41	12	76	3
1991	255	45	83	174	62	24	12	7

(Пописи становништва од 1948. до 1991. године)

Снажан процес напуштања села (депопулација и деаграризација) захватило је и ово удаљено село од градова, тако да данас има мање становника него 1857. године или мање од половине оног у 1953. години! Домаћинство је у 1991. години имало само 3,1 члана! У селу је остало углавном старије становништво. Српско становништво се исељавало, али још више изумирало или се као у 1981. изјашњавало за Југословене (76 лица или 23% укупног становништва односно два пута више од броја Срба, што се исправило у попису 1991. године, кад је број Срба порастао на 1/4 укупног). Број је повећан на рачун групе Југословени са којима је нехрватског становништва било укупно 31%.

Српско становништво је страдало 1941. године одвођењем у логоре (Даница у Копривници, Јасеновац и Јадовно). Љета 1941. године из Горњих Средица исељене су ове српске породице у Србију, углавном у село Кораћицу код Младеновца: 1. Брковићи, 2 домаћинства, 2. Дражић, 3. Кокири, 4. Јурјевић, 5. Новаковић, 6. Обрадовићи, 7. Павловићи, 8. Поповић, 9. Растовац. То значи да је готово половина старијачких српских родова била исељена у Србију 1941. године. Готово сви су се они вратили на своја опљачкана имања.

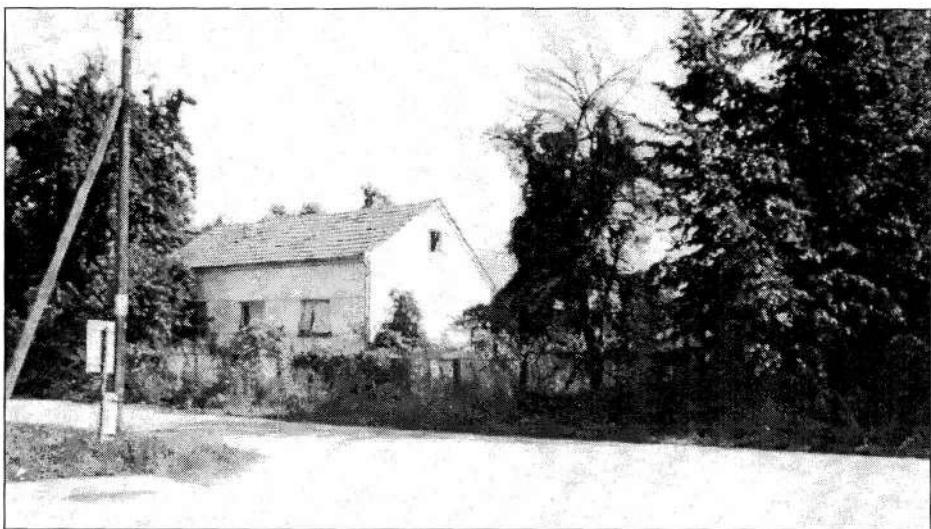
Горње Средице су у II свјетском рату биле чувено партизанско село, које је од миља прозвано "Мала Москва". У јесен 1941. године у селу се налази Окружни комитет КПЈ за Бјеловар. Послије тешког пораза крајем 1941. устанак се распламсава у 1943. години. У селу је сједиште Команде подручја Бјеловар са командантом Јосипом Парагом, из Г. Средица. У селу постоји телефонска централа, амбуланта, радионице и друго. Село је паљено 18. априла 1944. године, кад је у ватру бачено неколико сељана.

Послије рата, у селу је дуже вријеме постојала сеоска задруга на имању Брковића, а затим наступа опадање села, упркос добивању асфалтне цесте за Польанчане. Спомен дом је направљен у селу тек 1988. године, а отворио га је прослављени командант са Билогоре, генерал Милош Манојловић-Мима.

Сл. 3. Спомен дом у селу Г. Средиће (1988)

У годинама рата (1991-1995) из Горњих Средица иселило се због еуфорије хрватског национализма, углавном преко Мађарске на бази размјене имовине, неколико српских обитељи (Раданчевићи са 2 обитељи, смјештени у Хртковцима и Голубинцима, Радошевићи и још неколико). У селу данас постоји петнаестак српских кућа, углавном са старијим становништвом. Свега неколико од њих имају дјецу. Сходно томе, старо српско, краишко село Горње Средиће осуђено је на брзо нестајање српског становништва, како због изумирања, тако и због процеса убрзане асимилације.

Сл. 4. Напуштена кућа Радошевић Ђуре, избјеглог у Србију 1992. године

Из доба Крајине у Горњанима, дијелу села постоји велики сеоски бунар, дубине од преко 20 метара са четири точка, да се вода може истовремено грабити са четири стране.

Крупних топонима у овом селу је мање, него што би се очекивало. Поред наведених шумских комплекса, оранице површине - поља носе називе: Ограде, оранице око кућа; Јасење, оранице и ливаде према селу Велика; Долови су ливаде поред потока Комарнице. Тешко објашњив је топоним Богар за бријег према селу Јакоповац. Топоним Зидине, налази се на земљи Брковића, сјеверно од села, према Мостима. Постоји предање, да је ту у предтурском доба постојала католичка црква.

Разматрали смо Горње Средице, српско крајишко насеље, настало почетком XVII вијека у оквиру Словинске војне крајине, у средишњем дијелу западне Билогоре. Српско становништво је чинило већину у селу све до половине XX вијека. У II свјетском рату добар дио српског становништва је исељен у Србију, али су се сви вратили послије рата. Српско становништво нагло изумире у XX вијеку. Као трајан спомен на њега остаје велика црква (данашња из XVIII вијека) са старим гробљем. Често је оваква судбина огранака народа, који су предалеко отишли од материце.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Živko Pletikapić i dr.: Geologija i naftoplilonosnost Dravske potoline, Geološki vjesnik 17, Zagreb 1964.
2. E. Pregolović i dr.: Primjena morfometrijskih metoda u rješavanju struktorno-tektonskih odnosa na područje Bilogore (Sjeverna Hrvatska), Geološki vjesnik 22, Zagreb 1969.
3. I. Gams: Geološki i petrografske sastav. Enciklopedija Jugoslavije 6, Zagreb 1990.
4. Andrija Bognar: Geomorfološka karta Jugoslavije 1. Morfostrukturalna karta, Enciklopedija Jugoslavije 6, Zagreb 1990.
5. Војногеографска карта, лист Чаковец, Р:100 000, VIII, Београд 1931.
6. Dr Josip Buturac: Povijest rimokatoličke župe Bjelovar-Slav. Požega 1970.
7. Dr Josip Buturac: Rovišće. Povijest Rovišća. Kutina 1975.
8. Рад. М. Грујић: Најстарија српска насеља по северној Хрватској (до 1597. год.). Гласник српског географског друштва, св. 2. Београд 1912.
9. Др Алекса Ивић: Миграције Срба у Славонију током 16, 17. и 18. стотине. САН. Насеља и порекло становништва. књ. 21. Суботица 1926.
10. Др Рад. М. Грујић: Пакрачка епархија. Историјски-статистички преглед. Нови Сад 1930.
11. Dr Dragutin Feletar: Suvremene promjene u prostoru rasporedu stanovništva općine Bjelovar do 1991. godine. Bjelovarski zbornik, 4-5, Bjelovar 1994.
12. Miloš Bjelovitić: O izumiranju srpskog stanovništva u Hrvatskoj. Zbornik radova XIII kongresa geografa SFRJ. Priština 1991.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 1999.
YEAR 1999.

Свеска 4
Volume 4

ДУШАН М. НИКИЋ*

ЧИЛИ ЈЕ ЛИВАЊСКИ КРАЈ У Х ВИЈЕКУ?

За апсолвирање насловљене теме и за одговор на постављено питање послужићемо се релевантним источницима првог реда.

Многима, нарочито историчарима, добро су познати записи византијског цара Константина VII Порфирогенита (945-959) које је исти сачинио с намјером да своме сину Роману сугерише како да влада бројним народима у своме огромном царству. Наведени византијски цар бавећи се питањем разграничења Срба и Хрвата у X вијеку записао је:

"Од ријеке Цетине почиње земља Хрватска и пружа се према Приморју до границе Истре, односно до града Лабина и са брдске стране у извјесној мјери пружа се и даље од провинције Истре."¹

Ради разумијевања тадашњег разграничења иницијалних српских земаља од хрватских области на западу, нарочито у предјеле ријеке Цетине, доносимо на овоме мјесту исјечак прегледне карте тих крајева:

Дакле, што се тиче политичко-територијалне припадности ливањског краја и **Западних српских страна**², у којима су се они стабилизовали још у IV вијеку³, нема никаквог двоумљења - **ливањски крај и половином Х вијека као и све друге српске области насељен је искључиво и само СРБИМА**. У сусједном цетинском крају, нарочито око изворишта Цетине и уз њену лијеву обалу уз планински крашки масив Динаре живе и тада Срби у којем су се задржали у знатном броју све до 1995. године, када су одатле, а и из Западних српских страна у акцијама етничког чишћења истјерани од стране регуларних јединица војске новоформиране државе Хрватске и уз несебичну логистичку и војно-политичку помоћ САД и западно-европских земаља⁴.

За потврду наведеног од мноштва историјских чињеница и релевантних научних доказа упознајемо вас и са мање приступачном и недовољно код нас публикованом картом пољских научника и истраживача, која је објављена у "Польском словнику", чији исјечак прилажемо:

* Професор географије у пензији. Београд, Србија

¹ Божидар Ферјанчић. Византијски извори за историју народа Југославије. Том II. Београд 1959. 35-38 и ту назначени извори и библиографија

² Јован Деретић, Западна Србија, кратки историјски преглед од 3-ег века пре Христа до 20-ог века. Чикаго 1995. 70 и ту назначени извори и библиографија

³ Ђорђе Јанковић. Српске громиле. Београд 1998. 58-64 и 83-84 и ту назначени извори и библиографија

⁴ Дејтонски споразум, Дејтон-Париз 1995.

Исјечак са прегледне карте "Словенска племена на Балкану у VII вијеку" (Из "Пољски Славник, I, 71")

Оно на шта, овом приликом, на карти скрећемо пажњу читаоца јесте простор који је означен племенско-етничким именом **Гlamочани**.

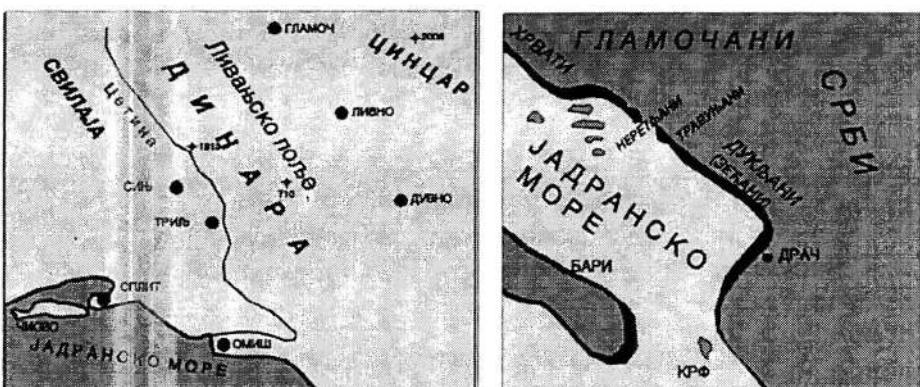
Означен простор на приложеној карти захвата један од типичних крашких дијелова Балканског полуострва и картиран је тако да се може, у грубим географским координатама, уоквирити: на западу - током Цетине, те билом Динаре и Пљешевице; на истоку - извориштем ријеке Врбаса и њеним током; сјеверну границу - чини водоток Саве, односно Панонска низија; јужна граница - није најјасније назначена, али, чини нам се извјесним, да је чини средње далматинско приморје са отоцима у којем се додирује са српским средњевјековним просторима Племенског савеза Нерствљана.

Дакле, на цијелом том простору и у VII вијеку живјели су припадници **Племенског савеза СРБА ГЛАМОЧАНА⁵**. Унутар тог крашког планинског простора је и ливањски крај којег насељавају Срби Лијевњани/Ливњаци који су једно од српских племена Племенског савеза Срба Гламочана.

У X вијеку дио назначеног простора "који одговара приближно данашњој западној Босни и делу Далмације"⁶ у историјским изворима наводи се као **Српски банат ХЕЛМАНИЈА**, чији је господар Драгослав, син српског краља Прелимира⁷.

И, за сам крај, још нешто.

У цијелом том простору готово да нема **топонима** који није из српске лексике, тачније - из српског језика, а многи од њих сежу и у највећу могућу старину. Један од њих је и ојконим Ливно, које је једно од најстаријих срп-

Прегледна карта географско-историјског разграничења Срба од Хрвата пол. X вијека ријеком Цетином

Исјечак са прегледне карте "СЛОВЕНСКА ПЛЕМЕНА НА БАЛКАНУ У VIII ВИЈЕКУ" (из "Пољски Славник, I, 71")

⁵ Никић М. Душан. Гламоч. насеља и становништво, Географско друштво БиХ, Посебна издања књ. VII. Сарајево. 1989.7-11

⁶ Јован Деретић. исто, 71-72

⁷ Исти, исто, 53

ских градских насеља на Балканском полуострву. За коријен овог имена узима се стара српска ријеч **хлив**⁸, која је послужила за формирање још мноштва топонима на некадашњим српским просторима око Каспијског и Црног мора, по Алпима и у средњој Европи⁹.

Старом српском ријечу хлив означавана су карактеристична мјеста на земљишту са изворима воде те се може казати да је и ојконим Ливно оро-хидронимског постанка. У ливањском крају он означава изворишну членку ријеке Бистрице чије воде избијају из великих подземних базена - језера испод стрмих литица Башајковца, Црвеница, Вилинског висла и Куле Старца Вујадина чинећи један предиван природни колоплет воде и стијена, који је увијек прелијеп. Најљепше је у тој думачи - Думану/Дл'ману за вријеме поводња када готово испод сваког камена и пукотине навире као суза чиста и бистра планинска вода жуборећи низ стрмине и одмичући низ раван поља ка својим понорима и еставелама да би се поново показала свјетlostи дана и човјековим очима појећи Цетину, Јадро и Јадран својим плаветнилом.

⁸ Петар Скок, Етимологијски рјечник хрватског или српског језика. књ. I, Загреб 1971. 673

⁹ Географско историјске карте и атласи

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 1999.
YEAR 1999.

Свеска 4
Volume 4

ДУШАН ДРЉАЧА^{*}

О ЗАВИЧАЈУ И ЉУДИМА

Бруцоши етнологије на одсјеку за географију Природно-математичког факултета у Бања Луци

Већ је и III школска година откако се на Бањалучком Природно-математичком факултету, уз географију, студира и етнологија. Потреба за овим смјером студија, нарочито послије етничког сукоба, је несумњива. Одзив студената је веома велики (24 у школској 1996/97, а са онима из претходне двије године више од 50). Заслуга за покретање студија етнологије и данашње оптималне услове студирања, припада колегама врсним стручњацима Одсјека за географију Природно-математичког факултета.

Студентску популацију чине највећим дијелом дјевојке, поготово из Бањалуке, али и из других претежно крајишних мјеста Републике Српске. Озбиљни и приљежни, урадили су пролјетос своје семинарске радове из предмета Етничка прошлост, да би их потом саопштавали на вежбама. Већина их је исказала завидан степен концентрације и елоквенције, проницљивости и љубави за одабрани студиј. Неки су, што је за сваку похвалу "из главе" говорили и по 40 минута.

Овде ће бити наведени само наводи из саопштења седморо студената, који су били у прилици да у својим семинарским радовима донесу свјежу етнографску грађу из околине Бањалуке, Грађашке, Прњавора и Добоја, а не и оних који су надахнуто и критички реферисали дела значајних претходника.

Већину радова краси обиље података о народном животу и обичајима, записаних од добрих казивача. Забиљежена грађа на терену се односи на "стара времена", гладне године и епидемије ("кујја гробља"), побуне и бјежанију - нпр. од усташа у Козару. Из даље прошлости су и подаци о стамбеним брвнарама и "мјечарима", храни и одјевању; о кућним заједницама још увијек и живом народном памћењу.

"Стари свијет има своју вјеру, дубоко је побожан" - пишу студенти. Биљеже између осталог, да се о Малом Божићу излази на арман, где се обавља "вршај људском снагом" и ломи "ковртањ"; омладина се о Ђурђевдану окупљала око воденице; у њиве и ливаде се усађују ради плодности крстови од љесковог дрвета; уочи Петровдана се пале "лиле" и "машале". У своје радове су унијели податке о отмици - "крађи дјевојака"

^{*} Редовни професор универзитета у Бањалуци и научни саветник Етнографског института САНУ Београд. Рад примљен 12. II. 1999.

и накнадној "миридби"; о тродневној крсној слави ("читању славе" уочи празника, "појитарцу" и "зажитарцу"), као и другој, завјетованој слави. Не-заобилазни су, затим, наводи о родовским гробљима, "бдијењу" у "два реда" (48 сати) уз покојника и "бильезима" трапезастог облика.

Своја запажања о депопулацији и старењу села, рапидном смањењу броја сеоског живља у близини градова и миграцијама младих нпр. у Бањалуку, студенти документују навођењем садашњег броја кућа, запостављеним сточарством (нарочито гајењем оваца), одсуством богомоља и гашењем школа, што за посљедицу има, баш као и међу Србима у дијаспори, институционализовање неких дотад породичних обичаја. Узроке виде у изосталом или закаснелом довођењу струје и пута у село, као и општим друштвеним кретањима. Илустративан примјер је село Понир, сведено на заселак, које данас има свега педесетак становника, јер су већина млађих људи и оних средње генерације грађани Ребровца. Сличан се процес одвијао и из Бистрице само у корист насељавања радничких колонија и предграђа у Њемачкој и Аустрији.

Вратимо се, ипак, примјерима из етничке прошлости. Студент Д. М. биљжи на терену причу из времена турске владавине о засеоку Градина у Драгочају, окруженог кестеновом шумом. "На једној висоравни био је чардак који је назван "градић", што је у вези с називом засеока. На том чардаку сједиле су буле, лица покрivenог заревима, посматрајући како српско становништво доноси трећину. Али, "пуче пушка из пећине, неста трећине!" Мање успјешна, међутим, била је реакција људи на агинско "право": "*ius primae noctis*". Један храбар младић из Градине, а звао се Паво, није могао допустити да волјена и тренутак буде у Турчиновим рукама. Сачекао је агу, распорио га и ноћу одвукао до Залужана. Кад су га тако распореног пронашли Турци, на леђима је имао иглице од кестенових шишарки, тако да су Турци лако претпоставили да је починилац из Градине.

Студенткиња Д. Ч. пише о постанку имена Понир и Лазина пећина као и о безданима по понирским шумама. "Пећина је добила име по неком четнику Лази који је за вријеме неког рата живио у пећини. Он је узгајао око двадесет свиња, хранећи их буковим и храстовим жиром. Њиховим месом се сам хранио и тако преживљавао. Данас је пећина склониште за дивље животиње.

"Назив за подозренски Больанић - преноси бруцош Н. Д. - помиње се у писаним изворима 1628. г. по први пут у тзв. Крушевском поменику". По једним, Больанић је добио име по истоименом селу у Црној Гори, одакле су се наводно населили Больанчани, а по другима је назив настао редукцијом реченице "Боље ићи, боље наћи!" У средњем вијеку, за вријеме владавине Немањића, на Озрену је изграђен манастир. Након austro-turskih ратова и епидемија, велики дио становништва се преселио у Крајину и Славонију. Крајем XVIII вијека долазе на Озрен старобалкански православци из разореног Москопоља, од којих би могли бити родови Тодића и Драгиновића у Больанићу."

Студенткиња А. Р. записала је од свога деде (83 г.) како се њихова породица тј. њен прадед у Бистрицу доселио из Суве Међе код Двора на Уни. Већина становника у Бистрици је тог поријекла и звали су их Личани. "Живјели су у заједници коју је чинило 12 одраслих и шесторо дјеце.

Дужности у заједници су биле подијељене. Жене су радиле у кући, чувале стоку и бринуле се о дјеци, док су мушкарци били мајстори; тишљери, ковачи, грађевинари, а узгреб су се бавили пљопривредом. Били су имућни, имали су своју ковачницу, воденицу, ергелу коња (15), шталу (15 крава), држали козе (200) и велики воћњак с бресквама. Кућа им је била од ћерпића, окружена "зградама" за ожењене чланове заједнице. Без обзира на богатство, живјели су скромно."

"На Лазареву суботу - биљежи студенткиња Д. Р. - у Бошковићима код Прњавора устаје се прије зоре, узима се сач за печење хљеба и у њега лупа дрветом. Обилази се три пута око куће, пјевајући: "Куц, куц лазарица, бјеж' од куће плазарица!" Вјерује се да након овога, змије неће прилазити близу куће".

"Коледарице" о Никољдану су и данас карактеристичне за подозренске Больначане. А у Бистрици, доста старих обичаја се изгубило педесетих година. Рецимо чароице. "То су - према опису А. Р. - биле машкаре које су за Никољдан ишли по кућама. Обично је то била група од 7 или 9 мушких (обавезно непаран број!) који су представљали сватове. Никад у кућу нису улазили сви, јер нису смјели бити пребројани, већ само најважнији, а то су: старапац, млада, дјевер, јарац и мачак. Кад уђу у кућу, благосиљају укућане. Ђевојка је домаћине љубила у руку, а њој су се давале паре и јабуке. Старац је на глави носио тикву, а у руци звоно у које се сипала со. Мачку и јарцу се давало суво месо. Носили су са собом клепку и ишли су само ноћу. Роду Р. је било забрањено да учествује у чароицима, јер је један његов члан умро напрасно након чароица."

Двије студенткиње, Д. В. и Ж. К. су се прихватиле претешког задатка да у својим радовима оставе свједочанство о тегобном животу прогнаника из околине Бугојна (село Копчић), Дрвара, Србобрана, Гламоча и околине. И једна и друга описују најприје небројене колоне расељених који су, у трагању за "мјестом под сунцем", прошли кроз Бањалуку. Усредсређујући своју пажњу на оне који су остали у насељима надомак града, пишу о немогућности, али често и неспремности да им се помогне. Уочавају код тих људи "ни на небу ни на земљи" дубоку приврженост традицији и регионалне обичајне специфичности, таворење испуњено безнаћем и упућеност на чекање. Стављајући се на страну правде и човјеколубља, не одобравају неку врсту латентног "духовног сукоба", које се, за њихову утјеху, запажа у свим срединама у које изненадно и масовно бану дошљаци.

Занимљиво је истаћи, за генерацију ђевојака и младића рођених крајем седме деценије овог вијека, која је на својој кожи иtekako осјетила страхоте овог рата, да је други свјетски рат нешто што и далека прошлост за коју неки везују нпр. хајдуке "што су се крили по шумама Бијељевине".

Пред бруцошима су године каљења. Они старији ће овога љета на теренску истраживачку праксу. А прва генерација уписаных, све студент до студента приступиће изради дипломских радова, да идућег децембра добијемо прву класу дипломираних етнолога за које постоје реални изгледи да се сви запосле.

На крају, још два цитата: о завичају и људима.

Док се студенткиња Д. Ч. одушевљава природом и звуковима Понира ("прави мали еколошки рај с погледом на Бањалуку"), дотле њен колега Д.

М. свој рад завршава питањем: Шта је вриједност сваког мјеста? и даје овај одговор: "Људи су богатство и то не само они који ту данас живе или су нетом дошли, него и поколења која су одавно под земљом, а чије је присуство итекако стварно, јер ми те покојнике свакодневно "срећемо" било у обичајима, било у свакодневном говору."

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 1999.

YEAR 1999.

Свеска 4

Volume 4

МИЛОРАД ВАСОВИЋ*

ЕКСКУРЗИЈЕ У НАСТАВИ ГЕОГРАФИЈЕ

Екскурзије су одувек сматране веома важним обликом наставе географије. О њима су писане књиге и чланци с упутствима о томе како да се организују, у које годишње доба и по којим просторним целинама да се изводе. Само у неким од ових публикација давана су упутства о начинима географског осматрања на самом терену, што је кључни циљ сваке географске екскурзије.

У овом напису изнећемо укратко нека искуства која смо сакупљали током дугогодишње наставе географије на ранијем Природно-математичком и каснијем Географском факултету Универзитета у Београду.

Припремање екскурзије. Избор регионалне целине погодне за екскурзију представља први задатак за наставника географије. Та целина може да буде: котлина, долина, површ или висораван, град, део приморја, залив, крашко поље, рударски басен, виногорје, познатији ратарски или воћарски реон, бања, зимско-спортски центар и др. Избор много зависи и од тога шта наставник предаје и истражује: наставник економске географије бира одређене привредне реоне, а наставник регионалне географије махом индивидуалисане регионалне целине попут набројаних. Наравно, никде не постоје две истоветне котлине, две истоветне долине, површи или висоравни. Неке од њих могу се знатно разликовати по битним географским обележјима. Неке котлине, на пример, имају ниско, равно, влажно и магловито дно (Пожешка котлина у Западној Србији). Друге имају високо дно и још виши планински обод (Беранска котлина с дном око 650 и ободом од 2600 м). Неке су познате по воћарству, друге по великој угрожености животне средине, док су треће ниске, сунчане, густо насељене и претворене у велике баште и конопљишта (Лесковачка котлина). Наравно, остале регионалне целине такође се међусобно разликују по низу својстава.

Кад наставник коначно одабере регионалну целину кроз коју ће водити екскурзију, онда приступа изучавању постојеће стручно-научне литературе, топографских и осталих карата крупнијег размера, планова градских насеља, евентуално путописа и туристичких проспеката. Универзитетски наставник може да наложи једном или двојици студената да прочитају неке од важнијих радова и да на терену изложе њихову суштину. У међувремену се успоставља веза с наставницима географије, а евентуално и с другим стручњацима који живе у регионалној целини по којој ће се изводити

*Др. професор универзитета у пензији, Београд

експедиција. Као познаваоце локалне средине и становништва њих треба приволети да путују по терену, заједно са учесницима експедиције, како би олакшали оријентацију и пружали тачна обавештења о географским појавама. Наравно, пред сам полазак треба одржати кратак састанак с учесницима експедиције како би се размотриле обављене припреме и постигао договор о техничким питањима. Тада се доноси одлука (ако није раније донета) о превозном средству и правцима путовања у одласку и повратку.

Железница није погодна за експедиције, сем за превоз до удаљених области и насеља. Уосталом, наша железничка мрежа је ретка (сем у Војводини) па пруге ретко где воде у више праваца преко одређене области. У приморју се могу користити бродови, који су погодни утолико што се крећу споро и поред морске обале, па се с њих добро виде обалска разграна, пејсажи, луке, села, фабрике, туристичка места и други објекти.

Аутобуси ипак имају предност. Данас су готово сва наша насеља, укључујући и планинска, повезана с градовима асфалтним путевима, што омогућава народу да зађе у удаљене просторе, понегде и до забити познатих по одређеним природним реткостима или привлачностима.

Посматрање географских појава током пешачења. Возећи се аутобусом учесници експедиције, због брзе возње, могу само да се оријентишу али не и да запазе или објасне географске појаве поред којих пролазе. Зато права експедиција, с непосредним и смиреним опажањима, настаје тек кад се учесници искрцају из аутобуса и крену пешице.

Учесници експедиције најпре морају да се оријентишу у простору а одмах потом да идентификују поједине географске појаве и научне проблеме, уз ослањање на географске карте, компас и основна обавештења вође експедиције или месног наставника географије. Али ни вођа експедиције, ни месни наставник географије не треба да држе предавања на терену, већ да нађу начина за ангажовање свих учесника у посматрању и идентификовању појава и проблема у простору. То је најбоље чинио проф. Боривоје Ж. Милојевић, који је био најбољи предавач у стогодишњој историји наше научне географије.

Сваке суботе, уколико је било лепо време, проф. Милојевић је водио студенте на једнодневне експедиције по околини Београда. Чим би их довео до првог одредишта почињао је с питањима, а не с предавањима. "Који је ово елеменат рељефа? Које су ово стене? Зашто је село лоцирано баш на овом месту?" Питања су упућивана свим присутнима и професор је очекивао да сви размишљају и посматрају све око себе, па и да гласно тумаче појаве које запажају. Ако се не огласи ни један студент, професор одмах "прозове" једног од њих и затражи одговор на постављено питање. Али се дешавало да готово истовремено по неколико студената узме реч. "Е, ти си погодио! Ово је заиста површ, по свој прилици абразиона", пресуђивао је професор а потом, у неколико реченица, подсетио на Цвијићеву теорију о језерској пластици и регресији Панонског језера, током које су уседане површи.

Професор Б. Ж. Милојевић нас је често водио у Чукарицу, Жарково, Железник и Макиш, с првенственим циљем да нам покаже како и зашто су та приградска села деценијама била претежно млекарска. Једном је у Жаркову почeo с оваквим питањем: "Шта је ово, шта је оно?" При томе је

показивао прстом на сеоску кућу и шталу. "Која је од ове две грађевине пространија и боље грађена?" Студенти су готово хорски одсекли: "Штала!" Међутим, нико од њих није могао да објасни зашто су штале врло простране и грађене од тврдог материјала а још мање да изнађе основе на којима почива приградско млекарство у овом делу околине Београда. "Погледајте доле, према Сави!" Тамо смо видели само пространу равницу Макиш, која се протезала километрима уз десну обалу Саве, обраслу бујном травом, а местимично треском и шеваром. "Ето, Макиш је простор великих ливада и пашијака на којима почива ово сточарство". Дакле, учесници екскурзије нису могли да објасне основе млекарства, па је професор морао да прискочи у помоћ својим кратким објашњењима.

Једне године осам старијих студената пешачило је с професором по Дурмитору. За десетак дана напорног пентрања по дурмиторским вратоломима они су, по први пут у животу, видели у природи најважније крашке и фосилне глацијалне облике: вртаче, увале, шкрапе, пећине, поноре, валове, циркове, бочне и подинске морене, глацијална рамена, висећа ушћа итд. Неке од ових појава студенти су одмах препознавали а друге нису, па им је професор пружао објашњења. Пошто су препешачили планину од става Пиве и Таре до Жабљака, учесници екскурзије су запазили да на њој постоје три крупне географске особености или три проблема: велика безводица на Пивској а обиље воде на Језерској површи; концентрација готово свеколике насељености и привреде само на Језерској површи; велика концентрација кањона по планини и око ње. Међутим, они нису умели да објасне ове особености. Професор је све то размрсио. Пивска површ је у потпуности скаршћена и висока, па је стога изразито безводна. Језерска површ је готово у целини застрта подинским моренама које су из највиших делова Дурмитора доносили плеистоценски ледници и таложили по површи; оне су омогућиле стварање плитких басена, образовање петнаестак глацијалних језера (по којима је површ и добила име), настанак краћих водотока, извора, растресите земље погодне за бујан травни и шумски покривач. У таквој природној питомини становници су вековима напасали стоку, подизали катуне па и стална насеља, иначе највиша на Балканском полуострву. Усещање бројних кањона (Пиве, Таре, Сушице, Комарнице, Драге и Вашковске ријеке) омогућиле су дебеле масе кречњака и врло снажна издизања планине у горњем плиоцену: уколико се она више издизала утолико су се кањони дубље усекали, при чему је кањон Таре постао најдужи (око 80 km) и најдубљи (до 1300 m) на свету - после кањона Кolorада.

Једном је писац ових редова водио студенте географије по маљенским Дивчибарама. Био је почетак марта. Снежни покривач још се понегде одржавао. Температура ваздуха износила је само 3°C. На западној ивици Дивчибара, тамо где се додирују сточарске колибе са одмаралиштима и викендцијама, долазила нам је у сусрет група дечака и девојчица претшколског узраста. Сусрет студената и ових готово полетараца трајао је скоро 45 минута. "Чико, која је ово руда" - питао је један дечак. Други је, показујући најпре на сточарску колибу а потом на викендцију, запитао: "Зашто чике долазе на планину кад на њој ништа не раде?" Стрпљиво смо одговарали на питања ових "студентских приправника", на задовољство њихових васпи-

тачица и наших студената. Једва смо се растали. Остало нам је у пријатном сећању сазнање да код деце и омладине постоји знатна радозналост коју треба неговати, подстицати и усмеравати ка опажањима у простору и ка самосталном расуђивању о настанку просторних појава.

Иако се аутобуске екскурзије своде на обично туристичко путовање и делимичну оријентацију у простору, ипак су оне, у неким случајевима, врло корисне за географе. Мислимо пре свега на вожњу аутобусима по планинским путевима, која је увек спора, те учесници екскурзије могу да запажају појаве поред којих пролазе готово као да иду пешице. Кад се аутобусом из Ибарске клисуре крене уз Копаоник, онда се јасно запазе све вегетационе па и антропогене промене у висинском распореду од 400 до 2017 метара. Вођа екскурзије треба само да упозори учеснике да пажљиво посматрају промене које настају с порастом надморске висине. Они ће уочити и то да се сеоски атари, села и воћњаци простиру до 1250 м; одатле до 1650 м овладају бујне шуме - у нижим деловима лишћарске а увишним четинарске; од 1650 до 2017 м простиру се ливаде и пашњаци с ретким шумарцима закржљалих четинара. Учесници ће уочити и три готово неочекиване географске особености: потпуну ненасељеност висинског појаса од 1250 до 1650 м; веома заравњен "кров планине" од 1650 до 1900 м, због чега га је сам народ прозвао "Равни Копаоник"; инверзију екумене (окупљање сточарске, шумарске, војно-стратешке, туристичке, еколошко-заштитне и наставно-образовне делатности) на Равном Копаонику, односно на највишем делу планине. Задатак учесника екскурзије је да објасне настанак ове три географске особености, уз ослањање на вођу екскурзије који ће исправљати нетачна а додавати тачна научна објашњења. Тако ће они, уз мало напора и подоста знања, бити у стању да објасне ову инверзију екумене. Наставник и у овом случају треба само да допуњава и исправља тумачења студената или ђака а не само да им држи предавања. У ствари, он може да одржи темељито предавање о Копаонику, али тек после наведених опажања и потпунијег разгледања планине.

Екскурзије по градовима. По доласку у неко градско насеље географска екскурзија треба да се упути на добар видиковац - брдо изнад града, терасу или површ, високу грађевину с терасом (у Бијељини, као равничарском граду, најбољи је видиковац водоторањ саграђен у самом центру града). Одатле се могу најбоље да сагледају микроположај града и правци његовог територијалног ширења. Чак и ако први пут долазе у одређени град, учесници екскурзије могу с таквог видиковца да сагледају и оцене вредност микроположаја, правце ширења насеља, да идентификују поједине градске четврти (стамбене, трговачко- занатске, индустријске, спортско-рекреативне), па и да оцене целисност њиховог размештаја. Потом треба да крену у разгледање града, музеја и градских знаменитости, да саслушају излагања вође или месног наставника о његовој прошлости и функцијама. Екскурзија која почне разгледањем музеја, појединих зграда, споменика или спортских објеката није права географска екскурзија, већ разгледање насеља беđekёрског типа.

Кад екскурзија доспе рецимо у Ваљево, одмах је треба усмерити на споменик Стевану Филиповићу, саграђен изнад чувене трговачко- занатске четврти Тешњар. И без објашњења вође и месних географа учесници

експкурзије одатле могу да виде град који се протеже поред Обнице, Јабланице, Градца и Колубаре; они могу да уоче да се он шири уз огранке Ваљевских планина који су присојне експозиције, да се протеже и поред ових водотока и по горњоколубарској котлини. Чак и лајку одмах постаје јасно да је овакав положај града изврсан и у еколошко-здравственом и у привредном погледу. Учесници експкурзије одатле лепо виде да бруда и огранци планина отежавају ширење ка западу, док широке долине олакшавају простирање ка истоку; могу да запазе и две индустријске зоне смештене релативно повољно - низводно од главнине насеља. Без оваквог увида и без ових основних сазнања не може се добро упознати ово сликовито и богато градско насеље. Ако се пак жели темељитија информација о њему, може се уприличити разговор с локалним географима, планерима, општинским руководиоцима, или прочитати неки напис.

Експкурзије по фабрикама и индустријским зонама већином се изводе без плана и правог смисла: инжењери и техничари воде учеснике по фабричким халама, дају стручна објашњења о технологији и производњи и све то уз фабричку буку која заглушује њихова излагања. Географима није нужно обавештавање о технологији, технолошким процесима или квалитету машина; довољно је да они лагано прођу кроз фабричке хале и да потом приступе главном делу посла - разговору с руководиоцима фабрике о разлозима за лоцирање фабрике на томе месту и у томе граду: о сировинској и енергетској основи, радној снази, кретању физичког обима производње, пласману производа, значају фабрике за град и регију, о плановима за њен даљи развитак итд.

* * *

Многи наставници, са доста разлога, идентификују појмове "географска експкурзија" и "теренска настава географије". Заиста, на добро припремљеној и пажљиво изведеној експкурзији наставник може пружити учесницима оно што не могу ни најбоља предавања, ни најсавременија очигледна наставна средства. Само се на терену, као најпотпунијој географској лабораторији, ученици и студенти оспособљавају да опажају географске појаве у простору. **Моћ опажања** се повећава, усавршава и изоштрава уколико се чешће иде у природу. Она највише помаже у изграђивању географског мишљења или географског резоновања. Што млад човек своју моћ опажања више користи, то ће боље уочавати и разумевати особености и научне проблеме регионалних целина и насеља. Кад постане наставник географије или писац географских уџбеника, он ће на најбољи начин користити ту своју моћ: из огромне стручне грађе о којој предаје или о којој пише он ће сублимирати суштинске ознаке и извући црвену нит географске индивидуалности простора који обрађује. Уместо да досадно набраја свакојаке појединости он ће извлечити оно што доминира. На тај начин ће свести вербализам на подношљиву меру - а он одувек оптерећује како географску науку, тако и географску наставу.

Корисно је да вођа експкурзије изложи на терену и шира научностручна сазнања, или да пружи могућност месном географу и локалним становницима да укажу на понеко својство краја кроз који се изводи експкурзија. Ипак, чињенице које се на тај начин сазнају временом ишчезну из памћења. Моћ

опажања, међутим, трајно остаје географу и током читаве каријере служи му као неупоредиви научно-стручни ослонац, гарант научног приступа географији, средство за изналажење географских особености и уочавање правих научних проблема.

У вези с изложеним погледима подсећамо на основно правило које одавно важи за географију, па и за низ других наука: **више вреди једном видети него сто пута чути!** Срећом, на екскурзији се много тога и види и чује.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 1999.
YEAR 1999.

Свеска 4
Volume 4

ДРАГАН КОВАЧЕВИЋ^{*}

ЕКСКУРЗИЈЕ У НАСТАВИ ГЕОГРАFIЈЕ
- циљеви, задаци и извођење -

Појам и значај

Екскурзије су путовања група људи ради рекреације, забаве, упознавања занимљивих објеката и појава одређеног простора, али и њихово стручно и научно схватање.

Наставне екскурзије су један од облика рада који се остварује демонстрирањем на терену, у природној средини.

Према својој намјени екскурзије се могу подијелити на: туристичке које имају рекреативно-забавни циљ и школске (тематске и комплексне) које су у функцији савлађивања наставних програма који се односе на природне и друштвене садржаје простора који се посјећује.

Екскурзије су веома ефикасан начин објашњавања одређених наставних садржаја па их можемо окарактерисати као "најефикаснији начин учења", "велики час очигледности", "незамјенљив контакт са природом", "најбоља синтеза наставних садржаја различитих образовних области", "амбулантна школа", "аутобуска школа", а прије свега "школа у природи".

Екскурзије су, можемо слободно рећи, школе демократије, јер се у њој ученици самоорганизују, одговорно учествују у њеном припремању и брину да се све што је предвиђено реализује.

Образовно-васпитни задаци екскурзије

Свака екскурзија, а посебно наставна да би била успјешно изведена мора имати своје образовно-васпитне задатке, које је неопходно реализовати. Ове задатке је веома добро формулисао Завод за унапређење васпитања и образовања града Београда те их у целости наводимо:

- да код ученика развија способност посматрања, опажања и уочавања предмета, објекта и појава, сагледавање и разумијевање њихових међусобних веза и односа како у природи, тако и у људском друштву.

- да доприносе продубљивању, проширивању и обогаћивању искуства ученика, подстичу и буде интересовање за новим сазнањима, повезују теорију са праксом, подстичу ученике да активно учествују и доприносе развоју друштва

^{*} Проф. географије у ОШ "Д. Обрадовић" Бања Лука.

- да буде патриотизам, његују људску солидарност, хуманизам, другарство пожртвованост, колективни дух, животни оптимизам и реално схватање живота.

- да доприносе бољем и свестранијем упознавању ученикове личности, као и успостављање ближих и непосреднијих односа између наставника и ученика и ученика међусобно.

- да код ученика подстичу и развијају смисао и жељу за активним учешћем у друштвено корисном раду, да знају оцјенити праву вриједност рада, да се са већом сигурношћу опредијеле за животни позив, његују упорност и истрајност, навике, одговорност, тачност и вриједности у раду,

- да развијају смисао за лијепо, буде љубав према природи, природним љепотама, као и тековинама материјалне и духовне културе (треба додати

- свога народа) човјечанства, да подстиче умјетничко изражавање код ученика,

- да развијају способност оријентације у природи, служење планом и картом на терену, као и да доприносе оспособљавању ученика за географско представљање терена,

- да уоче дејство и улогу човјека на географску средину и могућност њене заштите,

- да доприносе васпитању и оспособљавању ученика за одбрану и заштиту своје отаџбине.

Ове задатке наводимо у целини јер се посљедњих година у Републици Српској дешава да екскурзије, ако се тако могу назвати, не реализују ни један од ових задатака, па се екскурзије претварају у назовимо љетовања, чији је исход веома често неизвијестан, а понекада и са трагичним епилогом. Екскурзије, ако су добро припремљене и организоване, имају високе васпитне вриједности. Оне на много квалитетнији начин представљају слику о укупном културном и привредном развоју наше земље, боље и од сваког предавања, без обзира на квалитет предавања и предавача.

Планирање и припремање екскурзија

Екскурзије да би оствариле повољне васпитно-образовне ефекте, морaju бити на вријеме планиране од стране стручних и управних органа школе, за сваку школску годину или перспективно. При планирању екскурзије треба поћи од циљева који се желе остварити. Са методско-дидактичке стране екскурзија ће успјети ако на њеном реализацију заједнички раде сви наставници и као резултат заједничког рада донесу план проучавања најважнијих мјеста и објеката које треба видјети и објаснити приликом посете одређеном простору. Посебну улогу у овом послу треба да има наставник географије.

Планирање екскурзије обухвата вријеме и мјесто-марш-руту извођења екскурзије. При избору праваца екскурзије треба се држати следећих принципа:

- захтијева наставних програма
- психофизичког узраста ученика
- поступности упознавања отаџбине
- расположивог времена
- трошковника екскурзије

- смјештаја и исхране ученика

Посебну пажњу треба посветити времену извођења екскурзије. Мада у овом погледу до сада нису усвојена нека правила можемо препоручити следеће:

- да се екскурзије изводе послије школског распуста (на почетку осмог разреда или крајем трећег или почетком четвртог разреда средње школе). За стручни дио екскурзије морају се припремити и наставници и ученици, као и материјална средства.

Припремање наставника. Наставничко вијеће и управа школе одређују наставника-руководиоца екскурзије, водећи рачуна о струци наставника и њиховом броју-један наставник на 20 ученика. При извођењу екскурзије најпотребнији су наставници географије, историје, биологије и физичког образовања.

Неопходно је сваком од наставника који учествују у извођењу екскурзије дати конкретна задужења: исхрана, финансије, прва помоћ итд.

Припремање наставника обухвата проучавање садржаја који се односе на природне особине, мјеста, објекте, знаменитости простора који се обилази. Припрема тезе које ће му олакшати рад на терену. У оквиру припреме наставника за екскурзију спада и упознавање родитеља са планом екскурзије, као и израда марш-руте која треба да буде изложена у холу школе да би се са њом могли упознати сви заинтересовани.

Припремање ученика обухвата подјелу на групе које ће бити носиоци одређених задатака. Пошто је екскурзија подјељена на логичке целине, свака од њих са одређеним задацима се повјерава једној групи. Нпр. у току екскурзије једна група би биљежила географске карактеристике објекта и појава, а на завршетку екскурзије, приликом анализе исте, та група би поднијела извјештај о својим запажањима и закључке до којих је дошла.

Припремање материјалних средстава за извођење екскурзија углавном су сносили до сада родитељи, а мањим дијелом школа или нека друга установа. Оваква ситуација ствара озбиљне тешкоће школама у погледу обухвата ученика екскурзијама.

Извођење екскурзије

Послије свеобухватних припрема, приступа се извођењу екскурзије. Да би у потпуности била ефикасна претпоставке су:

- темељито извршене припреме
- избор озбиљне туристичке агенције
- строго придржавање плана екскурзије

У току екскурзије посебну пажњу треба поклонити дисциплинама ученика, организација рада и смјештају ученика. Наставници унапријед морају знати да ће у току екскурзије доћи до попуштања пажње и дисциплине, па се због тога посебна пажња мора посветити стриктном придржавању плана извођења екскурзије. Наставник, а посебно вођа екскурзије мора посебну пажњу посветити стручном раду и наставника и ученичким групама, јер се стручне грешке тешко исправљају у кабинетима.

Свака екскурзија има и планиране часове забавно-рекреативних садржаја. Ове часове треба реализовати по плану, јер су оне у фокусу интересовања ученика на свакој екскурзији. Неизвођење ових активности одвлачи пажњу ученика и ствара недисциплину.

За успјех екскурзије велику улогу има личност наставника, његове стручне и моралне квалитете, о чему не треба посебно говорити. У току објашњавања објекта и појава простора који се обилази, наставник мора имати "мјеру" колико и шта треба да говори, уколико претјера у свом излагању пажњу ученика више и неће придобити без обзира о којим се садржајима ради. И овдје посебну улогу имају наставници географије, без којих се ни једна екскурзија не би требала организовати ни изводити.

Завршетак екскурзије

Након завршене екскурзије, групе ученика са својим представницима треба да поднесу извјештај о резултатима посматрања до којих су дошли за вријеме екскурзије. О извјештају води се дискусија са наставником и свим учесницима екскурзије, изводе закључци и поуке.

Ученици могу да напишу и семинарске радове који ће бити засновани на подацима сакупљеним на терену. Теме са екскурзије могу бити обрађивање на часовима понављања и утврђивања, секцији или додатној настави из географије или другим часовима, ако је у питању тематска екскурзија.

Писмени радови, збирке примјерака сакупљених на екскурзији, проспекти, фото и дија-снимци могу да послуже за припремање изложбе у кабинету географије или холу школе, како би се и остали ученици упознали са током екскурзије. Најуспјешнији радови требају бити објављени у школском листу или нпр. географском листу.

Врло често екскурзије опште и стручне, завршавају се на аутобуским или жељезничким станицама, без адекватне анализе. Због тога истичемо велики значај времена организовања екскурзије.

Након завршене екскурзије, наставник-вођа екскурзије подноси извјештај Наставничком вијећу и Управи школе о својим запажањима за вријеме екскурзије. Извјештај садржи:

- место и објекти који су посјећени
- здравствено стање ученика
- дисциплина ученика
- квалитет услуга које је понудила агенција (итinerери, смјештај, храна, обиласак предвиђених мјеста итд.).

На крају посебно треба истаћи да је услов за успјешно извођење екскурзије избор озбиљне агенције која ће својим услугама омогућити реализација свих задатака и циљева екскурзије, што последњих година у нашим школама није био случај. Зато Министарство туризма и просвете морају прописати које све циљеве и задатке треба да испуни једна екскурзија да би била оправдана, агенције које својим квалитетом омогућавају извођење екскурзије, а чега и се све школе морале придржавати у циљу успјешне реализације васпитно-образовних задатака екскурзије, сигурности ученика и наставника који у њој учествују.

Комисија РППЗ-а би морала имати увид у програме екскурзија, дати своје мишљење о програму екскурзије које би школе морале да доставе на почетку школске године.

Овим мјерама увело би се реда у хаотично стање које влада када су у питању екскурзије, а чему су допринијеле многе приватне агенције, које нису способне за овако комплексне послове као што су квалитетно организовање екскурзија.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 1999.
YEAR 1999.

Свеска 4
Volume 4

ПРЕГЛЕД ГЕОГРАФСКЕ ЛИТЕРАТУРЕ - REVIEW

Др Живадин Јовићић: НАША
ПЛАНЕТА ЗЕМЉА -
СТВАРНОСТ И ВИЗИЈЕ
Издавач: САНУ Географски
институт "Јован Цвијић". Посебна
издања Књига 50. Београд 1997.
Стр. 1-187. Тираж 1000 примјерака.

Педесета годишњица постојања Географског института "Јован Цвијић" обиљежена је издавањем 50. књиге Посебних издања професора др Живадина Јовићића "НАША ПЛАНЕТА ЗЕМЉА - СТВАРНОСТ И ВИЗИЈЕ". Професор географије, научни сарадник, иза дугогодишњег научно-наставног рада написао је дјело, које изазива посебну пажњу географске и не само географске него и друге научне јавности, али и најшире друштвене јавности.

Проблематика којом се бави аутор је од најширг значаја, јер данас човјечанство ради на даљем угрожавању равнотеже на Планети Земљи, на којој смо настали, живимо и сада на крају је и опасно угрожавамо. Зато се сви мислећи људи морају забринути и радити на мијењању свијести о нашем односу према Земљи, јер је она не само наша вјечна постојбина, него би то морала и да остане и за генерације, које долазе.

У уводу аутор говори да му је циљ да представи релације-Човек-Земља-Васиона. Намеће му се појам

геофилософије у ком се може трагати за синтагмом Човек-Земља-Васиона. Да бисмо до тог могли стићи, аутор је мишљења, да бисмо морали много више и дубље познавати Земљу!

Упркос огромним савременим техничким достигнућима, човјечанство са оваквим развојем цивилизације иде ка "сопственом крају"! Велика географска открића од 16. вијека даље, омогућила су упознавање простора цијеле планете Земља. Од 1961. године, Гагариновим летом ушли смо у еру великих космичких открића, а да истовремено човјечанство није ријешило основне проблеме на Земљи као што су исхрана, сиромаштво, слобода појединца и народа, ратови, насиља, нове болести и друго.

Аутор прати теорије о Космосу и Земљи од старих Грка до Коперника. Говори о Сунцу као звезди која даје живот нашој Планети. Говори о најмањој старости Сунца и Земље од око 5 милијарди година и можда још толиком временском трајању, кад не би Земља била угрожена од савременог Човечанства, од његове цивилизације!

Слиједе кратки прикази карактеристика Земље од геотектонских, геоморфолошких, хидросфере до биосфере. Поглавље о становништву и развоју привреде доводи нас преко урбанизације до садашње еколошке угрожености, без опти-

мистичких тонова. У еколошку катастрофу води загађивање вода, све већа опасност од радиоактивног зрачења и на крају ауторово питање "Није ли еколошка катастрофа већ почела?" Ми одговарамо, да нема сумње да је почела, него сумњамо да је човјечанство садашње и блиско будуће у стању да овај злокобни тренд не само заустави него и окрене на боље!

Завршно и оригинално поглавље студије јест "Елементи за геофилософију". У њему говори да смо изгледа једина Планета у нашем Сунчевом систему која је насељена разумним бићима, људима. Космос је бескрајан, ако није и вечно. У XX вијеку Човјек је крошио на Мјесец, упознао атомску енергију, али о Космосу готово ништа не знамо! Ниkad је, ни како је настао, па наравно ни да ли уопште може нестати. Нема одговора на фундаментална питања у ери највећег развоја науке и технологије!

Слиједи излагање о Свету као универзалној категорији, од јединке до Човјечанства. И док јединка има развијену свијест о угрожености Планете, дотле није такво стање са Човјечанством. Крећемо се сигурно погрешним путем, али барем за сада није било довољно памети, воље и намстања правила понашања на Планети, на којој смо настали и која нам је досад била добра Мајка. Светски моћници, мултинационалне компаније брину само бригу о профиту и не тиче их се злокобни правца савременог крсташа Човјечанства.

Као специфичне елементе геофилозофије аутор с правом означава **интегралност и равнотежу**. Човјек данашњице је опасно угрзио једно и друго. Потребно је развијати **геопросторну етику** од појединача, школе до целиокупног људ-

ског друштва и његова дјеловања на Планети. Иако се човјек касно појавио на Планети, својим развојем сада угрожава свој властити опстанак на њој! Земља и Човек су космичке творевине и аутор на крају студије посеже за дјеловањем науке и религије, које морају освјешћивањем и љубављу учинити све, да Човек може опстати на Планети Земља!

Узето у целини, књига има посебну вриједност за све географе, као оне који се баве земљином пространствима и њеним односима. Књига би требала бити присутна на радном столу сваког географа, али и студената географије. И много шире, свих људи, који дубље размишљају о томе када води садашњи пут цивилизације и како га окренути на праву страну, односно избjehi катастрофи.

Милош Ђеловитић

Р. Гњато, Ђ. Марић: ГЕОГРАФИЈА за осми разред основне школе
Издавач: Завод за уџбенике и наставна средства Републике Српске -
1. изд. Српско Сарајево, 1999, 143
стр.: илустровано,
штампано двостубачно, тираж
20000 примјерака.

Нема сумње да ће ново приспјели, дugo прижељкivani и вишеструко значајан уџбеник националне географије обрадовати велики број ученика осмих разреда као и њихове наставнике географије. Уџбеник је писан јасним, привлачним и разумљивим стилом, са концепцијско-садржајним новитетима и бројним илustrацијама, те је као такав попунио велику празнину, која се осјећала у процесу наставе географије осмих разреда последњих година. Уџбеник третира како

и сами аутори у предговору наводе: "географске садржаје, одлике, процесе и проблеме српског геопростора". Наведена садржајна проблематика је ради лакшег усвајања и бољег разумијевања употребљена обиљем илустрација које чини 46 црно-бијелих слика, 46 прилога (тематских карата у боји, контурних карти са задацима, картодијаграма, дијаграма, шематских приказа) и седам табела, а цјелокупна материја уџбеника је подијељена у пет већих поглавља.

У првом поглављу насловљеном са "Српске земље" по први пут је у уџбеничкој литератури објашњен географски појам "српске земље" и "српски геопростор". У овом поглављу се, поред историјско-географског пресјека стварања прве и друге Југославије као и узроцима њиховог геополитичког нестанка, те стварања СР Југoslavije и Републике Српске, на савремен и оригиналан начин излажу одлике и специфичности географског положаја српских земаља (Републике Српске и СР Југославије). Дат је и њихов регионално-географски приказ употребљен тематским регионалним картама. Поред објашњења општег појма - географске регије - и њиховог, у проучавању, практичног значаја, извршена је регионализација РС и федералних јединица СР Југославије (Србије и Црне Горе) са наглашеним специфичностима њихових територијалних цјелина. Регионализација Републике Српске је извршена по нодално-функционалном принципу (Бањалучка, Добојско-бијелинска, Сарајевско-зворничка и Требињско-србијска регија), Србије на историјско-географској основи: Сјеверна Србија (Војводина), Средња Србија и Југозападна Србија (Косово и Метохија).

Диференцијација Црне Горе је извршена на основу различитости њене територије у физиономском и функционалном погледу (Приморска и планинско-котлинска Црна Гора).

"Природне одлике" чине друго поглавље овога издања. У њему се уочава сва разноликост у погледу природногеографске основе српског геопростора. Методом поступности и систематичности аутори говоре о основним одликама релејфа, његовој подјели и геолошком развоју. Извршена је диференцијација српског геопростора на три природне макрорељефне цјелине-области: Планинско-котлинску, Панонску и Јадранску. Слиједи даља подјела на принципу природногеографске условљености са специфичностима географско-територијалних јединица нижег ранга и значају њихове природне основе у развоју привреде. У овом поглављу су дате и основне карактеристике осталих природногеографских елемената простора: климе, вода, биљног и животињског свијета, као и тла. Назначен је њихов просторни размјештај, привредни и еколошки значај.

У трећем поглављу нас аутори упознавају са "Становништвом и насељима." Овдје су представљене динамичне и структурне одлике становништва, те његово механичко кретање и просторни распоред. Обрада насеља иде кроз типове насеља, њихов развој, просторну диференцијацију и економско-географски значај тј. функционалну улогу. Из свих наведених обрађених географских садржаја могу се уочити и њихове узрочно-процесуално-посљедичне везе са одразом у простору.

"Привреда" чини четврту цјелину овог уџбеника. Поред општих обиљежја привредног развоја, значаја и улоге привредних дјелатности (пољопривреде, индустрије, саобраћаја, трговине и туризма) дате су и основне карактеристике привредних грана унутар дјелатности. Ради лакшег схватања и стварања цјеловитије слике привредне производње, извршено је и више поређења по разним основама и параметрима. Доста пажње је посвећено економско-географским законитостима и факторима у структури размјештаја поједињих привредних дјелатности и грана унутар њих.

Пето поглавље овог интересантног уџбеника нам доноси детаљне упуте у виду теза за проучавање локалне средине "Географија завичаја". Оне омогућавају да се наставник стручније и лакше припреми за ову наставну тематику, или још боље, да у виду групног облика рада, задуживањима ученика на почетку школске године, проучи и истражи заједно са њима завичајни простор и на крају године заједнички сумирају резултате.

Уџбеник се завршава "Малим речником географских појмова" који садржи 65 мање познатих, у књизи кориштених, и овде објашњених географских појмова, и пописом, у изради уџбеника, кориштене литературе, коју чини 19 наслова.

Уџбеник о којем је ријеч за служује посебну пажњу не само географске јавности, већ и педагошке, као и свих оних других који се баве питањима образовања и васпитања. У цјелокупном концепцијско-садржајном погледу уџбеник је савремено осмишљен и у односу на раније уџбенике националне географије на специфичан научно-популарни начин третира географ-

ску проблематику. У њему су заскупљени сви дидактички принципи, а до изражaja у обради материје долази научност, поступност и систематичност и корелација са другим предметима. Јасно формулисаним питањима на почетку сваке нове наставне јединице ученици се уводе постепено у нове научне садржаје, а питањима којима се мјестимично прекида излагање аутора наводе се на размишљања и логичка закључивања. Текст је писан допадљиво, разумљивим стилом, употребљен је сликама и добро осмишљеним, често, оригиналним прилозима, који сами по себи намећу бројна питања и одговоре. Уз уџбеник би добро дошла радна свеска која је овом приликом стручно надомјештена "контурним картама" и "задацима" које сусрећемо од трећег поглавља. У уџбенику су се приликом штампања поткрале и неке техничке грешке. Тако се на стр. 81 (прилог 16) код тематске карте просторног етничког размјештаја становништва српских земаља замјењују Срби и Црногорци. Имамо и понављање (дуплирање) редних бројева код прилога 27 и 29 (стр. 98 и 105).

Брзе просторно процесне промјене унутар српских земаља захтијевају надопуне слиједећих издања уџбениника. Том приликом би било пожељно допунити га дубљим и ширим историјско-географским развојем српског геопростора што би уз додатак радне свеске допринијело да овај уџбеник, високе квалитете, добије још више на стручној и дидактичкој вриједности.

Миленко Живковић

ГЛОБУС БРОЈ 23, Српско географско друштво, Београд 1998, стр. 1 - 172. тираж 500, Часопис за методолошка и дидактичка питања географије.

Тематски разнолик и садржајно богат, овај број "Глобуса" још један је допринос стручном третирању географске проблематике на југословенском простору. Обраћене теме врло су разнолике и крећу се од облика државно-политичког уређења данас у свијету, производње оружја и високих технологија у служби "новог светског поретка", астрономије, методолошких питања и проблема географског образовања у будућност, до географских "разгледница" бање Херкулане, долине Каракаша и Тибета, до најдатљије приказаних културно-историјских знаменитости Београда. Обраћено је укупно 13 тема из различитих области географије или сродних дисциплина и пропраћено картама, фотографијама и другим прилозима.

У овом приказу часописа "Глобус" анализирано је неколико тема.

Мирко Грчић у раду "Типови држава на политичкој карти света" (3-24. стр.) даје преглед политичких режима држава и при том их дијели на: либералне демократије, нове демократије, комунизам, националистички социјализам, ауторитарни национализам, војни ауторитаризам, исламски фундаментализам и апсолутизам. Истовремено врши типизацију држава према облику владавине на: апсолутне монархије, конститутивне монархије, парламентарне републике, парламентарно-предсједничке републике, предсједничке републике, социјалистичке републике, ауторитарне републике и војне диктатуре, с основним

обиљежјима рада парламента и политичких партија, начина спровођења избора и утицаја културно-историјских прилика на организацију државне управе и обликовање парламентарног живота. У истом тексту, аутор анализира различите типове унитарних и федеративних држава на конкретним примјерима и са свим политичким промјенама које су се дододиле посљедњих година.

У тексту "Теоријске концепције региона у савременој географији" (61-72. стр.) Миленко Живковић анализира географски појам региона и развој природногеографске и друштвеногеографске концепције региона, као и његово испољавање кроз регионализацију која има велико практично значење. Наглашава се значај комплексне просторне диференцијације, уз научно објашњење појава и процеса за практично рјешавање просторно-географске проблематике.

Живадин Јовичић у тексту "Географско образовање за 21. вијек" (101-114. стр.) сагледава могућности технолошког напретка у 21. вијеку у који географија, као наука и као наставни предмет, треба ући спремна на праћење савремених токова у којима проф. Јовичић види као најперспективније географске дисциплине астрономију, као спону с "другим световима", и картографију као "информатички сублиматор и специфичан мониторинг", чијем се изучавању треба посветити више пажње. Анализирајући прилике у географској науци данас, у Југославији, закључује да је у том циљу потребно извршити интеграцију јако дисперзне географске науке, повезати се с Међународном географском унијом у интересу будућности земље и нације.

Грчић Љиљана и Грчић Мирко, у тексту "Екскурзије кроз Београд" (137-170. стр.) описују седам маршрута, дајући кроз њих географска и културно-историјска обиљежја уз много других информација у вези с главним градом СРЈ, Калемегданом, Старим градом, Теразијама, Дедињем, Авалом, Храмом Св. Саве, Вуковим спомеником и другим, дајући слику развоја и живота града, као и славних личности наше историје и културе. Због тога може послужити као изврстан водич ђачким и студентским екскурзијама.

Овај број "Глобуса" може наћи читалачку публику и изван географске науке и било би пожељно уврстити га у библиотеку нашег факултета и учинити доступним студентима.

Мира Живковић - Мандић

ГРАДИШКИ ЗБОРНИК

- часопис за друштвена питања -
Издавач: Српско просветно и културно друштво "Просвјета" - Општински одбор Грађашка, Година I, број 1. Грађашка, септембар 1999. стр. 1-197. Формат 24 см. Тираж 400 примјерака. Цијена 10 КМ.

Свака појава новог часописа требала би бити уједно и велики културни догађај. Његово значење требало би бити с тим веће ако се оно односи на релативно "мању" културну средину и на простор на коме не егзистира никакав писани медиј информисања. Зборник, као такав, сам по себи није никаква посебност, међутим часопис типа зборника о коме је ријеч, чији је циљ да себи обезбиједи епитет научно-стручне годишње публикације ("годишњак") са третирањем проблематике из свих животних сфера једнога

простора, јесте не само за простор општине Грађашке већ и за просторе Републике Српске један културни новитет.

"Грађашки зборник" нам у свом првом броју представља неколико радова са темама везаним за овај крај из области географије, политike, језика и историје. Наведени радови су сврстани у двије цјелине: "Физичка, политичка и језичка географија Грађашке" и "Грађашка и грађашчани некад". Трећу цјелину зборника чини "Умјетнички практис", а четврту "Осврти и прикази".

Прва цјелина се састоји од три рада. Њен први рад је насловљен са "Географски приказ простора општине Грађашка". Овај рад одсликава простор општине као јединствене комплексне географске цјелине са свим њеним природно-географским и друштвеногеографским карактеристикама. У другом раду "Политички рељеф Грађашке", дат је пресјек политичких збијања овога краја у посљедњој деценији овога вијека (развој његовог плуралистичког система) и данашњих актуелних политичких прилика са правцима њихових могућих даљњих кретања. У посљедњем раду прве цјелине "О говору Срба окољине Грађашке" говори се о досадашњим резултатима филолошких истраживања на простору општине, неким његовим говорним одликама као и правцима даљњих истраживања.

Другу цјелину Грађашког зборника чини пет наслова. У прва три наслова "Грађашка у праисторијско доба", "Грађашка и Лијевче поље у антици" и "Грађашка у аустроугарском раздобљу (1878-1918)" представљен је општински простор кроз историјске епохе са свим друштвено-историјским, а самим тим и

просторно садржајним промјенама. Јако горе споменути радови доносе податке из прошлости, писани хронолошки, из њих могу о овом крају много научити и географи пошто се у њима поред историјских појава и процеса корелативно прожимају и географски. Посљедња два наслова нам, већим дијелом документоване грађе, дају дио врло интересантне и богате биографије знамените личности овога краја, Васе Чубриловића.

"Умјетнички праксис" чини треће поглавље представљено интересантном приповјетком "Преписивач", од аутора са ових простора.

У четвртом поглављу "Осврти и прикази" представљен је један број ствараоца и радова (књига) различите тематике с простора Градишке.

"Градишки зборник" је писан на доста високој научној разини, има разнолике садржаје и опсежне је материје. Вриједно је стога споменути и неке од аутора његових прилога који му својим радовима и именом обезбеђују научну репутацију. То су: Др Милан Драгичевић (ван. проф. Филозофског факултета у Б. Луци), Борivoје Човић (у вријеме писања рада аутор је био члан Академије наука и умјетности БиХ у Сарајеву), др Ђорђе Микић (проф. Филозофског факултета и директор Института за историју у Б. Луци), Јован Бабић (књижевник, публициста и дугогодишњи новинар из Б. Луке) и други. Зборник је уз то својом концепцијом сјајан прилог, између остalog, и у развоју савремене географске мисли која му се као таква намеће елaborисањем одређене проблематике простора градишке општине.

Ако узмемо у обзир да је "Градишки зборник" "првенец" рађен без конкретног узора, јер не постоји

"старији брат", онда о овом новитету на простору Републике Српске можемо говорити с пуним поштовањем и похвалама. И поред тога ми ћемо овом приликом са најбољим намјерама указати и на неке, по нама, ситне пропусте код овога по свему вриједног часописа. Требало би: Размотрити да ли поднаслов "часопис за друштвена питања" одговара стварним и будућим могућим садржајима зборника,

- обогатити часопис прилозима (посебно фотографијама),

- обратити пажњу на број страница приложених радова (да један прилог, као и у овом случају, не заузме готово трећину часописа),

- смањити на минимум, код нас уобичајене, коректорске грешке. Овим исправкама и допунама часопис би још више добио на стручност и квалитету. Преостаје нам још да новоизашли "Градишки зборник" срдачно препоручимо најширем кругу читалаца и пожелимо му дуг живот и успјешан рад.

Миленко Живковић

ГОРАЗД - ГЛАСНИК
ЊЕГОВАЊА ДУХА И
ПОИМАЊА - Година I,
број 1, јуни 1999.

Тираж 2500 примјерака.
Издавач Приватно предузеће
ГОРАЗД. Градишак 1999.

На 66 страница енциклопедијског формата (20,5cmX29,5cm) појавио се половином ове године часопис са амбицијом да буде мјесечни са неуобичајеним именом и поднасловом. Главни уредник часописа је Никола Урукalo, док су двојица уредника историчари (Б. Касагић и Ђ. Микић). Име часописа се објашњава према старом свесловјанском

имену Горазд, које означава мудрост, добро, искуство и разум...

Садржај првог броја има 13 прилога различитог карактера, од којих доминирају прилози из историјске тематике са половином текстуалног дијела. Слиједе по броју пјесме као и вриједни прилози посебног карактера као Конфучијев трактат о музици и прилог Н. Пантића: Хармонија и катастрофе.

Први је рад Р. Новаковића: "Где се налазила Србија од VII до XII века", која заступа тезу смјештаја Срба из Полабља између Врбаса и Уне. Б. Касагић у раду: "Где се налазила хрватска жупанија Плеба", у коме доказује да се она налазила у Приморју, у долини Цетиње, а никако у долини Пљеве. То тврди и географ Р. Ракита у својим радовима о Јању. Слиједи неколико дивних лирских пјесама о љубави и улози жена у њој (Мађарска балада, Градинар Р. Тагора, Барбара од Ж. Превера, Очију твојих да није В. Попе и Вук Мандушић П.П. Његоша.

Најобимније је научно истраживање Б. Касагића: "Срби и Срби у пјесми о Роланду" у коме заступа тезу о сјеверним и јужним Србима. Аутор се веома стручно, савјесно и са разних научних дисциплина бави сложеном проблематиком у којој није тешко залутати. Понекад, непотребно излази са нивоа научног истраживања, подијењујући супротна схватања. Рад има бројне карте, слике скице и напис на камену српског манастира Лубине код Грађишке са глагољицом из 9-10 вијека. Стил, језик и опаске аутора указују на високу стручност овог научног истраживача. Овај прилог треба да се настави. Д. Дамјановић пише о Лазару Дрљачи у прилогу, Заточеник Слободе". Н. Пантић у раду

истиче да човјек прво треба да успостави хармонију са собом и онда са природом, јер иначе слиједи катастрофа. Слиједи дивна тахићанска успаванка и Старосрбска народна имена С. Пргомеља.

Можемо на крају са радошћу закључити да у Грађишкој постоје јаке интелектуалне снаге, кад могу издавати два посебна часописа, којими можемо само пожељети много среће и успјеха у тешкој издавачкој дјелатности. За географе, као и за све умне људе у часопису има много корисне материје.

Милош Бјеловитић

Статистички билтен:
"ДЕМОГРАФСКА
СТАТИСТИКА", издавач

Републички завод за статистику
Републике Српске, Година I, број 2,
Бања Лука, 1999. год. формат
енциклопедијски (30x21 см),
стр. 1-40, тираж: 100 примјерака,
у прилогу 1 карта, 12 графичких
прилога и 30 табела статистичких
података.

Рат 1992-1995. године у бившој СР Босни и Херцеговини изазвао је незапамћен егзодус и најбескруполовнију присилну миграцију становништва у новијој европској историји. Дејтонским споразумом (новембра 1995.) БиХ је подијељена (49.51%) на Републику Српску (25.053 km²) и Федерацију БиХ (26.076 km²).

Ово је први број билтена демографске статистике који је издао Републички завод за статистику у коме су приказани подаци о становништву Републике Српске, послије Дејтонског споразума. Билтен о становништву је прва публикација овог типа која на свеобухватан

начин приказује службене статистичке податке који су прикупљени према програму статистичких истраживања.

Билтен се може подијелити у четири тематске целине. Први дио чини предговор који је написао Славко Шобот директор Републичког завода за статистику. У њему је дата и једна административна карта Републике Српске у мјерилу 1:200 000 са јасно уцртаним границама ентитета Републике Српске и Федерације БиХ. У овом дијелу се од 5. до 8. стране налазе и Методолошка објашњења о изворима података, њиховом обухвату, јединицама посматрања као и појединачна објашњења.

У другом дијелу табеларно и графички су дати основни подаци о домицилном, изbjеглом и расељеном становништву и домаћинствима, становништво према старосним групама, изbjегло и расељено становништво према старосним групама, за март 1996. године. У овом дијелу се налазе и табеларни прегледи пројекција становништва по полу и старосним групама као и пројекције основних контингената становништво за период 2001-2015. године.

У трећем дијелу такође табеларно и графички дат је преглед за природно кретање становништва Републике Српске у 1996. и 1997. години. Наведени су подаци и стопе за рођења, умирања и склопљене бракове становништва. Ту су и подаци за рођења по мјесецима, према стапости мајке, реду рођења, према брачности, мјесту порођаја и стручној помоћи при рођењу. Затим у овом броју билтена треба истаћи табеле и графике дневног просјека рађања и индекса дневног просјека по појединим мјесецима, као и податке о умрлима по мјесецима,

умрлима према лијечењу, мјесту смрти и узроку смрти, као и стопе смртности одјачади по полу. Затим, ту су подаци о закљученим браковима по мјесецима, према смртности невјесте и младожење, разведени бракови по мјесецима према старости жене и мужа и подаци о трајању брака и броју издржаване дјеце из тог брака.

У четвртом дијелу систематизовани су подаци о природном кретању становништва Републике Српске по општинама. У овом дијелу се могу наћи сви показатељи о рођењу, умирању и склопљеним браковима становништва појединих општина за 1996. и 1997. годину.

На крају се може закључити да билтен "Демографска статистика", уз неке мање допуне у смислу анализа још неких структура становништва, као што су старосна, образовна, национална, религијска или ипр. према занимању становништа, може пружити доста солидне основе за даља проучавање демографских карактеристика простора Републике Српске. Треба посебно истаћи да су у билтену на доста прегледан начин демографски подаци приказани кроз табеле и графичке прилоге, а што ће између осталог утицати на будућу афирмацију овог билтена у кругу статистичких публикација.

Драшко Маринковић

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 1999.
YEAR 1999.

Свеска 4
Volume 4

РАДЕ РАКИТА

ПОВОДОМ 70 ГОДИНА ЖИВОТА И 45 ГОДИНА РАДА У
НАУЦИ И НАСТАВИ ПРОФ. ДР БАЈЕ Б. КРИВОКАПИЋА

Не тако често се дешава да неко проведе, малте не, пола вијека у научно-наставном раду, као што је то случај са проф. др Бајом Кривокапићем. То је само одлика оних истинских заљубљеника своје професије, какав је и професор Кривокапић. Професору Баји су, с материјалне стране, нуђени и много примамљивији послови од оног посла којим се и данас бави, али љубав према свом поству, посебно оном образовно-васпитном, била је јача од ма којег другог посла који му је нудио већу материјалну добит. Професор Бајо је рано схватио да је за успјешно обављање посла којим се бави, поред редовног праћења стручне и научне литературе, нужно и читање лијепе писане ријечи. Он се чак и критички

(у писменој форми) осврће на прочитано дјело, и то публикује у неким листовима.

Рођен је 29. маја 1929. године у Никшићу, у Црној Гори. Ту је завршио основну школу и гимназију, а студиј географије похађао је на Природословно-математичком факултету у Загребу, којег је завршио 1953. године. На том факултету је 1972. године бранио и своју докторску тезу - КАТУНСКИ КРШ, коју је са успехом одбацио и стекао научни степен доктора географских наука. Ту његову тезу публиковао је цетињски "Обод" 1975. године. Термин "крш" је изворни народни термин, а не "крас" или "карст", који су страног поријекла, па се аутор с правом залаже да он уђе у званичну терминологију на цјелокупном језичком подручју тзв. источне језичке варијанте.

По завршетку студија, професор Бајо долази у Босну, којој је тада био изузетно потребан просветни кадар, и запошљава се у фочанској гимназији (тада нижој ивишој) и обавља дужност и предавача и директора те гимназије, где се задржава пуних десет година (1954-1964. г.).

Кад је у његовом родном Никшићу отворена Педагошка академија, позван је, тада као већ афирмисани стручњак у својој струци, да преузме дужност помоћника директора те више научне установе, што је и прихватио, задржавши се на тој дужности три године (1964-1968). Иза тога опет се

враћа у Босну, која је на њега, након десетогодишњег службовања у њој, оставила снажан утисак, и прихвата се дужности савјетника за географију у регионалном Просвјетно-педагошком заводу у Добоју, за основне и средње школе. На тој дужности остаје пуних пет година (1969-1975), а упоредо са обављањем те дужности, стално ради на свом даљњем стручном усавршавању, и на изради докторске тезе, и управо у том временском периоду стиче и научни степен доктора географских наука.

По логици ствари, таквом стручњаку су сада врата била отворена и за запослење на вишеј научној установи, каква је и факултет. И већ у току 1974. године Бајо је изабран за насловног доцента на Економској географији на Сарајевском универзитету. У периоду 1977-1990. године изводио је и наставу из Регионалне географије свијета на Педагошкој академији у Бања Луци, а од 1985. године и Друштвену географију и Методику наставе географије на истој установи. Године 1989. изабран је за ванредног професора за предмет геоморфологије на Природно-математичком факултету у Сарајеву, где му је повјерено и извођење наставе из предмета Дидактика и методика наставе географије. Биран је 1991. године и за шефа Физичке географије на истом факултету.

У Сарајеву га је затекао и грађанско-вјерски рат у Босни и Херцеговини, који је отпочео почетком априла 1992. године. Не успјевши на вријеме из Сарајева изаћи и прећи на српску територију, у њему је остао све до почетка новембра 1993. године. Тачно на дан 8. новембра наведене године, успјело му је да се "извуче" из Сарајева и дочепа српске територије, укључивши се одмах у свој омиљени научно-наставни процес - прво на Педагошкој академији у Бања Луци, у којој још није био основан Филозофски, а потом Природно-математички факултет, а кад је дошло до оснивања тих факултета, чemu је и он дао свој допринос, продужио је свој рад на њима. На Природно-математичком факултету је и пензионисан 1. октобра 1997. године, али тиме није прекинуо свој рад на њему све до данас, јер је потребан факултету и младима које образује и васпитава.

Из свега напријед реченог јасно се види, да је професор Бајо, током свога дугогодишњег рада, прошао кроз све ступњеве образовања (нижег, средњег, вишег и високог) и, упоредо с тим, усавршавао се у својој струци, стичући тако све научне степене напредовања, са завршним степеном доктора географских наука и професором Универзитета. Све му је то помогло да стекне широко образовање и велико радно искуство, које је преносио, и преноси, на младе генерације, које за њега, то се без претјеривања може рећи, живот значе, и све док се налази међу њима - и он ће се осјећати младим!

Својим наставно-научним радом, професор Бајо Кривокапић се сврстао у ред оних универзитетских професора, чији рад није могао остати незапажен и непризнат, а тиме и ненаграђен. Он је, дакле, за свој рад добио многа признања, од којих само истичемо награду "Веселин Маслеша", коју је добио за свој наставно-научни рад за 1990. годину у Бања Луци, поводом годишњице ослобођења тог града.

У свом досадашњем научно-истраживачком раду - основна преокупација професора Баје била је географска проблематика Црне Горе и Босне и

Херцеговине, па је својим радовима, посвећеним тој проблематици, покушао дати свој допринос у њеном рjeшавању.

Библиографија радова професора Баје Кривокапића приложена је уз ову његову биографију.

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА ПРОФЕСОРА ДОКТОРА БАЈЕ КРИВОКАПИЋА

А) ПУБЛИКОВАНИ НАУЧНИ И СТРУЧНИ РАДОВИ:

1. КАТУНСКИ КРШ, РЕГИОНАЛНО-ГЕОГРАФСКА СТУДИЈА, "ОБОД", Цетиње, 1975. (резиме на француском и руском језику).
2. ЕНЦИКЛОПЕДИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ (ново издање), Југословенски лексикографски завод "Мирољуб Крлежа", одреднице:
Црна Гора (висораван), Чемерно (превој), Брод на Дрини, Бук Бијела, Хан Булог, Хусине, Илијаш, Загорје, Змијање, Дабарско поље, Думошка планина, Фоча, Гацко, Гласинац (висораван), Голија (планина код Гатачког поља), Грахово поље, Гуча Гора, Добој, Вележ (планина), Власеница, Вишеград, Врандук, Дубрава-Бротњо (висораван), Кнежопоље, Кокорина (крај) и Кочеринско поље.
3. ФОЧА (особине положаја, функције и развитак), Географски хоризонт број 4, Загреб 1966.
4. МЕДИТЕРАНСКИ УТИЦАЈИ ДО НИКШИЋКОГ ПОЉА И МОДИФИКАЦИЈА КЛИМЕ ПОД УТИЦАЈЕМ ВЈЕШТАЧКИХ ЈЕЗЕРА, Географски гласник бр. XXVIII, Загреб 1966.
5. САВРЕМЕНЕ ДРУШТВЕНО-ГЕОГРАФСКЕ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ СТРУКТУРЕ СТАНОВНИШТВА ГРАДСКЕ И ПРИГРАДСКЕ ЗОНЕ НИКШИЋА, Географски преглед бр. X, Сарајево 1966.
6. ОРЈЕН (оцјена и приказ књиге од Ј. Риђановића), Географски преглед бр. 11-12, Сарајево 1966.
7. БОКСИТ ЦРНЕ ГОРЕ (оцјена и приказ књиге од З. Бешића и др.), Географски преглед бр. 10, Сарајево 1966.
8. МЕТОДИКА НАСТАВЕ ГЕОГРАФИЈЕ (оцјена и приказ књиге од М. Згоника), Географски хоризонт бр. 1-2, Загreb 1968.
9. КАКАВ ОДНОС ТРЕБА ДА ВЛАДА ИЗМЕЂУ ЂАЧКИХ ЗАЈЕДНИЦА И ОМЛАДИНСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ, "Просвјетни лист" СРБиХ, Сарајево, 1. марта 1958.
10. КАКО ТРЕБА ОРГАНИЗОВАТИ ПОСЈЕТУ СУТЈЕСЦИ, "Просвјетни лист" СРБиХ, Сарајево, 1. априла 1960.
11. КАКО ТРЕБА УЧИТИ (Приказ књиге од Руђанског), "Глас комуна", Добој, 22. XI 1972.
12. НЕКА ЗАПАЖАЊА О ПЕДАГОШКОЈ ОПРАВДАНОСТИ ЗБИРКЕ ПИТАЊА ЗА ПРОВЈЕРАВАЊЕ ЗНАЊА ИЗ ГЕОГРАФИЈЕ, Путеви и достигнућа бр. 4, Сарајево 1969.
13. ХИДРОЦЕНТРАЛА "МРАТИЊЕ" И ГЕОГРАФСКЕ ПРОМЈЕНЕ У ДОЛИНИ ПИВЕ, Географски хоризонт бр. 1-2, Загreb 1972.

14. МЈЕСТО ЦРНОГОРСКИХ БОКСИТА У ЈУГОСЛОВЕНСКИМ РЕЗ-ЕРВАМА, ПРОИЗВОДЊИ И ПРЕРАДИ, Географски хоризонт бр. 1-2, Загреб 1972.
15. КРИТИЧКИ ОСВРТ НА МЈЕРЕЊЕ И ВРЕДНОВАЊЕ УСПЛЕХА ИЗ ГЕОГРАФИЈЕ НА ПРИМЈЕРУ ДОБОЈСКОГ РЕГИОНА, Наша школа, Сарајево 1971.
16. КАТУНСКИ КРШ (резиме докторске дисертације), Свеучилишни вјесник бр. 335-336, Загреб 1972.
17. РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ ВАНПОЉОПРИВРЕДНИХ ДЈЕЛАТНОСТИ БиХ КАО ИНДИКАТОРА ДРУШТВЕНО-ГЕОГРАФСКОГ ПРЕОБРАЖАЈА У ПОРАТНОМ ПЕРИОДУ, Географски преглед бр. 16-17, Сарајево 1975.
18. УПОТРЕБА ОБЈЕКТИВНИХ ИСПИТНИХ ПОСТУПАКА У ЦИЉУ УНАПРЕЂЕЊА НАСТАВЕ ГЕОГРАФИЈЕ У ШКОЛИ, Путеви и достигнућа бр. 1-2, Сарајево 196.
19. БРОЈ СТАНОВНИКА И ПРОБЛЕМ ИСХРАНЕ ЧОВЈЕЧАНСТВА, Географски лист бр. 18, Сарајево 1978.
20. ТЕРЦИЈАРНЕ ДЈЕЛАТНОСТИ КАО ИНДИКАТОР ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКОГ РАЗВОЈА, Географски преглед бр. 23, Сарајево 1969. (дио монографије БиХ).
21. АУТОМОБИЛИЗАМ И САВРЕМЕНО ЧОВЈЕЧАНСТВО, Географски лист бр. 24, септембар 1979.
22. ИНТЕНЗИТЕТ И ТИПОВИ САВРЕМЕНИХ ЦРНОГОРСКИХ МИГРАЦИЈА У ФУНКЦИЈИ РАВНОМЈЕРНИЈЕГ РАЗВОЈА, Зборник радова XI конгреса географа, Титоград 1983.
23. РЕГИОНАЛНА ГЕОГРАФИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ I (оцјена и приказ књиге В. Рогића), Географски преглед бр. 26-27, Сарајево 1984. и "Глас" Бања Лука, 15. I 1983.
24. ГЕОГРАФСКИ АСПЕКТ ОШТЕЋЕЊА ОД ЗЕМЉОТРЕСА 13. VIII 1981. У БАЊОЛУЧКОМ СЕИЗМИЧКОМ ПОДРУЧЈУ, Зборник савезног симпозијума о методологији географских проучавања природних непогода, Љубљана, 13-15.X 1983.
25. НИКШИЋКИ КРАЈ (оцјена и приказ књиге од Б. Радојичића), Географски гласник, бр. XLV, Загreb 1983.
26. КАКВЕ СЕ ВРЕМЕНСКЕ ПРИЛИКЕ ОЧЕКУЈУ НА БОРИЛИШТИМА XIV ЗИМСКЕ ОЛИМПИЈАДЕ, "Глас", Бања Лука, 6.II 1984.
27. НАУКОМ ПРОТИВ НЕПОГОДА (повојом једног Симпозијума), "Глас", Бања Лука, 19. и 20. XI 1983.
28. САВРЕМЕНЕ МИГРАЦИЈЕ БиХ КАО ОТЕЖАВАЈУЋИ ФАКТОР ЊЕНОГ РАВНОМЈЕРНИЈЕГ РАЗВОЈА, Географски преглед бр. 26-27, Сарајево 1984.
29. НЕПОВОЉАН УТИЦАЈ МИГРАЦИЈА БиХ ОД 1971-1981. ГОД. НА КРЕТАЊЕ ОБИМА ОСНОВНИХ ПОЉОПРИВРЕДНИХ ФОНДОВА, Географски хоризонт бр. 3-4, Загреб 1984.
30. ДЕМОГРАФСКИ АСПЕКТ ПОРЕМЕЋАЈА РАВНОТЕЖЕ ПОЛОВА 1981. ГОДИНЕ НА ПРИМЈЕРУ БАЊАЛУЧКЕ РЕГИЈЕ, Зборник XII конгреса географа Југославије, Нови Сад 1987.

31. ЗАГАЂЕНОСТ БАЊА ЛУКЕ КАО НЕГАТИВНА ПОСЉЕДИЦА ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈЕ, Географски преглед бр. 31-32, Сарајево 1988.
32. ПЕЋИНА ЛЕДЕНИЦА - КРАЈИШКА ЉЕПОТИЦА, Географски лист бр. 61, Научно популарни часопис, Сарајево 1988.
33. ТЕКТОНСКА ГЕОМОРФОЛОГИЈА И ГЛОБАЛНА ТЕКТОНИКА ПЛОЧА, Географски лист бр. 71, Научно популарни часопис, Сарајево 1991.
34. ЕВАЛУАЦИЈА ОСТВАРЕЊА ПРОГРАМСКИХ ЗАХТЈЕВА ИЗ ГЕОГРАФИЈЕ У СРЕДЊИМ ШКОЛАМА, Зборник радова географског семинара (посебно издање), Сарајево 1992.
35. ГЕОМОРФОЛОГИЈА (скрипта), Педагошка академија Бања Лука, 1989.
36. МЈЕСТО ГЕОГРАФИЈЕ У ЕКОЛОГИЈИ, Зборник радова XIII конгреса географа СФРЈ, Приштина 1989 (1991).
37. УЛОГА ГЕОГРАФИЈЕ У ЗАШТИТИ И УНАПРЕЂЕЊУ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ, УВОД У ГЕОЕКОЛОГИЈУ (приручник за географе), Издавачко предузеће ГЛАС, Бања Лука 1990.
38. ГЕОГРАФСКО РАСПРОСТРАЊЕЊЕ СРБА У СВИЈЕТУ, Научно популарни часопис, Српске земље и свет бр. 2, Бања Лука, новембар 1994.
39. ЕЛЕМЕНТИ РАЗВОЈА ПОПУЛАЦИЈЕ БИВШЕ БиХ ОД 1851 в.с. 1991. ГОДИНЕ И ВРЕДНОВАЊЕ ДЕМОГРАФСКЕ ОСНОВЕ НА ПРИМЈЕРУ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ, Зборник радова Симпозијума "Ресурси Републике Српске" Бања Лука, мај 1995.

**Б) РАДОВИ У ФУНКЦИЈИ ПОСЕБНЕ НАМЈЕНЕ
(СТУДИЈЕ, ЕЛАБОРАТИ, РЕЦЕНЗИЈЕ И РЕФЕРАТИ НА
НАУЧНИМ СКУПОВИМА)**

40. ГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ФОЧАНСКОГ ПОДРУЧЈА (дио монографије о Фочи припремљен за објављивање), "Свјетлост", Сарајево 1974.
41. РЕГИОНАЛНО-ГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ПОДРУЧЈА БОСАНСКЕ ГРАДИШКЕ (дио монографије у припреми за штампу), Бања Лука 1986. (Историјски институт у Бањој Луци).
42. ЕЛЕМЕНТИ ПРИРОДНЕ ОСНОВЕ ЗА ОПШТИНУ БОСАНСКИ НОВИ, Студије за потребе просторног плана, Завод за студије и пројектовање, Бања Лука, септембар 1985.
43. СТУДИЈА ДЕМОГРАФСКОГ РАЗВОЈА ОПШТИНЕ БОСАНСКИ НОВИ ЗА ПЕРИОД 1961-2000-те ГОДИНЕ, Завод за студије и пројектовање, Бања Лука, јануар 1985.
44. ДЕМОГРАФСКИ РАЗВОЈ ОПШТИНЕ БИХАЋ 1961-1991 ГОДИНА (елаборат), Економски институт Бања Лука 1984.
45. ДУГОРОЧНИ ПЛАН ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКОГ РАЗВОЈА ОПШТИНЕ БАЊА ЛУКА У ПЕРИОДУ 1986-2000-та ГОДИНА (елаборат), Економски институт, Бања Лука 1985.

46. КОНЦЕПЦИЈА ДУГОГОДИШЊЕГ РАЗВОЈА ОПК БАЊА ЛУКА У ПЕРИОДУ 1976-2000-те ГОДИНЕ (елаборат), Економски институт Бања Лука 1985.
47. ДЕМОГРАФСКИ АСПЕКТ ПОРЕМЕЋАЈА РАВНОТЕЖЕ И РАВНОПРАВНОСТИ ПОЛОВА БАЊАЛУЧКОЈ РЕГИЈИ, Симпозијуму хуманизацији односа међу половима, Бања Лука 24. и 25. X 1985.
48. ПРОИЗВОДЊА И ТРЖИШТЕ БАЊАЛУЧКЕ ФАБРИКЕ ДУВАНА У СОЦИЈАЛИСТИЧКОМ РАЗВОЈНОМ ПЕРИОДУ (дио монографије "Столеће фабрике дувана Бања Лука"), Институт за историју Бања Лука, 1982.
49. ДЕМОГРАФСКА АНАЛИЗА ЕКОНОМСКЕ И ОБРАЗОВНЕ СТРУКТУРЕ ЖЕНСКОГ СТАНОВНИШТВА РУРАЛНОГ БРДСКО-ПЛАНИНСКОГ ПРОСТОРА БиХ (елаборат), Економски институт Бања Лука 1985.
50. ДЕМОГРАФСКА АНАЛИЗА ПОЛНЕ И ДОБНЕ СТРУКТУРЕ СТАНОВНИШТВА РУРАЛНЕ ЗОНЕ БРДСКО-ПЛАНИНСКОГ ПРОСТОРА БиХ (елаборат), Економски институт Бања Лука 1984.
51. БИТНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ДЕМОГРАФСКЕ ТРАНЗИЦИЈЕ БАЊАЛУЧКЕ РЕГИЈЕ, Симпозијум о хуманизацији односа међу половима, Бања Лука, 5. и 6. март 1988.
52. ИНТЕНЗИТЕТ ДЕАГРАРИЗАЦИЈЕ И ЕКОНОМСКО-ГЕОГРАФСКЕ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ АКТИВНОГ СТАНОВНИШТВА БиХ НАКОН ДРУГОГ СВЈЕТСКОГ РАТА, југословенско-пољски симпозијум, Бања Лука, 6. IX 1979.
53. РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА ЗА ПОТРЕБЕ ПРОГРАМСКОГ ПРОЈЕКТА ЗА РЕГУЛАЦИОНЕ ПЛНОВЕ НАЈУГРОЖЕНИЈИХ ДИЈЕЛОВА САРАЈЕВА - ВОГОШЋЕ И ЗАШТИТНЕ ЗОНЕ САРАЈЕВСКОГ ПОЉА, Завод за просторно планирање, Сарајево, 1976.
54. КАРАКТЕРИСТИКЕ ОСНОВНИХ ПРИРОДНИХ ЕЛЕМЕНТА СПОРТСКО-РЕКРЕАЦИОНОГ ЦЕНТРА БЕТАНИЈА-КОШЕВО, Завод за просторно планирање Сарајево, фебруар 1977.
55. НЕСКЛАД ИЗМЕЂУ РАДНОГ И СТАНУЈУЋЕГ АКТИВНОГ СТАНОВНИШТВА САРАЈЕВА И ГРАНИЦА УРБАНИЗИРАНЕ ЗОНЕ, Завод за просторно планирање, Сарајево, 7. I 1977.
56. ЕЛЕМЕНТИ ПРИРОДНЕ И ДЕМОГРАФСКЕ ОСНОВЕ САРАЈЕВА КАО ФАКТОРИ ДАЉЕГ РАЗВОЈА, Нацрт средњорочног програма изградње и просторног уређења Сарајева, октобар 1976.
57. РЕЦЕНЗИЈА УЏБЕНИКА ЗА V РАЗРЕД ОСНОВНЕ ШКОЛЕ, Завод за издавање уџбеника, Сарајево 1974.
58. РЕЦЕНЗИЈА И СУПЕРРЕЦЕНЗИЈА УЏБЕНИКА ЗА VII РАЗРЕД ОСНОВНЕ ШКОЛЕ, Завод за издавање уџбеника, Сарајево 1974.
59. ПРОСТОРНА ГРАВИТАЦИЈА УЧЕНИКА СРЕДЊИХ ШКОЛА ПРЕМА ДОБОЈУ КАО ГРАВИТАЦИОНОМ ЦЕНТРУ И КОРЕЛАЦИЈА УСПЈЕХА У СРЕДЊОЈ СА УСПЈЕХОМ У ОСНОВНОЈ ШКОЛИ, Просвјетно педагошки завод Добој, маја 1973.

60. ВРЕДНОВАЊЕ ДЕМОГРАФСКЕ ОСНОВЕ У ФУНКЦИЈИ ПРОСТОРНОГ ПЛАНИРАЊА НА ПРИМЈЕРУ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ, Републички завод за просторно планирање (елаборат), августа 1994.
61. УПОТРЕБА ТЕРМИНА КРШ И СИНОНИМА У ГЕОГРАФСКОЈ НАУЦИ И НАСТАВИ, Научни скуп "Перспективе и правци развоја географске науке", Географски факултет у Београду у сарадњи са Институтом "Јован Цвијић", Брезовица 13. и 14. XI 1977. (реферат).
62. ЕНЦИКЛОПЕДИЈА СРПСКОГА НАРОДА, Издавач ДБР ИНТЕРНАЦИОНАЛ ПУБЛИСИНГ, Београд, Краља Петра 71/III. Одреднице: Бања Лука, Власеница, Добој, Змијање, Илијаш, Маглић, Сутјеска, Вележ, Катунски крш, Билећа, Билећко језеро, Гатачко поље, Зупци, Невесиње, Попово поље, Требиње, Хум, Србиње (Фоча), Бјелашница, Гласинац, Зеленгора, Илиџа, Кнегиље, Мотаџица, Трескавица, Бугојно, Гацко, Дабарско поље, Калиновник, Невесињско поље, Рудине, Требишњица и Рудо.
63. Необичности важне раскрснице, лист "Ослобођење", Српско Сарајево, 28.IV 1999, стр. 17.

Укупно 63 библиографске јединице.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 1999.
YEAR 1999.

Свеска 4
Volume 4

МИЛОШ БЈЕЛОВИТИЋ

ПОВОДОМ 30. ГОДИШЊИЦЕ СМРТИ
АКАДЕМИКА МИЛЕНКА С. ФИЛИПОВИЋА (1969-1999)

У убрзаном животном ритму, протекле су већ три деценије од растанка са професором Миленком С. Филиповићем, истакнутим научним радником у домену етнографије, антропогеографије, али и сродних дисциплина о изучавању народа и његових особина. То је прилика, да се подсјетимо на изузетан лик овог човјека и на његово мјесто у српској етнологији и географији.

Миленко С. Филиповић је рођен почетком овог вијека (8.11.1902) у Босанском Броду, као прво дијете у жељезничарској обitelji, због чега се доста кретао у младости, углавном у Босни. Док му је отац службовао на жељезничкој станици у Подлуговима, Миленко је завршио основну школу у сусједном граду Високом. Доста је боравио у родном мјесту своје мајке, у Модричи. Своје прве и посљедње радове посветио је географској средини у којој је провео своју младост и половину животног вијека. Први свјетски рат га затиче у гимназији, коју завршава у Тузли 1921. године. Одлази на студије у Београд, на Филозофски факултет где слуша групу предмета према тадашњем програму: антропогеографију, етнологију, археологију и националну историју. Имао је срећу да слуша највеће научнике овог вијека из наведених дисциплина: Јована Цвијића, Тихомира Ђорђевића, Јована Ердељановића, Милоја Васића и Веселина Чајкановића. Почетком 1925. године завршио је студиј и постављен за суплента на гимназији у Сарајеву и Велесу. Марта 1928. године одбранио је докторску дисертацију: "Етничка прошлост нашег народа у околини Високог (у Босни)". Кад се уоче мало боље временске чињенице, да је студиј завршио за три и по године, а докторску дисертацију за само нешто више од три године, можемо се упитати како је то стигао и могао? Каква је силна физичка и интелектуална снага почивала у професору Филиповићу?

Какав је био квалитет студирања тог времена и тих професора може се видjeti из двају наслова студента Миленка С. Филиповића, која прилажемо из његове уредно сложене заоставштине у једном фасциклу "Екскурзије". Студент Филиповић је водио записник и семинар са екскурзије "У Вршац, Делиблатску пешчару, Смедерево и Багрданску клисуру у времену од 27-31. маја 1923. и Биоково и Макарско Приморје, Белешке са екскурзије, које су читане у семинару 31.1.24. То значи, да је студент II године студија обавио двије стручне екскурзије (како се тада називао садашњи теренски рад) под вођством еминентних научника, да је писао семинарски рад о њима, који је читан и о ком се водила стручна дискусија студената и наставника. Са

данашњег аспекта проматрано, можемо се упитати да ли су данашње теренске наставе барем на истом нивоу на ком су биле пред 75 година?

Експедиција
У Београд, демократичку степну, Саву и
Банатску Касну.

27 - 31 маја 1923.

Спешнук: Г. Ободовре А. Милорадић Врјо Ђурђевић
Маркошић Сима, Јованко Р. Јовановић и чланчица
Банатског инвентара Стевановић Јелена Стевановић
Будић Стевановић Јованко Јовановић Сара Ђорђевић
Димитрија Јовановић Јовановић и чланчица
Стојановић.

Издаје књига 17.
јануар 1923. премијерној редакцији
у Београду драгом је
Банату и њаводу Јанковићу
који је Књижу пре број
примештао као музеј.
Банат је био спасак.

Банатско и Пакарско Пријепоље.

Безашто с енсекуруше са Г. Ј. Р.
Амбасадором и К. Карађорђевићем од
30-и до 10-и 1923.

Извеса С. Јовановић
са љуб.

Извеса? Сава Јовановић
2/1 IV.

Одбраном докторске дисертације професор Филиповић је као млад човјек изабран за доцента на Филозофском факултету у Скопљу (1930) где је 1937. године биран за ванредног професора. Главна област интересовања професора Филиповића јесте на првом мјесту етнологија, затим антропо-географија, насеља, народни обичаји, називи неких већ заборављених појава у животу људи, крајева, народне приче, биљке и народни живот уопште. Географски првенац професора Филиповића је рад "Високо" из 1924. године, дакле кад је аутор био студент треће или четврте године и имао само 22 године живота! То Високо је почастило професора Филиповића својом наградом априла 1969. године, петнаестак дана прије његове смрти и давањем имена једној улици, као дуг за његова бројна и обимна дјела као што су: "Височака нахија", "Вогошћа и Биоча", "Живот и обичаји народа у Височкој нахији" и друга. Неуморан теренски истраживаč професор Филиповић је прокрстарио села и градове Македоније, Србије, Војводине, Босне и Херцеговине. Ишао је са одређеним планом у истраживања, али се није заустављао на ужој проблематици, већ је напротив биљежио све појаве за које је нашао за сходно. Лагано је ступао у контакте са народом, пустио је људе да слободно говоре, не намећући им своје погледе и знања. Све своје прибиљешке водио је педантно и стављао их у коверте према врсти, мјесту и времену истраживања. Тако је годинама стварао и скупљао грађу за бројна, сложена и веома ријетка истраживања, како по предмету, тако и мјесту истраживања.

Професор Филиповић је објавио десетак радова у чувеној едицији Јована Цвијића "Насеља и порекло становништва" СКА у Београду. Од тих радова истичемо: "Гласинац", "Рама у Босни", "Височака Нахија", "Попово у Херцеговини", "Таково" и "Хас под Паштриком". Ова дјела иду међу најбоља у домену антропогеографије у нашој земљи.

Професор Филиповић је написао запажен рад "Цвијићева антропо-географска школа" (1957) у ком даје високу оцјену прве географске школе код Јужних Словена. Огромна је заслуга Јована Цвијића и његове школе за науку и културу српског и других народа. У том раду он истиче нужну потребу истраживања истих простора сада, које је Цвијићева школа истраживала раније и могућности поређења некадашњих и садашњих прилика и поглед у непосредну будућност!

Професор Филиповић је посједовао неисцрпну радну енергију, али и велики интелектуални потенцијал, који је стално тражио нове чињенице и доказе. Имао је изванредне организаторске способности. У Скопљу је био први оснивач Етнолошког друштва, његов предсједник и покретач часописа Етнологија (1939). У Сарајево је дошао по позиву за редовног професора антропогеографије на Филозофском факултету (1955), а већ 1957. године покренуо је први научни часопис у БиХ "Географски преглед" и био његов главни уредник. Покренуо је едицију "Посебна издања" Географског друштва БиХ. Оснивач је Балканолошког института при Академији наука БиХ и неколико запажених научних савјетовања. Редовни је члан Академија наука БиХ од њеног оснивања.

Књига: "Човјек међу људима" СКЗ из Београда 1991. године, представља један од видова признања дјелу професора Миленка С. Филиповића.

Дјело и животни пут Миленка С. Филиповића могу бити инспиративни за млађе генерације, које се могу на његову примјеру учити сталном раду и систематичности, као темељу сваког успјеха. Српски народ у Републици Српској као и у осталом дијелу Босне и Херцеговине, може да се поноси дјелом и ликом Миленка С. Филиповића као једним од својих великих научних радника и људи.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 1999.
YEAR 1999.

Свеска 4
Volume 4

IN MEMORIAM

ПРОФЕСОР ДР ЈОВАН ТРИФУНОСКИ (1914-1997)

У 83 години, 1. фебруара 1997. године угасио се живот дугогодишњег професора географије др Јована Трифуноску на Природноматематичком факултету у Скопљу, познатог и веома активног научног радника у домену географије, антропогеографије и етнологије.

Колега Јован Трифуноски је рођен 23. септембра 1914. године у селу Вруток, десетак км јужно од града Гостивара, на важном путу кроз западну Македонију: Скопље-Охрид. Основну школу је завршио у родном мјесту, а гимназију у Тетову и Скопљу. Студиј географије је похађао и завршио код тада младих професора, а касније и академика: Миленка С. Филиповића, Војислава Радовановића и Петра С. Јовановића на угледном Филозофском факултету у Скопљу. Као марљив и запажен студент изабран је за асистента на Факултету 1940. године. Од 1941. године живи у Београду као избеглица до 1946. године кад се враћа на новоосновани универзитет у Скопљу. Ту је провео свој цијели радни вијек од звања асистента до редовног професора и пензионисања.

Рођен у селу са македонским и шиптарским становништвом Трифуноски са посебном пажњом обрађује етничку проблематику Македонаца, Шиптара, Срба, Бугара, Грка, Цинцара и других етничких скупина, углавном на македонском етничком простору. Но њега су интересовали и бројни други сложени географски и етнографски проблеми овог дијела Балканског полуострва.

Упоран и марљив рад довео је колегу Трифуноску већ 1950. године до одбране докторске дисертације: "КУМАНОВСКО-ПРЕШЕВСКИ КАРАДАГ" као првог југословенског географа који је докторирао послиje II свјетског рата. Професор Трифуноски је био марљив ученик Цвијићевих ђака, који су га добро научили како се географски и етнографски истражују простори, да би се на kraју објавили радови. У тимском раду, а и најчешће сам и о свом трошку, професор Трифуноски истражује још недовољно истражене просторе Македоније и објављује своје радове. Као наставник географије (антропогеографије и других предмета) води студенте на теренску наставу где их поучава како се врше истраживања на конкретним примерима разговора са народом и запажања на терену, која се обавезно записују и затим анализирају на семинарима. Аутор ових редова се јасно сјећа ријечи колеге Трифуноску лjeta 1961. године на тераси поред Водног, одакле се пружа географски преглед не само на Скопље него и његове котлине, кад је говорио сарајевским студентима, како Македонци

губе свој етнички простор: "Ставили су ташке у руке, машке под врат и спуштају се у градове, а на њихова мјеста долазе Албанци..."

Као научни радник Ј. Трифуноски је изузетно плодан, тако да његова библиографија броји око 80 јединица! Радови су му најчешће објављивани у Српском географском гласнику, Гласнику Етнографског института САН, Географском прегледу (Сарајево), Географском Вестнику (Љубљана) Географском гласнику (Загреб) и Митајлунген дер Географишен Гезелшафт у Бечу.

Објавио је тридесетак већих монографија као што су: ПОЛОГ, КУМАНОВСКА ОБЛАСТ, СКОПСКА ЦРНА ГОРА, КАЧАНИЧКА КЛИСУРА, ВРАЊСКА КОТЛИНА, СКОПСКО ПОЉЕ, СКОПСКИ ДЕРВЕН, ГОРЊА ПЧИЊА, КИЧЕВСКА КОТЛИНА, БИТОЉСКО-ПРИЛЕПСКА КОТЛИНА, ОХРИДСКО-СТРУШКА ОБЛАСТ, МАКЕДОНСКА ГРАДСКА НАСЕЉА, ЈЕГЕЈСКА МАКЕДОНИЈА, АЛБАНСКО СТАНОВНИШТВО У МАКЕДОНИЈИ и др.

Готово сви радови Ј. Трифуноског имају антропогеографски карактер, али у њима су бројна веома вриједна и остала запажања како о данашњим карактеристикама тако и о онима у прошлости, тако да је као аутор очувао много тога од заборава.

Као човјек, колега Трифуноски истицао се скромношћу, али и отвореношћу. Пријатељевао је са географима из цијеле друге Југославије. Учесник је и организатор бројних скупова географа широм наше земље. Увјек је радо дочекивао географе из свих крајева наше земље и водио по терену. Као писац бројних географских и етнографских радова, као наставник бројних генерација студената на скопском универзитету, колега професор др Јован Трифуноски остаће трајно присутан у географским и другим круговима доброг дијела јужнословенских земаља.

Милош Ђеловитић

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 1999.
YEAR 1999.

Свеска 4
Volume 4

ВИЈЕСТИ СА ОДСЈЕКА ЗА ГЕОГРАФИЈУ ПМФ-а
ДРАШКО МАРИНКОВИЋ

ТЕРЕНСКА НАСТАВА У ШКОЛСКОЈ 1998/99. ГОДИНИ

У овој школској години реализована је теренска настава за студенте II и III године студија.

За студенте II године студија изведена је тродневна теренска настава 13.-15.5.1999. године на простору "Крајишког цепа". Вођа ове теренске наставе: проф. др Ђуро Марић. У реализацији постављеног програма учествовали су: проф. др. Ђуро Марић, проф. др. Раде Ракита, проф. др. Војислав Мудреновић, мр Чедомир Црногорац и Даворин Бајић, студент демонстратор. Учествовало је укупно 74 студената, студијских група географија-наставни смијер, географија-туризам и географија-историја, који су упознати са елементарним информацијама о географским садржајима овог простора.

За студенте II године студија изведена је једнодневна теренска настава 02.04.1999. године на релацији: Бања Лука - Прињавор - Бања Кулаци - пећина Растишта. Вођа ове теренске наставе: мр Чедомир Црногорац. У реализацији постављеног програма учествовали су: Драшко Маринковић, асистент и Радислав Тошић, студент демонстратор. Учествовао је укупно 61 студент, студијских група географија-наставни смијер и географија-турizam, који су добили основне информације о географским садржајима овог дијелу Републике Српске.

За студенте III године студија изведена је тродневна теренска настава 10-12.06.1999. године на релацији: Бања Лука - Омарска - Приједор - Нови Град - Мљечаница - Градишча - Бања Лука. Вођа ове теренске наставе: проф. др Рајко Гњато. У реализацији постављеног програма учествовали су: проф. др Рајко Гњато, проф. др Милош Ђеловитић и Миленко Живковић, асистент. Учествовало је укупно 35 студената, студијске групе географија-наставни смијер, који су добили елементарне информације о свим релевантним геопросторним садржајима на пређеном профилу.

За студенте III године студија изведена је једнодневна теренска настава 29.04.1999. године на релацији: Бања Лука - Бронзани Мајдан - Слатина - Бања Лука. Вођа ове теренске наставе: проф. др Милош Мишковић. У реализацији постављеног програма учествовала је и Мира Живковић - Мандић, асистент. Учествовао је укупно 31 студент, студијске групе географија-наставни смијер, који су добили основне информације о географским садржајима, с посебним освртом на тип и положај насеља у овом простору.

СПИСАК ДИПЛОМИРАНИХ СТУДЕНATA ГЕОГРАФИЈЕ НА
ПРИРОДНО МАТЕМАТИЧКОМ ФАКУЛТЕТУ БАЊА ЛУКА
ШКОЛСКА ГОДИНА 1998-1999.

1. (24) ВАЛКОВИЋ (Владимир) САЊА, рођена 2.8.1968. у Београду. Тема: ГЕОГРАФСКЕ ОСНОВЕ УРБАНОГ РАЗВОЈА КРАГУЈЕВЦА. Рад одбрањен 17.11.1998. Оцјена: осам (8).
2. (25) ТЕПШИЋ (Васо) САША, рођен 2.3.1971. у Бањалуци. Тема: БАЊА СРПСКЕ ТОПЛИЦЕ. Рад одбрањен 19.11.1998. Оцјена: осам (8)
3. (26) БОЖИЋ (Миленко) ДРАЖЕНКА, рођена 29.3.1973. у Сарајеву. Тема: БАЊА СЛАТИНА - балнеолошко-туристичке функције. Рад одбрањен 27.11.1998. Оцјена: девет (9).
4. (27) ЛУКАЧ (Светлана) ДЕЈАН, рођен 5.7.1971. у Београду. Тема: СТАНОВНИШТВО ГРЧКЕ. Рад одбрањен 4.12.1998. Оцјена: девет (9).
5. (28) ЖИВКОВИЋ (Живојин) МИЛАНКА, рођена 15.3.1975. у Пакрацу. Тема: ОБЛИЦИ БРАКА КОД СРБА. Рад одбрањен 21.12.1998. Оцјена: осам (8).
6. (29) ГАТАРИЋ (Витомир) ДРАГАН, рођен 29.6.1971. у Бањалуци. Тема: ЗМИЈАЊЕ - географски приказ. Рад одбрањен 30.12.1998. Оцјена: девет (9).
7. (30) ЛАЛИЋ (Михајла) СЛОБОДАНКА, рођена 7.2.1973. у Пакрацу. Тема: ЕТНОЛОШКА ЗБИРКА НАКИТА МУЗЕЈА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ (крај XIX и почетак XX вијека). Рад одбрањен 1.2.1999. Оцјена: десет (10).
8. (31) БОШКОВИЋ (Радован) РАДМИЛА, рођена 22.5.1967. у Илијашу. Тема: ПРИВРЕДА ГРАДА ФРАНКФУРТА НА МАЈНИ КАО НАЈВАЖНИЈЕГ ЦЕНТРА РАЈН-МАЈН РЕГИОНА. Рад одбрањен 22.3.1999. Оцјена: седам (7).
9. (32) ЈОСИПОВИЋ (Милка) МИЛОВАН, рођен у Северовцима, Козарска Дубица. Тема: ЕКОНОМСКО-ГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ОПШТИНЕ ТЕСЛИЋ. Рад одбрањен 7.5.1999. Оцјена: седам (7).
10. (33) ГОТОВАЦ (Милорад) БИЉАНА, рођена 25.9.1976. у Теслићу. Тема: СТАНОВНИШТВО ОПШТИНЕ ТЕСЛИЋ. Рад одбрањен 10.5.1999. Оцјена: девет (9).
11. (34) ВОЈНОВИЋ (Стево) ЈЕЛА, рођена 6.3.1976. у Бихаћу. Тема: БАЊА МЉЕЧАНИЦА - туристичко-географске карактеристике. Рад одбрањен 9.7.1999. Оцјена: осам (8).
12. (35) ЗЕКАНОВИЋ (Средоје) ИГОР, рођен 25.7.1972. у Бањалуци. Тема: КРУПА НА ВРБАСУ - туристичко-географски мотиви. Рад одбрањен 15.7.1999. Оцјена: девет (9).
13. (36) ЈЕВТИЋ (Јанко) ЉИЉАНА, рођена 6.5.1974. у Добоју. Тема: ДОБОЈ - жељезнички чврт. Рад одбрањен 20.7.1999. Оцјена: девет (9).

14. (37) ЛАКИЋ (Драгољуб) ЛАРИСА, рођена 1.1.1976. у Босанској Грађишки. Тема: ГРАДИШКА И ОКОЛИНА - Прилози за географију, историју и етнологију. Рад одбрањен 14.9.1999. Оцјена: девет (9).
15. (38) МЕДАР (Лука) ИРЕНА, рођена 17.4.1975. у Бањалуци. Тема: ЗМИЈАЊСКА НАРОДНА НОШЊА. Рад одбрањен 15.9.1999. Оцјена: десет (10).
16. (39) КЕВИЋ (Драгољуб) БОГОЉУБ, рођен 4.5.1939. у Пискавици, Бањалука. Тема: ДРАГОЧАЈ - географски приказ. Рад одбрањен 24.9.1999. Оцјена: седам (7).

**СПИСАК НАСТАВНИКА ГЕОГРАФИЈЕ КОЈИ СУ ПОЛОЖИЛИ
ДРЖАВНИ ИСПИТ НА ПРИРОДНО МАТЕМАТИЧКОМ ФАКУЛТЕ-
ТУ БАЊА ЛУКА У ШКОЛСКОЈ 1998-1999. ГОДИНИ .**

1. ЂОРОВИЋ (Спасоје) СЛАЂАНА, наставник историје-географије у ОШ Георги Раковски, Бања Лука. Испит положила 25.11.1998.
2. СТАНИШИЋ (Ратко) РАДМИЛА, професор географије у ОШ Црњелово, Бијељина. Испит положила 25.11.1998.
3. ИЛИЋ (Миле) МИЛЕНА, професор географије у ОШ Братунац. Испит положила 25.11.1998.
4. ЛАЗИЋ (Маринко) ЖЕЉКА, наставник историје-географије у ОШ Вук Карадић у Теслићу. Испит положила 16.4.1999.
5. ТУБИЋ (Чедомир) ДРАГИЦА, професор географије у ОШ Вук Карадић Рочевић, Зворник. Испит положила 16.4.1999.
6. ГАЈИЋ (Неђе) ЗОРАН, наставник историје-географије у ОШ Слатина. Испит положио 16.4.1999.
7. ЂУРАНОВИЋ (Јово) СЛАВКО, наставник историје-географије у ОШ др Младен Стојановић, Лакташи. Испит положио 16.4.1999.
8. БРАНКОВИЋ (Рајко) РАДИСЛАВА, наставник историје-географије у ОШ Свети Сава у Зворнику. Испит положила 16.4.1999.
9. КОВАЧЕВИЋ (Фехим) ДИЈАНА, професор географије у ОШ Јован Дучић у Бијељини. Испит положила 16.4.1999.

**О РАДУ ПОСТДИПЛОМСКОГ СТУДИЈА - РЕГИОНАЛНА
ГЕОГРАФИЈА НА ОДСЈЕКУ ЗА ГЕОГРАФИЈУ ПРИРОДНО
МАТЕМАТИЧКОГ ФАКУЛТЕТА БАЊАЛУКА**

Наставно-научно вијеће Природноматематичког факултета Бањалука прихватило је приједлог Одсјека за географију, да се организује и други курс наставе Постдипломског студија смјер - РЕГИОНАЛНА ГЕОГРАФИЈА у школским годинама 1998-2000. са истим наставним планом и програмом, као што је то био први курс 1996-1998. године. На основу овога објављен је Конкурс у Гласу Српском Бањалука дана 12. децембра 1998. године. По истеку конкурсног рока, право на упис су стекли ови кандидати:

1. Горан Мутабџија (Српско Сарајево)
2. Драшко Маринковић (Прњавор)
3. Саша Тепшић (Бањалука)
4. Драган Гатарић (Бањалука)
5. Здравко Јевтић (Београд)

Наставни план и извођачи II курса Постдипломског студија

1. Локална средина Проф. др Ђуро Марић	2 часа у I и II семестру
2. Географска регија и проблеми регионализације Проф. др Рајко Гњато	2 часа у I и II семестру
3. Системски приступ географском истраживању географских целина Проф. др Мирко Грчић	2 часа у I и II семестру
4. Географска средина и просторни системи Проф. др Милован Радовановић	2 часа у III и 1 час у IV семестру
5. Географска синтеза и њена примјена Проф. др Милош Бјеловитић	2 часа у III и 1 час у IV семестру
6. Изборни предмет а) Географско истраживање планинских регија б) Географско истраживање низинских регија ц) Географско истраживање функционалних регија	2 часа у III и IV семестру

Настава се изводи системом консултација, израде семинарских радова према програму предмета, менторског усмјеравања, теренског рада и полагањем испита.

Први курс студија РЕГИОНАЛНА ГЕОГРАФИЈА апсолвирали су ови кандидати:

1. Миленко Живковић, асистент на Одсјеку за географију
2. Мира Живковић-Мандић, асистент на Одсјеку за географију

3. Драган Тодић, професор географије из Новог Града

Сва три наведена апсолвента, не само да су са високим оцјенама положили потребне испите, него су и пријавили магистарске тезе, које су прихваћене од стране Природноматематичког факултета. Кандидати успешно раде на својим магистарским тезама и реално је очекивати да ће они одбранити своје радове у наредној, 2000. години.

Мишљења смо да је Први курс Постдипломског студија - Регионална географија, на Одсјеку за географију у потпуности оправдао отварање. Тако су двојица апсолвената са тог курса истовремено и асистенти на Природно математичком факултету. Сличан је случај и са студентима II курса, на ком су двојица кандидата асистенти на Одсјеку за географију ПМФ. Зато сматрамо да је отварање Постдипломског студија на Одсјеку за географију прави и можда једини пут на припремању кадрова за тај Одсјек.

Милош Ђеловитић

ПРВИ ДОКТОРАТ НА ОДСЈЕКУ ЗА ГЕОГРАФИЈУ

На Одсјеку за географију Природно математичког факултета у Бањалуци, 16. јуна 1999. године, mr Чедомир Црногорац је успјешно одбранио докторску дисертацију. Комисија у саставу: проф. др Рајко Гњато - предсједник, проф. др Раденко Лазаревић - ментор и доц. др Верка Јовановић - члан, констатовала је да дисертација "Хидролошко-геоморфолошке карактеристике слива Велике Усоре" урађена у складу са прихваћеним образложењем тезе, и да су резултати до којих је кандидат дошао оригинални, научном методологијом доказани, и од користи за хидролошко-геоморфолошку науку и праксу.

Успјешном одбраном дисертације, mr Чедомир Црногорац је, као први докторант Природно математичког факултета и Одсјека за географију, стекао научни степен доктора географских наука.

Рајко Гњато

ДОБИТНИЦИ НАГРАДЕ ИЗ ФОНДА ПРОФЕСОРА МИЛЕНКА С. ФИЛИПОВИЋА

Управни одбор Фонда - Одсјек за географију ПМФ, на сједници од 12. октобра 1999. године донио је једногласну одлуку о додјели три награде из Фонда професора Миленка С. Филиповића за 1998/1999. годину. Награде се додјељују у знак посебног признања за постигнути успјех током студија. Носиоци награда су:

1. **ЛАЛИЋ** (Михајла) **СЛОБОДАНКА**. Награда је додијељена на основу оцјене: десет (10) из дипломског рада на тему: Етнолошка збирка накита Музеја Републике Српске (крај XIX и почетак XX вијека). Рад је одбрањен 01.02.1999. године.
2. **МЕДАР** (Луке) **ИРЕНА**. Награду добива на основу оцјене: десет (10) из дипломског рада на тему: Змијањска народна ношња. Рад је одбрањен 15.09.1999. године.
3. **ТОШИЋ** (Саве) **РАДИСЛАВ**. Награда му се додјељује на основу оцјене: десет (10) из дипломског рада на тему: Бања Дворови. Рад је одбрањен 08.10.1999. године.

Додјела награда добитницима је обављена дана 17. новембра 1999. године уз скромну свечаност којој је, осим награђених, учествовало радно особље, студенти и Декан факултета. У пригодном говору добитнике је саопштио шеф Одсјека за географију проф. др Ђуро Марић. О лицу и дјелу професора Миленка С. Филиповића, надахнуто је говорио проф. др Милош Ђеловитић, његов сарадник и иницијатор оснивања наградног Фонда.

Награђенима су уручене дипломе Фонда, географска литература и новчане награде. Дипломе Фонда су уручене и његовим ранијим добитницима.

Миленко Живковић

ИЗ РАДА ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

У Бањој Луци, 22. маја 1999. године, у просторијама ПМФ-а, одржана је редовна Скупштина Географског друштва Републике Српске. Поднешен је извјештај о раду Друштва у протеклом, двогодишњем, периоду у којем је настављена, за ове прилике, богата издавачка дјелатност. У том периоду Друштво је издало два броја научног часописа "Гласник" (други број 1997. године и трећи број 1998. године) који су послати у 25 земаља свијета, а у размјену за исте приспјели су часописи из Француске, Италије, Русије, Пољске, Словачке. Између двије скупштине друштва изишла су и три броја (12, 13. и 14. број) научно-популарног часописа "Српске земље и свет". У издању ГДРС изашло је и посебно издање, књига 5; СТАРЕ ПЛАВНИЦЕ - географска студија села поред Беловара - проф. др Милоша Ђеловитића. Друштво је издало и Зборник радова са Симпозијума који је маја 1998. године, у његовој организацији, одржан у Лакташима под називом РЕПУБЛИКА СРПСКА У ДЕЛТОНСКИМ ГРАНИЦАМА.

Друштво је финансијски позитивно пословало. Утврђена је и чланарина за наредни период у износу од 5 КМ за ученике и студенте и 10 КМ за остale. Иако је повећало број чланова, видљиве су мањкавости у организацији и раду постојећих подружница.

Извршен је избор нових чланова у органима Друштва. У Извршни одбор изабрани су: проф. др Ђуро Марић, проф. др Здравко Маријанац, доц. др Чедомир Црногорац, Миленко Живковић - асистент, Мира Живковић-Мандић - асистент, Ана Крунић, проф. и Горан Мутабџија, проф. За предсједника Друштва изабран је проф. др Ђуро Марић, а за секретара асистент Миленко Живковић.

Друштво је отворено за сарадњу, како свим заинтересованим институцијама тако и појединцима.

Миленко Живковић

СПИСАК РЕЦЕНЗЕНАТА ЧЕТВРТЕ СВЕСКЕ ГЛАСНИКА
ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РС

Чланак М. Ђеловитић: О потреби изучавања географских посљедица
грађанског рата 1991-1995. године по српски народ на простору бивше
СФРЈ

Рецензент др Здравко Маријанац

Чланак М. Грчић: Антропogeографски и геополитички проблеми
Балканског полуострва

Рецензент др Милош Ђеловитић

Чланак М. Радовановић: Шарпланина и њене жупе у Косовско-метохи-
јској области Јужне Србије

Рецензент др Рајко Гњато

Чланак Д. Тошић: Град у регији

Рецензент др Милош Мишковић

Чланак М. Живковић-Мандић: Нодално-функционална регионализација
простора општине Грађашка

Рецензент др Рајко Гњато